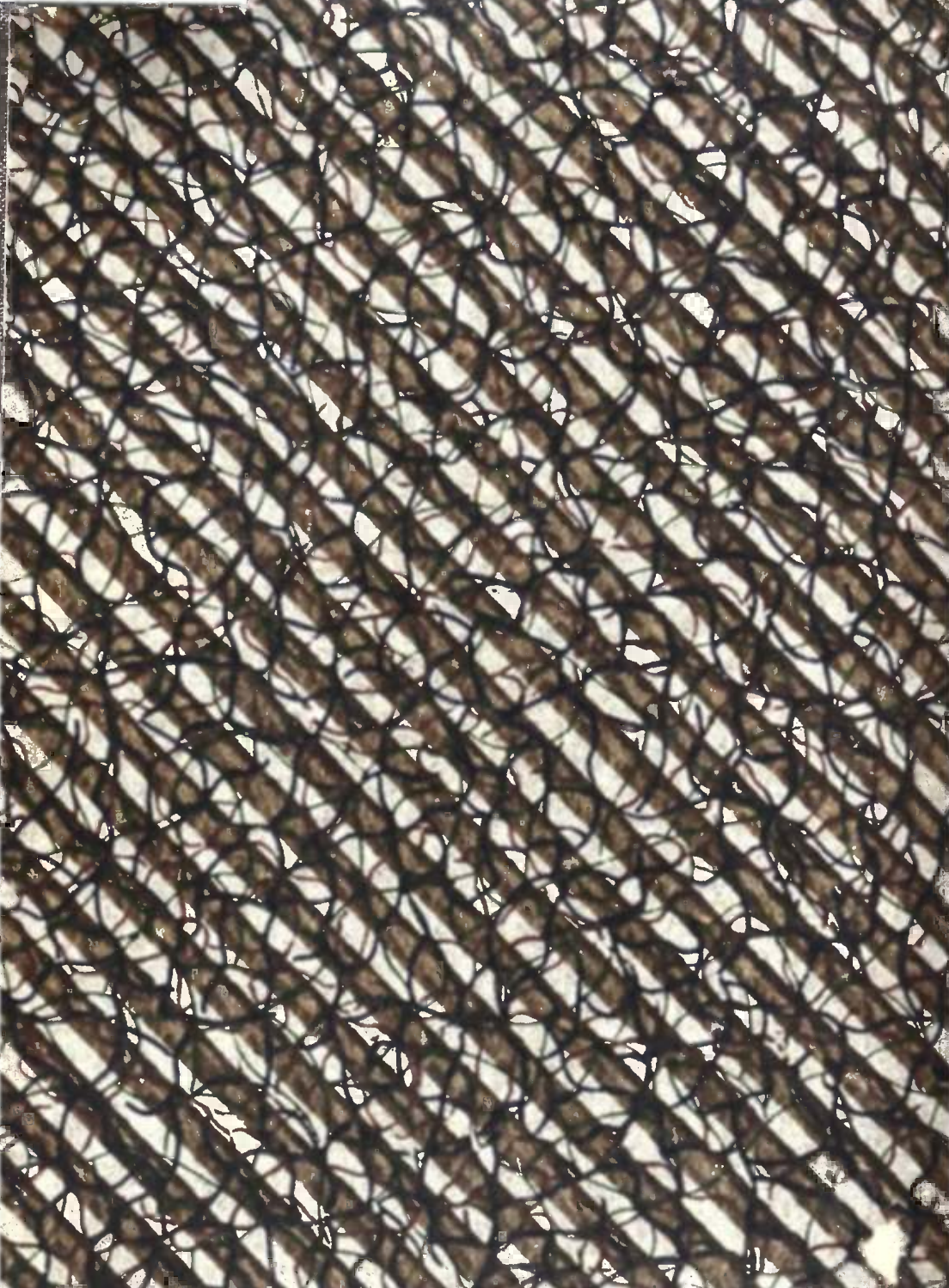

1980
1
2

1920
2

ისტორიის საფასით და რედაქციით გამოცემული.

№ 8.

სივილიზაციის ისტორია ინგლისში.

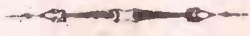
გოკლის სურათით.

ადგილ-გასაკება ერთი გადმოღებული

გრიგოლ სოლორაშვილის-მეგრ.

„ჩვენ უნდა ვუბოთო ჩვენი მყობადი,
ჩვენ უნდა მივცეთ მომავალი ხალხს...“
ი. ჰაუკუაძე.

„ყოველი წუთი თავისუფალი დროსი
ადამიანმა სწავლას უნდა მოახმაროს...“
კონფუცი.

ბზილისი

სტამბა ექვთიმე ივ. სელაძისა.
1896

დააბრუნეთ წიგნი დროზე
Возвратите книгу во время

ივანე როსტომაშვილის საფასით და რედაქციით გამოცემული.

№ 8.

სივნილიზაჰიის ისტორია ინგლისში.

ბოქლის სურათით.

194

ადვილ-გასაგება ენით გადმოღებული

ბრიზოლ სოლორაზვილის-მიერ.

„ჩვენ უნდა ვუმოზოთ ჩვენი მყობადი,
ჩვენ უნდა მივცეთ მომავალი ხალხს!..“
ი. კავკავაძე.

„ყოველი წუთი თავისუფალი დროსი
აღამიანმა სწავლას უნდა მოახმაროს!..“
კონტუცი.

თფილისი

ჩატამბა ექვთიმე ივ. სელაძისა.

1896

Дозволено цензурою, Тифлиси 16 февраля 1896 года.

ბიზნ

რედაქციისთვის

3273740206 - გიორგი

საქონლის დირექტორს

ქართველ მკითხველს.

აი წიგნი, რომელსედაც ჰირუთენელად მივაქცევთ ქართველი მკითხველის უაღრეს უურადღებს. მასში გაძმთქმულია ისეთი დიადი აზრები და ფართო შესედულებანი კაცთა ცხოვრებასე და ბუნებასე, რომ ჩვენ, ქართველები, მის ძარტო წაკითხვით არ უნდა დაგვკაყოფილდეთ: ჩვენ სრული სავსებით უნდა შევიასწავლოთ იგი, მით უმეტეს, რომ ბაძა სოლორბაშვილმა შესანიშნავის სიმარტივით შესძლო მისი ქართულად გადმოღება...

ჩვენ სრული იმედი გვაქვს, რომ ამ წიგნის გამოცემით შესამჩნევად დაწინაურდება ქართველის ცნობიერება, საჭიროა მხოლოდ, რომ ყოველი ჩვენგანის სახლში შევიდეს იგი... და რომ ეს, ადრე, თუ გვიან, ასე იქნება, ამაში ეჭვი არა გვაქვს, რადგანაც ბოკლი ისეთი ფართო განათლების წყაროა, რომ მას ყველანი ხარბად დავეწაფებით...

ივანე როსტომაშვილი.

წინასიტყვაობა.

თუ ჩვენ-მიერ შემოკლებით გადმოღებული დიდებული ბოკლის უგვდავი თხზულება „ცივილიზაციის ისტორია ინგლისში“ ქართული მკითხველისთვის ადვილ-გასაგები გამოდგა, მაშინ კიტყვით, რომ ჩვენ ჩვენს მიზანს მიაღწიეთ.

რაც შეეხება შემოკლებას, უნდა ვსთქვათ, რომ ჩვენ არ გამოგვიტოვებია არც ერთი აზრი, რომელიც-გი განმარტებული აქვს ბოკლს თავის თხზულებაში. ამ წიგნის გადმოღების დროს ჩვენ გვჭონდა სულთ ბოკლის თხზულება რუსულად ნათარგმნი ტიბლენის და გერბელის-მიერ 1864 წ.; რუსულადვე ნათარგმნი ბუნიცკის-მიერ 1895 წ.; რუსულადვე ნათარგმნი ბ. ნოტოკიჩის-მიერ 1895 წ. და რამდენიმე ბიოგრაფიული და კრიტიკული წერილები.

როგორ უნდა იწერებოდეს პრაგმატიული ისტორია? ¹⁾ რას ის უდიდესი მიზეზი, რომელიც ამოძრავებს კაცობრიობას? ეს ორი საკითხი ზიარდაზირ ერთი მეორეზე არის დამოკიდებული. თუ მცნებება ამოცნობს იმ მიზეზს (ფაქტორს), რომელიც ამოძრავებს კაცობრიობას მის ისტორიულ ცხოვრებაში, მაშინ, რასაკვირველია, ის საკითხავიც ამოცნობილი იქნება, თუ როგორ უნდა იწერებოდეს პრაგმატიული ისტორია, რადგანაც ისტორია არის განსილვა იმ მოძრაობისა, რომლითაც კაცობრიობამ ანუ რომელიმე ერმა მიაღწია დღევანდელთვის მდგომარეობას. და თუ ამ მოძრაობის ძირი-

¹⁾ „პრაგმატიული ისტორია“ არის ისტორია არა მხოლოდ ფაქტებზე, არამედ მათ მიზეზებზე და შედეგებზედაც.

თადი მიზეზი ნაპოვნი იქნება, მაშინ ისიც ცხადი იქნება, თუ რას უნდა მიაქციოს ისტორიკოსმა თვისი უმთავრესი ყურადღება. დღეს ეს საკითხი ჯერ არ განუსაზღვრავთ, ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ, ამ საკითხზე ისტორიკოსები სულ სხვა-და-სხვა პასუხს გვაძლევენ.

საფრანგეთის XVII საუკუნის ისტორიკოსი ბოლუეტი გაცობრიობის მოძრაობის მიზეზად სთვლის ზესთაბუნების გაკლენას (ბოლუეტზე იხ. ამ წიგნის XIII თავი). მის შემდეგ ენციკლოპედებს ¹⁾ (გოლტეის, მონტესკიეს, იხ. იგივე XIII თავი) თუძცა დიდი ღვაწლი მიუძღვის ისტორიული მეცნიერების წინაშე, რადგანაც მათ პირველად შემოიტანეს ის აზრი, რომ ისტორიკოსი თვის უმთავრეს ყურადღებას უნდა საზოგადოებას და მის განვითარებას აქცევდეს და არა მხოლოდ ომებს და მეფეების ცხოვრებას, თუძცა მათ ისტორიული მწერლობა უფრო სწორე გზაზე დაყენეს, მაგრამ ძირითადი მიზეზი კაცობრიობის მოძრაობისა მანც კერ ამოიცნეს და არც დღეს არის ამოცნობილი. ინგლისის მე-XIX საუკუნის ისტორიკოსი კარლეილი ისტორიაში უპირატეს ადგილს აძლევდა კერძო პირს, ე. ი. გმირებს (გენიოსებს). მსოფლიო ისტორია იმის აზრით არის ისტორია დიდებულ მოღვაწეთა. ამათ მიჭყავდათ კაცობრიობა წინ და ამათ შექმნეს ყველა ის, რის შექმნასაც მიისწრაფებოდა კაცობრიობაო. რაც აქამდისინ კაცობრიობას აქვს აღსრულებაში მოყვანილი, ის არის ნაყოფი გმირების (გენიოსების) აზროვნებისა და მოღვაწეობისაო. მსოფლიო ისტორიის სული არის ამ გენიოსების ისტორიაო. აი რა შესჯდულობისა იყო კარლეილი მსოფლიო ისტორიაზე და რას რაცხდა იგი ძირითად მიზეზად კაცობრიობის მოძრაობისა და განვითარებისა!...

¹⁾ „ენციკლოპედი“: მე-XVII საუკუნეში საფრანგეთის მწავლულებმა დიდეროტმა და დალამბერმა გამოსცეს წიგნი „ენციკლოპედია“ რომელშიაც მოთავსებული იყო იმ დროის ფილოსოფიის ყველა სწავლანი და შეხედულებანი რჯულზე, სახელმწიფოზე და სხვ. მიმდევართ ამ ენციკლოპედიისას უწოდებენ ენციკლოპედებად.

თანამედროვე ისტორიული მწერლები განიყოფებიან ორ დიდ ბანაკად. ერთნი არიან მომხრენი ასე წოდებული, „ეკონომიური მატერიალიზმის ჰიპოტეზისა“. ესენი ამტკიცებენ, რომ კაცს შეუძლიან გაკლენა იქონიოს ისტორიის მსკლელობაზე. თავდაპირველი და ძირითადი მიზეზი ყოვლისა, მათი აზრით, არის კაცობრიობის ეკონომიური მდგომარეობა. დანარჩენი, როგორც, მაგალითად, მეცნიერება, ხელოვნება და სხვა, არის ნაყოფი და ზედ-ნაშენი ეკონომიური მდგომარეობისა; მაგალითად: ენციკლოპედიების თვითფაქტობრივად არის ნაყოფი ეკონომიური ბრძოლისა თეოდალიზმისა და ბურჟუაზიის შორისა. მეორე ბანაკი კაცს რაცის თაკისი ბედ-იღბლის შემამქმედად. ესენი ამბობენ, რომ, თუმცა კაცის მოქმედება ექვემდებარება ბუნებრივ კანონს და წეს-წყობილებებს, მაგრამ კაცის იდეებს და გრძნობას დიდი გავლენა აქვს ისტორიულ მოძრაობაზე. ამ მეორე ბანაკს ეკუთვნიან მილლი, ტენი, რიბო, უორდი და სხვანი.

ბოკლი ძირითად მიზეზად ისტორიულ მოძრაობისას და პრაგმატიკისას რაცის გონებრივ განვითარებას და ისტორიის კანონებისას—გონებრივი განვითარების კანონებს. ბოკლს ეს მოკლედ აქვს გამოთქმული ოთხ ძირითად კანონში (ის. მეორე ნაწილის პირველი თავი ამ წიგნისა). ამ დასკვნამდის ბოკლი მივიდა შემდეგი საბუთებით: ჯერ მან დაამტკიცა, რომ კერძობის ცივილიზაციისთვის თვითკურ კანონებსე უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს სულიერ კანონებს და შემდგომ, რომ ამ სულიერ კანონებში უფრო მოძრაობა და გავლენა არიან გონებრივი აღმოჩენანი, კიდრე ზნეობრივი სწავლანი, რომელნიც, ბოკლის აზრით, უფრო უძრავნი არიან.

ჩვენ აქ საკსებით კერ დაკანსისათებთ ბოკლის თხზულებას, მის ადგილს ისტორიულ მეცნიერებაში და მის გავლენას ისტორიულ მწერლობაზე. კიტყვით მხლად, რომ იშვიათი წიგნი ყოფილა იმდენად გავლენანი და იმდენად მეცნიერულად დასაბუთებული, როგორც არის ბოკლის „ცივილიზაციის ისტორია ინგლისში“...

ბოკლი.

ჰენრი ბოკლი დაიბადა 22 ნოემბერს 1821 წელს, ინგლისში. იმის შამს იყო მდიდარი კაჭარი. ბოკლს ჰყავდა ორი და, შამ შას

არ ჰყოლია. ბაღდადისას ბოკლი მშობლებს ძლიერ განებივრებულ-
ჰყავდათ. ათი წლისა რომ შესრულდა, ჰენრი მიახარეს ერთ კერძო
სასწავლებელში, სადაც იგი თუმცა მუყაითად არ მეცადინეობდა, მა-
ინც უკეთეს მოწაფედ ითვლებოდა. ბოკლი დიდ ხანს არ დარჩენი-
ლს სასწავლებელში; ამის მიზეზი ის იყო, რომ სკოლა ბევრ დროს
ერთმეკდა და სარგებლობა-გი ცოტა მოჰქონდა. ბოკლმა განიძრახა
სასწავლებლიდგან გამოსვლა და, როდესაც ერთი გამოცდის შემდეგ,
იგი მივიდა მამასთან დაჯილდოვებული კარგი მეცადინეობისათვის, მა-
მამ ჰკითხა მას: „რა გსურს რომ აგისრულოკო?“ ჰენრიმ სთხოვა:
„ნება მომეცე სკოლა დავტოვო!“ მამა დათანხმდა. ამის შემდეგ
ბოკლი კიდევ ერთხელ მიახარეს ერთ კერძო მასწავლებელს, მაგრამ
ავადყოფობის-გამო ისიც მალე მიატოვა. 19 წლის ბოკლს მამა
მოუყვდა და დიდი სიძლიდრე დავტოვა (ნახევარი მილიონი). მამის
სიკვდილის შემდეგ, ბოკლმა იმოგზაურა ევროპაში, ინახულა ჰოლან-
დია, გერმანია, იტალია, საფრანგეთი და ერთ-ნახევარი წლის შე-
მდეგ დაბრუნდა ინგლისში.

ბოკლი იყო 18 წლისა, როდესაც მან განიძრახა „ცივილი-
ზაციის ისტორიის“ დაწერა და შეუდგა მის შესრულებას. მის მუ-
ყაითობას და სიბეჯითეს სამზღვარი არა ჰქონდა. თავის უმეტეს
დროს ბოკლი წიგნების კითხვაში ატარებდა. წიგნების კითხვა იმის-
თვის საჭიროებათაც და გასართობ საგნათაც შეიქმნა. უწიგნოთ მას
გაძლება არ შეეძლო. ბოკლი სეირნობის დროს შედიოდა ძველი წიგ-
ნების დუქნებში, ეძებდა იქ საჭირო წიგნებს და როდესაც რაიმე
„კარგ წიგნს“ შეხვდებოდა, ის სიხარულით აღარ იყო. ბოკლის
წიგნთ-საცავში იყო 22,000 წიგნი, რომელიც მას ყველა წაკითხული
ჰქონდა. ბოკლი ჯერ ფიქრობდა მსოფლიო ცივილიზაციის ისტო-

რის დაწერას, მაგრამ ძალე მიხვდა, რომ ამის შესრულება ერთი კაცისათვის უკლად შეუძლებელია და ამიტომ მან თავისი პირველი გეგმა შეამოკლა და გადასწევიტა მხოლოდ „ინგლისის ცივილიზაციის ისტორიის“ დაწერა. თვრამეტი წლის შრომის შემდეგ ბოკლმა გამოსცა თავისი თხზულების პირველი ნაწილი, რომელსაც ინგლისის კრიტიკამ თავ-და-პირველად ჯეროვანი უჭრადღება არ მიაცხა. ბეკნი გაცდნენ კიდეც მისი გამბედაობით და უსაყუედურებდნენ ბოკლს, რომ მან გაჭბედა მრავალი თანამედროვე შესედულობის უარის ყოფა და უძახოდნენ მას „ურწმუნოს“, „გარყენილს“, მაგრამ, როგორც ცეცხლი თივაში არ დაიმალება, ისე მისი შესანიშნავი წიგნიც უუჭრადღებოდ ვერ დარჩებოდა. პირველივე წელს მისი „ცივილიზაციის ისტორია ინგლისში“ თითქმის ყველა კეროპიულ ენებზე (გარდა ესპანურისა და თათრულისა) იყო გადათარგმნილი. ყველა ამბობდა, რომ ბოკლის მთელი გეგმის შესრულება შეუძლებელია, რადგანაც ახლად გამოცემული წიგნი იყო მხოლოდ პირველი ნაწილი. 1860 წელს ბოკლს დედა მოუკვდა. დედის დაკარგვამ საშინელი გაკლენა იქონია მასზე, მაგრამ ბოკლმა მანაც არ უმტყუნა თავის შრომას და 1861 წელს გამოსცა მეორე ნაწილიც.

ბოკლი ბავშობიდანვე სუსტი აკებულობის იყო და ხშირად ავადყოფობდა. აუარებელმა შრომამ ხომ მთლად მოსწევიტა ბოკლის ჯანმრთელობა. ბოკლს ისე სიკვდილისა არ ეშინოდა, როგორც მისი, რომ იგი ვერ დაამთავრებს თავის თხზულებას. ბოკლი „ცივილიზაციის ისტორიის“ გარდა თითქმის არაფერს სწერდა, რომ ამით მისი საყვარელი თხზულება არ დაბრკოლებულიყო. 1862 წელს ბოკლი გაემგზავრა ეკვიპტეში და იქიდან სირიაში. აქ

— VII —

ქალაქ დამასკოში იგი გახდა საოთღობით აყად და გარდაიცვალა კიდევ-
ამბობენ, გრძნობა დაკარგული ბოკლი მხოლოდ ამას გაიძახრდა:
„წიგნი! ჩემი წიგნი!.. მე კერასოდეს ვერ დაუამთავრებ ჩემს წიგნს“...
იმავე წლის 29 მაისს ბოკლი გარდაიცვალა და დაკრძალულ იქმნა
დამასკოშივე, რომლის ნახვას იგი ბავშობიდანვე მიისწრაფოდა, რო-
გორც ცივილიზაციის პირველ აკვნისა.

ბრიგოლ ხოდორაშვილი.

განსილვა დაძმობიერებულ საშუალებათა ისტორიის შესწავლისათვის. დამტკიცება კაცთა მოქმედების სისწორისა. ამ მოქმედებას განაგებენ სულიერი და ფიზიკური კანონები და ამიტომ ორაგვე კანონების შესწავლას საჭირო.

არც ერთ ცოდნაზე იმდენი არ დაწერილა და არც ერთ ცოდნაზე იმდენი მასალა არ არის შეკრებილი, რამდენიც ისტორიის შესახებ. მართლაც, პოლიტიკური და სამხედრო მატრიანები ევროპის ქვეყნებისა და მის გარეშე ხალხებისა საკმარისად არის შეკრებილი და გამოკვლეული; აგრეთვე საკმაო მასალაა შეკრებილი კანონმდებლობის, სარწმუნოების, მეცნიერების, ხელოვნების და სხვა საგნების ისტორიაზე; ამასთანავე, განხილული და შესწავლილია ძველი მწერლობანი, წარწერანი, ენები და თითქმის აღდგენილია დავიწყებული ენები; გარდა ამისა, სწავლანი და მეცნიერებანი, რომელნიც ისტორიის შესწავლას ხელს უწყობენ, სახელდობრ, ჰოლოტიკური-ეკონომია¹⁾, სტატისტიკა²⁾, ფიზიკური გეოგრაფია და სხვა, ამ ბოლო დროს ძრიელ წინ წავიდა.

სამწუხარო მხოლოდ ის არის, რომ, თუმცა ისტორიის ნაწილები ცალ-ცალკე კარგად არიან შიმუშავებული, მაგრამ ესენი აქამდის არავის შეუერთებია და, როგორც ერთი, ყოველმხრივ შემუშავებული საგანი, არ წარმოუდგენია; არც ერთი ისტორიკოსი იმდენად მომზადებული არ ყოფილა, რომ შეს-

¹⁾ პოლიტიკური ეკონომია არის მეცნიერება, რომელიც იკვლევს ხალხის სიძლიდრეს და მის განაწილებას საზოგადოებაში.

²⁾ სტატისტიკა—არის რიცხვებით აღნიშვნა სახელმწიფოს თუ ხალხის კულტურული და ბუნებრივი ძლიერებისა და მდგომარეობისა.

ძლებოდა ამ გვარი შრომის დაწერა. მთელი ევროპის მწერლობაში ორი-სამი თხზულებაც არ მოიპოვება, რომ მათი ისტორიული გამოკვლევანი მეცნიერულ ჭეშმარიტებად შექმნილიყვნენ.

ამ თხზულების მიზანი არის: შექმნას ისტორიადგან იმ გვარი მეცნიერება, როგორც, მაგალითად, არის ბუნების მეტეოლოგია, რომელიც გვასწავლის, რომ ყველაფერში წეს-რიგი, მეთოდი ¹⁾ და კანონი არსებობს. მაშასადამე, ჩვენ უნდა დავრწმუნდეთ, რომ თუ ეხლა ისტორიაში რაიმე აუხსნელი და გამოუკვლეველი გვჩნდება, მომავალში აიხსნება და გამოიკვლევა. თუ ეს აქამდის არ მომხდარა, ამის მიზეზი ის არის, რომ, ერთის მხრით, ისტორიის გამოკვლევა და შემუშავება უფრო ძნელი საქმეა, ვიდრე სხვა მეცნიერებისა, და მეორე მხრით, ისტორიულ მეცნიერებაში ჩვენ ვერ ვპოვებთ იმ გვარ გენიოსებს ²⁾, როგორც სხვა მეცნიერებისთვის უღვაწიათ. გარდა ამისა ისტორიკოსები დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ კაცობრიობის ცხოვრება განსაზღვრულ განონებზე-კი არ არის აკებულა, არამედ ამ ქვეყანაზე ყველაფერი შემთხვევითაა. ველურ და განუვითარებელ კაცობრიობას ეგონა, რომ ყველა მოვლენა შემთხვევითი და განცალკევებულია და სხვა მოკვლენასთან მათ არავითარი კავშირი არა აქვთ. ამ გვარი შეხედულება აქვთ, მაგალითად, იმ მატანტალა ხალხთა ნათესავთ, რომელნიც ნადირობითა და მეთევზეობით ცხოვრობენ და ამიტომ ცხოვრება მათი შემთხვევითს საშოვარზეა დამოკიდებული. როდესაც რომელიმე ერი ნადირობას თავს ანებებს და მიწის შემუშავებას ჰკიდებს ხელს, მაშინ იგი თან-და-თან რწმუნდება, რომ მოვლენათა შორის, ერთი მეორისაგან დამოკიდებული კანონები არსებობენ; მაგალითად, ხედავს, რომ

¹⁾ მეთოდი—გზა ანუ მისავალი საშუალება საგნის გამოსარკვევ-გამოძიებისა.

²⁾ გენიოსი—აღმატებული გონების და აზრის კაცი.

ჭირნახულის მოსაეალი დამოკიდებულია ხენა-თესვაზე და არა უბრალო შემთხვევაზე, როგორც ეს ნადირობაშია. როდესაც რომელიმე ხალხის სიმდიდრე იმდენად გაიზრდება, რომ მრავალი კერძო პირი დიდი ქონების პატრონი ხდება, მაშინ ამ უკანასკნელებს, რასაკვირველია, ხვალინდელი საზრდო საძებარი არა აქვთ და ანიტომ შეუძლიანთ ბევრი დრო გადასდონ განყენებულ გონებით აზროვნებისათვის. ამის შემდეგ მალე იბადება ორგვარი სწავლა: 1) სწავლა თავისუფალ ნებაზე, რომელიც არის შედეგი იმ შეხედულობისა, ვითომც ყოველი მოვლენა. შემთხვევითია და 2) სწავლა განგებაზე, რომელიც წარმოსდგება იმ რწმენიდან, რომ მოვლენათა შორის კავშირი აუცილებელია. მეორე გვარ სწავლას, ე. ი. სწავლას განგებაზე, ჰბადავს სარწმუნოება და მდგომარეობს იმაში, რომ შემოქმედმა გაჩენისათანავე განაგო და განსაზღვრა ყველა ის, რაც მომავალში მოსახდენი და მოსალოდნელია, მაგრამ კაცის ცოდნა ამ სწავლას ვერ გამოიკვლევს და მეცნიერულად მისი განხილვა შეუძლებელიაო. სწავლა თავისუფალ ნებაზე დამყარებულია იმ განყენებულ დებულებაზე, რომ ადამიანი თავის თავს თავისუფალ არსებად გრძნობს და აქვს დამოუკიდებელი შექმნება (сознание), რომელიც ვითომც არასოდეს არ შესცდება, მაგრამ ეს სწავლა ირღვევა შემდეგი საბუთებით: 1) კაცის შემეცნება შეუცდომელი რომ იყოს, მაშინ კერძო პირთა და ხალხთა შორის ამდენი უთანხმოება არ იქნებოდა; 2) კაცი არ შეითვისებდა სხვადასხვა ცრუ-მორწმუნეობას; 3) არაფერი არ უმტკიცებს კაცს, რომ შემეცნება მისი არ ატყუილებდეს მას. თუ ეს ასეა, ცხადია, რომ შემეცნება კაცისა დამოკიდებული ყოფილა სხვა რაღაც გარეშე ძალაზედ; გამოდის, რომ იგი თავისუფალი არ არის.

ვისაც სწამს, რომ ისტორია, როგორც მეცნიერება შესაძლებელი საგანია, იმისთვის საჭირო არ არის ამ ორ სწავლას ეთან-

ხმებოდეს. საჭიროა დავეთანხმოთ მხოლოდ შემდეგს: თვითეული მოქმედება დამოკიდებულია ერთ ან რამოდენიმე იძულებაზე (побуждение), რომელიც (ე. ი. ეს იძულება) თავის მხრით არის შედეგი სხვა წინაღ მომხდარ მიზეზისა. როდესაც ამ თანამიმყოლობას (последовательность) დავეთანხმებით, მაშინ, თუ წარსული კარგათა გვაქვს შესწავლილი, შეგვიძლიან მოვისაზროთ, თუ რა მოხდება მომავალში, როგორც მაგალითად: ჩვენ შეგვიძლიან წინ-და-წინვე მივხედეთ, თუ როგორ მოიქცევა ამა და ამ ხასიათის კაცი ამა და ამ შემთხვევაში. ამ გვარად, ჩვენ მივალწიეთ იმ უმთავრეს კანონამდე, რომელიც ასე გამოითქმის: სრულიად ერთ-გვარი მიზეზისაგან წარმოსდგება სრულიად ერთ-გვარი შედეგი.

ყოველივე, რაც მომხდარა კაცობრიობის ისტორიაში, არის შედეგი ორ-გვარი მოქმედებისა: ა) გარეშე მოკლენათა გაკლენისა ჩვენს სულიერ აწსებაზე და ბ) ჩვენი სულიერი აწსების გაკლენისა გარეშე მოკლენაზე. ჩვენი უმთავრესი საგანი არის ამ ორ მოკლენათა განხების გამოკვლევა.

კაცის ყველა მოქმედებანი განიყოფებიან: სათნოდ და ბიწიერად, რომელთა შორის დიდი დამოკიდებულება სუფევს: როდესაც ერთი მათგანი ცოტავდება ანუ მცირდება, მეორე მატულობს და, როცა მეორე მცირდება, პირველი მატულობს. ყოველივე ცვლილება კაცის მოქმედებაში, როგორც კარგი, ისე ავი, თვითეულ პირის ნებაზე-კი არა, არამედ მთელი საზოგადოების ცვლილებაზეა დამოკიდებული. ამ აზრს კარგად ამტკიცებს სტატისტიკა მკვლევლობისა. აზრ ერთი დანაშაულობა არ ხდება ისეთი დახლართული მიზეზებისაგან, როგორც მკვლევლობა. კაცს ჰგონია, რომ თვითეული მკვლევლობა სულ სხვა-და-სხვა მიზეზების, სხვა-და-სხვა მდგომარეობის შედეგია. მკვლევლობაში არსებობს მეტად რთული და დახლართული დამოკიდებულებანი (კომბინაცია) შინაგანი იძულებისა და გარეგანი პირობებისა.

სტატისტიკური ცნობები-კი, რომელნიც ამ ბოლო დროს გვარჩინანდ არიან გამოკვლეულნი, გვიმტკიცებენ, რომ მკვლევლობა ისეთივე სისწორით ხდება და იმ გვარივე დამოკიდებულება აქვს სხვა-და-სხვა მიზეზებთან, როგორც, მაგალითად, დღის და ღამის შეცვლას ერთმანერთთან. სტატისტიკოსი კეტლე, რომელმაც ამ გვარი ცნობების შეკრებას მთელი თავისი სიცოცხლე მოანდომა, ამავე აზრისა არის და თანვე ამბობს: „აჩამც თუ მკვლევობა, აჩამედ თვით აჩადის ჩადენობაც-კი, რომელსაც მკვლევობისთვის ხმარობენ, ყოველ წელს თითქმის ერთი და იგივეა“. უფრო გასაოცარი მაგალითი, რომელიც ამტკიცებს მოვლენათა მუდმივობას და ერთ-მსგავსობას, არის თვით-მკვლევობა. არც ერთი დანაშაულობა სხვისაგან ისე დამოუკიდებელი არ არის, როგორც თვით-მკვლევობა, რადგანაც ამ შემთხვევაში ხელის შეშლა თვით-მკვლევლისთვის მეტად ძნელია; თვით-მკვლევლი ყოველთვის იშოვნის დროს და საშუალებას შეისრულოს წადილი. მეორე მხრით, თუმცა ძრიელ ძნელი გასარჩევია, ესა და ეს შემთხვევა თვით-მკვლევლობაა, თუ სხვა ვისგანმე მოკვლა (მაგალითად მოწამლეაში) და თანვე ხშირად ბევრი თვით-მკვლევლობა არ აშკარავდება საქვეყნოდ, — მაინც მიუხედავად ამისა, სტატისტიკა ცხადი რიცხვებით ამტკიცებს, რომ: ა) თვით-მკვლევობა შეადგენს საზოგადოების მდგომარეობის შედეგს და ბ) რომ ამას და ამ მდგომარეობაში საზოგადოებისა ამდენი და ამდენი კაცი აუცილებლად მოაკლავს თავს. ამ მოვლენის სისწორობა და მუდმივობა დამტკიცებულია სხვა და სხვა ქვეყნის შესახებ. მოყვანილი მაგალითებიდან ორი დასკვნა გამოდის: ერთი, რომ ამას და ამ პირის დანაშაულობა უფრო იმ საზოგადოების მდგომარეობის შედეგია, რომელშიაც ცხარობს ეს პირი, ვიდრე თვით მისი ბაწიერებისა და მეორე, რომ კაცთა ზნეობითი მოქმედებანა მათი ნების შედეგია-კი აჩ პრის, აჩამედ წინად მომხდარ გარემოებების ნაყოფია.

ამავე წესით და ასეთივე სისწორით ხდება სხვა და სხვა

საზოგადოებრივი მოვლენანი, მაგალითად: ქორწინების რიცხვი დამოკიდებულია ჭირნახულის მოსავეალზე და შრომის ხელფასზე; თუ ეს ორივე მატულობს, მაშინ ქორწინებაც მეტი ხდება და წინააღმდეგ. კიდევ მაგალითი: ყოველ წლივ ერთ და იმავე რაოდენობას ავიწყდება ადრესების დაწერა წერილებზე და უადრესი წერილებს აგდებენ ფოსტის ყუთში.

ამ გვარად, ყველა მოვლენაში სისწორე არსებობს და თუ აქამომდე კაცის მოქმედებებს, როგორც საყოველთაო წესწყობილების შედეგს, მეცნიერები ყურადღებას არ აქცევდნენ, და ამ კანონს მხოლოდ ბუნებაში პოულობდნენ, მამაკალი ისტორიკოსის შოკალეობას გამოიკვლიონ კაცის და ბუნების ზედმოქმედებანი ურთიერთზე, რადგანაც კაცობრიობის ისტორიის საგანი ეს არის.

თ ა ზ ი II.

ბუნების კანონების გავლენა საზოგადოების წყობილებაზე და კერძო ზარების ხასიათზე.

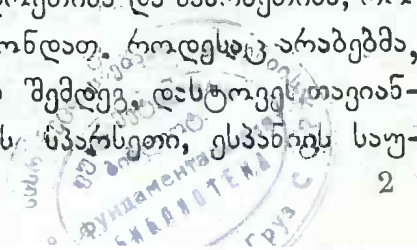
ბუნების გავლენა კაცობრიობაზე შესდგება ოთხი დიდი ნაწილიდგან, რომელნიც არიან: ჭკაა, საზრდო, ნიადაგი და ბუნების საერთო სახეობა. აღეილი შესამჩნევია, რომ ჭკაას, საზრდოს და ნიადაგს მუდმივი ზედ-მოქმედება აქეთ ერთმანეთზე. უმთავრესი შედეგი რომელიმე ერისათვის, რომელიც მოაქვს ჭკაას, საზრდოს და ნიადაგს, არის სიმდიდრის მოსკეჭა. უმეცარი და ველოური ერის სიმდიდრე პირდაპირ დამოკიდებულია ბუნების სიუხვეზე და სიმდიდრეზე. სანამდის, გონების დახმარებით, ფიზიკური მუშაობა არ აღვიდრება, იქამდის სიმდიდრის გამრავლება დამოკიდებულია, ერთა მხრით თავკამოდებულ (ენერგიულ) და თავდარიგან შრომაზე, და, მეორე მხრით, თითონ ბუნების სიუხვეზე. ეს ორი მიზეზი ბუნების კანონებს ემორჩილება.

მუშაობის საშუალებით შექმნილი ნაყოფი სიმრავლით და თვისებით დამოკიდებულია ნიადაგის ნოყიერებაზე; ენერგია და თადარიგის უზრუნველყოფის ღირებულება; ეს მტკიცდება მით, რომ ძრიელ ცხელი ჰავა კაცის სხეულს აღუწევს, ძრიელ ცივი-კი, მაგალითად, ჩრდილო ქვეყნის სუსტი და სინათლის სიმცირე, ენერგიას და თადარიგის მუშაობა ხელს უშლის.

ძნელი წარმოსადგენია უმეტესი განსხვავება მართებლობაში, კანონებში, სარწმუნეობაში და ჩვეულებებში, რომელიც არსებობს, ერთის მხრით, შვეცია და ნორვეგიაში და, მეორე მხრით, ესპანია და პორტუგალიაში. მაგრამ ჰავის გავლენა ოთხივე ქვეყანაში ერთი და იგივეა; ამ ქვეყნებში მიწის მუშაობა თითქმის შეუძლებელია; ჩრდილოეთში მას უშლის სუსტიანი ზამთარი და მოკლე დღე; სამხრეთში-კი—უზომო სიცხე და გვალება. საერთოდ, ამ გვარი ჰავის შედეგი ის არის, რომ ოთხსავე ხსენებულ ქვეყნებში მკვიდრნი მეტად დაუდევარნი და თავის-ნება ხასიათისანი არიან.

როგორც წინედ იყო ნათქვამი, საზოგადოების განვითარების პირველ საფეხურზე სიმდიდრის მოხვეჭა განსაკუთრებით ჰავეზე და ნიადაგზე არის დამოკიდებული. ამის დამტკიცება შეიძლება ისტორიული მაგალითებით. აზიაში ცივილიზაცია აღმოცენდა და განვითარდა იქ, სადაც ნიადაგი მეტად ნაყოფიერი იყო — ჩინეთიდან დაწყებული ხმელთა-შუა ზღვამდის. აზიის ჩრდილოეთ ნაწილში-კი მუდამ ველური ერნი ცხოვრობდნენ. გარდა ამისა, როდესაც მონღოლების და თათრების ურდოებმა დასტოვეს უნაყოფო უდაბნოები, მაშინ მათ დაარსეს დიდი სახელმწიფოები: ჩინეთისა, ინდოეთისა და სპარსეთისა, რომელთაც საკუთარი ცივილიზაცია ჰქონდათ. როდესაც არაბებმა, ხანგრძლივი ველური მდგომარეობის შემდეგ, დასტოვეს თავიანთი უნაყოფო ქვეყანა და დაიპყრეს სპარსეთი, ესპანეთსა და

1980
1967

კეთესო ნაწილი და თითქმის მთელი ინდოეთი და გახდნენ ძლევამოსილი სახელმწიფოების დამაარსებლად, მაშინ ესევე ხალხი აშენებდა ქალაქებს, აარსებდა სასწავლებლებს და წიგნთსაცავებს. მდინარე ნილოსის ვიწრო ბარი, შეიქმნა ეგვიპტის ცივილიზაციის აკვნად, მის მეზობლად მდებარე უზარმაზარ უდაბნოში-კი მუდამ ველურნი დატანტალებდნენ.

ამ გვარად, დიდი გავლენა ჰქონდა ძველი სამეფოების დაარსებაზე და განვითარებაზე ნიადაგს. ევროპის ცივილიზაციაში-კი უდიდესი ადგილი ჰკავებს უჭირავს. ამ ორი სხვა და სხვა ცივილიზაციის განსხვავება ცხადად სჩანს. აზიაში და აფრიკაში ცივილიზაცია ვითარდებოდა სიმდიდრის საშუალებით, რომელიც იყო შედეგი ჭირნახულის უხვი მოსავლისა; ევროპაში-კი ცივილიზაციის წარმატებას ხელს უწყობდა ზომიერი ჰავა, რომელიც ენერგიულ და თადარიგიან შრომას შეელოდა. ჩვენ გამოცდილებით და განსჯითი დასკვნით შეგვიძლიან დავამტკიცოდ ის აზრი, რომ კაცის ძალა განუსაზღვრელია, რადგანაც, ჩვენ ვერც-კი წარმოვიდგენთ იმ სამზღევარს, სადაც ადამიანის აზროვნება და განვითარება, აუცილებლად უნდა შეჩერდეს; ბუნების ძალა-კი განსაზღვრულია და დაუშრეტელი არ არის; ამიტომ ცხადია, რისთვისაც ევროპის ცივილიზაციამ ძველ ცივილიზაციაზე უფრო მეტი პროგრესული თვისება გამოიჩინა.

ჩვენ უჩვენეთ მკითხველს, თუ რა ნაირი გავლენა აქვს ჰავას და ნიადაგს სიმდიდრის მოხვეჭაზე; ახლა განვიხილავთ, თუ რა გვარად ინაწილება სიმდიდრე საზოგადოების სხვა და სხვა ხარისხის პირებთა შორის. სიმდიდრის მოხვეჭისათანავე საზოგადოებაში არსდება სამი წოდება: პირველი, რომელიც მუშაობს; ამათი რიცხვი ყველაზე უფრო მეტია და ესენი ყველაზე უფრო მეტი განუვითარებლნი არიან. მეორე, რომელიც არ მუშაობს; მათ მოხვეჭილი აქვთ სიმდიდრე და თავიანთი ქონებით და განვითარებით სარგებლობენ: იჯარით იღებენ მუ-

შაობას, რომელსაც პირველი წოდების პირნი ასრულებენ. ის, რაც რჩება მეორეებს არის მოგება, რაც მუშებს — სეჯფასია. მესამე წოდების პირნი მეორეებს თავიანთ ქონებას სესხად აძლევენ და მათგან მოგების რამოდენიმე ნაწილს იღებენ. ამ გვარად ეკონომიურ აღებ-მიცემაში არსებობს სამი დასაბამი (ელემენტი): ხელფასი, მოგება და სარგებელი. რადგანაც ხელფასი არის შრომის ფასი, ამიტომ ხელფასის მეტ-ნაკლებობა დამოკიდებულია მუშაობის მსურველთა რიცხვზე, ე. ი., თუ მუშების რიცხვი მოთხოვნილებას გადაემატა, სეჯფასი მცირდება და თუ მოთხოვნილება მუშების რიცხვზე მეტია, სეჯფასი მატულობს. სხვა-ნაირად რომ ვსთქვათ, კითხვა სეჯფასზე არის კითხვა ხალხის რიცხვზე. ამის-გამო ჩვენ უნდა განვიხილოთ ის ბუნებითი პირობები, რომელნიც ხელს უწყობენ ხალხის გამრავლებას, რის-გამოც მუშების რიცხვი მატულობს და ხელფასი ძრიელ მცირდება.

უდიდესი გავლენა მუშა ხალხის გამრავლებაზე ყოველგან აქვს საზრდოს. რომელიმე ქვეყანაში, რაც უფრო უხვად და იაფად მოიპოვება საზრდო, იმდენად უფრო მრავლდება ხალხი და ამით, როგორც ვსთქვით, ხელფასი უფრო მცირდება.

საზრდოს აქვს კაცის აგებულებაზე ორ-ნაირი მოქმედება: 1) იგი იძლევა ცხოველ სითბოს და 2) უბრუნებს კაცის აგებულებას იმას, რაც ცვდება ანუ ეკარგება. ცხოველი სითბოს აღძვრისათვის საჭიროა უაზოტი¹⁾ ნივთიერება, რომელიც უფრო ცხოველებში მოიპოვება, ხოლო მეორისთვის — კი საჭიროა აზოტი, რომელიც უფრო მცენარეებშია ბევრი. ცხელ ქვეყნებში ცხოველი სითბო აღვილიდ ინახება, ამიტომ იქ კაცი უფრო აზოტიან საზრდოს (მცენარეებს) ხმარობს, ვიდრე ცივ ქვეყნებში; ამასთან ეს საჭმელე-

¹⁾ აზოტი — ნაწილია ჰაერისა, რომელიც მოიპოვება მასში 79%₀; იგი არც თვითონ იწვის და არც წვას შველის.

ბი, ე. ი. აზოტიანი ანუ მცენარეობითი, თბილ ქვეყნებში უფრო ცოტა უნდება კაცს, რადგანაც კაცი იქ უფრო ნაკლებად მოძრაობს და მისი ჯგებულება ისე ჩქარა არ ცვდება, როგორც ცივ ქვეყნებში. ცხადია, რომ თბილ ქვეყნებში, სადაც უფრო ნაკლებ საზრდოს ხმარობენ, ნაკლებად არის იგი საჭირო და მცხოვრებლების რიცხვიც უფრო ჩქარა გამრავლდება, ვიდრე ცივ ქვეყნებში, რადგანაც, პირველებში საზრდო უფრო უხვად მოდის, ვიდრე მეორეებში. რამდენადაც უფრო ცივა ქვეყანაში, იმდენად უფრო მეტ ნახშირდღვას (углеродъ) უნდა შეიცავდეს. ის საჭმელები, რომლებსაც მცხოვრებლები ხმარობენ და, მართლაც, დედა-მიწის თაე-ბოლო (პოლიარულ) ქვეყნებში მკვიდრი ბევრს მსუქან და ქონიან საჭმელს სჭამენ; ცხელ ქვეყნებში-კი ადამიანი უმეტესად იკვებება ხილით, ბრინჯით და სხვა მცენარებით. ის საზრდო, რომელიც ნახშირდღვას უხვად შეიცავს, უფრო ძნელად იშოვება, ვიდრე მცენარეულობა და თითონ მისი შოვნაც უფრო გასაჭირი და სახიფათოა. ამისგამო, რადგანაც ცივი ქვეყნის მცხოვრებნი იძულებულნი არიან თბილი ქვეყნის ხალხზე უფრო მეტი და უფრო ძვირფასი საზრდო მოიპოონ, ამიტომ ისინი თავის განვითარების პირველ ნაბიჯზე უფრო გულადნო და გამბედავნი არიან, ვიდრე ის ერი, რომელიც თავის საზრდოს უფრო ადვილად და უბრძოლველად ჰპოულობს.

მოყვანილი მსჯელობიდან დაისკვნება შემდეგი: ხელფასის მეტ-ნაკლებობა დამოკიდებულია მცხოვრებლების რიცხვზე, ხოლო ეს უკანასკნელი—საზრდოს რიცხვზე; საზრდო, რომელიც საჭიროა სიცოცხლისათვის, ცივ ქვეყნებში თბილ ქვეყნებზე უფრო ნაკლებია და თანე უფრო მეტია საჭირო. ეს დასკვნა მარტივად ასე ითქმის: თბილ ქვეყნებში ხელფასი მეუდამ მიეშურება, რომ დაიკლოს, ცივ ქვეყნებში-კი, რომ მოამატოს.

ამ უდიდეს დასახამს ისტორიის საერთო მიმოსვლა ყოველ მხრივ ამართლებს. ძველი მსოფლიო ცივილიზაცია დაარსდა აზიის, აფრიკის და ამერიკის ცხელ ქვეყნებში და დამყარებული იყო მცირე ხელფასზე და მუშა ხალხის სილატაკეზე. ევროპის ცივილიზაცია-კი აღმოცენდა (წარმოსდგა) ცივ ქვეყნებში და, ამისგამო, ევროპაში ხელფასი უფრო მეტი იყო და სიმდიდრის განაწილებაც უფრო თანასწორი, ვიდრე იმ ქვეყნებში, სადაც საზრდოს სიუხვე ხალხის გამრავლებას ხელს უწყობდა. პირველი შეხედვით ირლანდიის ცხოვრება ამ კანონს არ ემორჩილება, მაგრამ, როცა საქმეს ჩაეუკვირდებით, დაეინახავთ, რომ ირლანდიის ცხოვრება ამ კანონს სამაგალითოდ ამტკიცებს. ირლანდიაში მუშა ხალხი კართოფილით იკვებება; კართოფილი იქ უხვად მოდის; ერთ დღიურზე მოყვანილი კართოფილი ორ იმდენ სულს დაარჩენს, რამდენსაც ამოდენივე მიწაზე მოსული ხორბალი; ამისგამო ირლანდიის მცხოვრებლები ერთი ორად უნდა გამრავლებული-იყვნენ, ვიდრე იმ ქვეყნის მკვიდრნი, რომელნიც პურით იკვებებიან და, მართლაც, სანამდის ირლანდიელებმა სამშობლოდგან გადასახლება არ დაიწყეს და სანამდის კართოფილს ჰიერი არ გაუჩნდა, იქამდის ირლანდიის მცხოვრებთა რიცხვი ყოველ წლივ 3⁰/₁₀₀-ით მატულობდა, ინგლისში-კი 1¹/₂⁰/₁₀₀ ემატებოდა. ხალხის გამრავლებამ ირლანდიაში იმდენად გააიაფა ხელფასი, რომ დღეში მუშა ოთხი პენსი¹⁾ ღირდა (ორი შაური).

იქ, სადაც ხელფასი მცირეა, სიმდიდრეც უთანასწოროდ არის განაწილებული, ხოლო, სადაც სიმდიდრე უთანასწოროდ არის განაწილებული, იქ, პოლიტიკური და საზოგადოებრივი უფლებაც უთანასწოროა. მაგალითად, ინდოეთში, როგორც ყველა ცხელ ქვეყანაში, ხალხი იკვებებოდა მცენარეულობით, უმეტესად ბრინჯით, რომელიც იქ ერთი სამოცად მოდის; გარდა ამისა, ცხელი

1) პენსი—ვერცხლის ფულია ინგლისში, უდრის 2¹/₄კაპეიკს.

ჰეა აღუწებდა ხალხის ენერგიულ მუშაობას; ამისგამო ხალხი ინდოეთში მეტად გამრავლდა, ხელფასი დაეცა და სიმდიდრე უთანასწოროდ იყო განაწილებული. ისტორიიდან ვიცით, რომ, ორი-სამი ათასი წლის წინეთ, ზოგიერთ პირებს აუარებელი სიმდიდრე ჰქონდათ, ხალხის უმეტესობა-კი შემადრწუნებელი სილატაკის მორეეში იყო ჩაყარნილი. ამასთანავე სიმდიდრის წარმომადგენელი, პოლიტიკური და საზოგადოებრივი უფლებების წარმომადგენელიც იყვნენ, დიდი უმეტესობა ხალხისა-კი მონებად გარდაქცეულიყო.

სეფუასი ეკეღან ამ გეგმად განისაზღვრება: სიმდიდრე შესდგება ოთხი დასაზამიდგან (ელემენტიდგან): ხელფასი, ლალა (რენტა), მოგება და სარგებლისაგან. რადგანაც სარგებელი საზოგადოდ მოგების საწყაოა, ამიტომ ცხადია, რომ რაფა და-და და სარგებელი დიდია, მამინ მოგება და სეფუასიც ნაკლები უნდა იყოს. ინდოეთში ლალა და სარგებელი ყოველვის დიდი იყო. „მენტუს კანონებში“, რომელიც ქრისტეს დაბადების 900 წლის წინად არის შედგენილი, სარგებელი დანიშნულია 15% — 60% რაც შეეხება ლალას, რომელსაც მიწის მუშა მიწის პატრონს აძლევს, ინდოეთში წლიური შემოსავლის ნახევარი მაინც უნდა ყოფილიყო; ინგლისში და შოტლანდიაში-კი, ლალა შემოსავლის მეოთხედია, საფრანგეთში—მესამედი, ამერიკაში—ბევრად ამაზე ნაკლები და ზოგიერთ ქვეყნებში, ლალა მხოლოდ სახელით არსებობს, ე. ი. არაფერს არ იხდინა. სხვაწაირად რომ ვსთქვათ: ინდოეთში მუშის ჯილდო მაღალ სარისხის პირების ჯილდოსთან სულ მცირეა. მართლაც, ჩვენ ამ ქვეყანაში ვხედავთ, რომ მაღალი ხარისხის პირნი უზომოდ მდიდარნი არიან, დაბალი წოდება-კი—შესაბრალოსად ღარიბი; ვხედავთ, რომ ვისი ჯაფრთაც გროვდება სიმდიდრე, იგი იმის სულ მცირე ნაწილს იღებს, უდიდეს ნაწილს-კი მდიდარნი შთანთქამენ. სამუდამო და სასირცხვილო მონობა, როგორც შე-

დეგი თახუბური (კასტური) წეს-წყობილებისა, ინდოელების უმეტესი ნაწილის ბუნებითი მდგომარეობა არის. ინდოეთში ყველაზე უფრო დაბლა დგანან ეგრედ წოდებულში სუდრები¹⁾, რომლების შესახებ ადგილობრივ კანონებში შეეხვდებით ამ გვარ მუხლებს: თუ სუდრამ გაბედა და დაჯდა იმ ადგილას, სადაც სხვა წოდების პირი იჯდა, მაშინ იგი სამშობლოდგან უნდა იყოს განდევნილი, ან და საშინელს სასჯელს მიეტყოს; თუ მან წარჩინებული გვამი უპატიოდ მოიხსენა, მაშინ მას ბაგე უნდა ამოეწვას; თუ სიტყვით შეურაცხყოფა მიაყენა, ენა უნდა მოეჭრას; თუ ბრამინი²⁾ შეაწუხა, სიკვდილით უნდა დაისაჯოს; თუ ბრამინთან ერთ სალისაზე დაჯდა, სამუდამოდ უნდა დამახინჯდეს; თუ სასულიერო წიგნის კითხვას უფრო დაუგდო, უფრო ცხელი ზეთი ჩაესხას; თუ ამგვარი წიგნი ზეპირად ისწავლა—მოიკლას; თუ კინძე სუდრას მოჭკლავდა, მკვლელს იმნაირივე ჯვარი უნდა გადაესხადა, როგორც ძაღლის, კატის ანუ ყვავის მოკვლისათვის და სხვა...

ამასვე ვხედავთ ყველა ცხელ ქვეყნებში. ცხელ ჰავას საზოგადო უხვად მოჰყავს და ამისგამო, ჯერ სიმდიდრე და მერმე პოლიტიკური და საზოგადოებრივი უფლებები უთანასწოროდ ნაწილდება. უმეტესი ნაწილი სიმდიდრის, პოლიტიკური და საზოგადოებრივი უფლებებისა ეკუთვნის მხოლოდ მცირე ნაწილს. ამ გვარი ქვეყნების მკვიდრთა უმეტესობას ბედად ხედება მონობა და მორჩილობა; აქ სახელმწიფოებრივი რეფორმები და ცვლილებანი, მხოლოდ მალალ ხარისხოვანთ სასარგებლოდ ხდება. მაგრამ საჭიროა მხედველობაში ვიქონიოთ, რომ სა-

¹⁾ სუდრა—სულ უკანასკნელი წოდებაა ინდოეთში, რომელიც უფრო ხელოვნობით ირჩენს თავს.

²⁾ ბრამა—ინდოელების მთავარი ღმერთია; აქედან წარმოსდგება სიტყვები ბრამანიზმი, რომელიც არის ბრამის სარწმუნოება და ბრამინი, რომელიც არის ბრამანიზმის მინდევარი მღვდელი.

ბრალთა ხვედრი (სვე) ამა ხალხისა უფრო ბუნებაზე იყო და-
მოკიდებული, ვიდრე კაცის ნებაზე.

აფრიკის ხალხთა შორის, მხოლოდ ეგვიპტელებმა მიიღეს
ცივილიზაცია, რადგანაც მათი ქვეყნის ბუნება სიმდიდრის მო-
ხვეჭას ხელს უწყობდა. როგორც ეგვიპტეში, აგრეთვე ინდო-
ეთში, ნიადაგის ნაყოფიერებამ და ცხელმა ჰავამ გამოიწვია ერ-
თი და იგივე კანონები და მიიყვანა ერთ და იმავე შედეგამ-
დინ: საზრდო უხვად და იათად იშოვებოდა და მუშათა რიცხვი
ძრიელ გამრავლებული იყო და ამიტომაც ხელფასი მეტად მცირე
იყო; სიმდიდრე და უფლება უთანასწოროდ იყო განაწი-
ლებული და სხვა. აზიის ჩვეულებრივ საჰმელს — ბრინჯს,
აფრიკაში უდრის ინდის-სურმა. ინდის-ხურმის ხე, რომელიც იზრ-
დება მდინარე ტაგრიდამ დაწყებული ატლანტიკის ოკეანემდე,
არაბეთში და მთელ აფრიკაში, კვავტორიდაგან ჩრთილოეთი-
საკენ, ძრიელ დიდი ნაყოფის მომცემია და აუარებელი ხალ-
ხისათვის და პირუტყვებისათვის უხვი საზრდო მოაქვს. ჭკვის
და ნიადაგის გავლენა მეტად შესამჩნევია ეგვიპტის ნაყოფიერ
ნა-
წილში—საიდში ანუ ფიბადიაში, ¹⁾ სადაც დღევანდლამდინ შე-
ნახულა ხელოვნების გასაოცარი ნაშთნი, შენობები და ქალა-
ქების ნანგრევები. საიდში საჰმელად ერთგვარ მცენარეს ხმარო-
ბენ, რომელსაც ჰქვიან დგურა და რომელიც ერთი 240-ცად
შოდის. თუმცა აფრიკაში საზოგადოდ ხალხის გამრავლებას ცხე-
ლი ჰავა ხელს უწყობდა, მაგრამ სამაგიეროდ მას ნიადაგის
უნაყოფობა უშლიდა. ეგვიპტეში-კი ჰავასაც და ნიადაგსაც ძრი-
ელ კარგი გავლენა ჰქონდა, რადგანაც იათი და უხვი საზრდო
მოჰქონდათ მცხოვრებლებისთვის და თანვე თითონ მოთხოვნი-
ლებაც ძრიელ მცირე ჰქონდა ხალხს. ეგვიპტეში, მაგალითად,

¹⁾ საიდი ანუ ფიბადია არის სახელ-წოდება ზემო ეგვიპტისა, სა-
დაც გაშენებული იყო შესანიშნავი ქალაქი ფიბა ანუ ფიბადი.

სულ მსუბუქი ტანსაცმელი იყო საჭირო და ლატაკები და ბავშვები თითქმის დედის შობილა დაიარებოდნენ. ამ მიზეზებისგან ეგვიპტე ყველა ძველ ქვეყნებზე სქლად იყო დასახლებული; ისტორიკოსი ჰეროდოტი ¹⁾ მოწმობს, რომ ეგვიპტეში ამაზის მეფობის დროს (570-526) 20,000 ქალაქი ითვლებოდაო. ცხადია, რომ ბუნების გავლენისაგან პოლიტიკური და ზნეობრივი შედეგი ეგვიპტეში იმგვარივე იყო, როგორც ინდოეთში. ხალხი თოხუმებად (კასტებად) იყო დაყოფილი; დაბალი ხალხი მარად მონობაში იმყოფებოდა; მმართველნი მათი ხელით უზარმაზარ და უსარგებლო შენობებს აშენებდნენ. თუ ხალხის რამდენ ღონეს და სიმდიდრეს ხარჯავდა მთავრობა, სჩანს შემდეგი მაგალითებიდან: ორი ათას კაცს ელფეანტიდგან საისამდის სამი წლის განმავლობაში ერთი ქვა გადაჰქონდათ; წითელი ზღვის არხის გაყენამ 120,000 კაცის სიცოცხლე შეიწირა ²⁾; ერთი პირობად ³⁾ აშენებაზედ 360,000 კაცი 20 წლის განმავლობაში მუშაობდა.

ძველ ამერიკაშიაც, როგორც აზიაში და აფრიკაში, ცივილიზაცია აღმოცენდა ცხელ ქვეყნებში—მექსიკაში და პერუში. მაგრამ ამერიკის შესახებ საჭიროა გამოვიკვლიოთ კიდევ ერთი ბუნებრივი ძალა, რომელზედაც აქამდინ არაფერი გვითქვამს. ცნობილია, რომ, გარდა სხვა პირობებისა, ნიადაგის ნაყოფიერება დამოკიდებულია სითბოზე და ნოტიოზე (წყალზე); ნოტიოზე უნდა ვსთქვათ, რომ ამერიკაში ყველა დიდი მდინარენი არიან

¹⁾ ჰეროდოტე—იყო საბერძნეთის შესანიშნავი ისტორიკოსი, დაიბადა 484 წელს და გარდაიცვალა 420 წელს ქრისტეს დაბადებამდე.

²⁾ ეგვიპტის მეფემ სეზოსტრისმა 1394-1328 წ. მოისურვა წითელი ზღვის არხით შეერთება ხმელთა შუა ზღვასთან. ამ მუშაობაზე ბევრი ხალხი გაწყდა.

³⁾ პირამიდა—უზარ-მაზარი შენობებია ეგვიპტეში, რომლებსაც უწინდელნი მეფენი აშენებდნენ თავის დასაკრძალავად სიკვდილის შემდეგ.

მის აღმოსავლეთ ნაწილში, დასავლეთში-კი ერთი დიდი მდინარეც არ მოიპოვება; არც ჩრდილოეთ და არც სამხრეთ ამერიკაში, არც ერთი შესამჩნევი მდინარე არ ერთვის დიდ ოკეანს. სითბოს შესახებ ჩრდილოეთ ამერიკაში შენიშნულია შემდეგი მოვლენა: აღმოსავლეთ ნაწილში მეტია ნოტიო, დასავლეთში-კი—სითბო. ამ მოვლენას ამერიკის ძველ ცივილიზაციაზე თავისებური გავლენა ჰქონია. რადგანაც მექსიკიდგან ჩრდილოეთისაკენ ერთ ნაწილში ნოტიო და მეორეში სითბო არ იყო საკმარისი, და ამიტომ ამ ადგილებში სავსებით არ მოიპოვებოდნენ ის პირობები, რომლებიც საჭიროა ნიადაგის ნაყოფიერებისათვის, ამისგამო ამ ქვეყნებში სიმდიდრის მოხვეჭა შეჩერებული იყო და ამასთანავე მცხოვრებლების განვითარებამ ვერ მიაღწია იმ წერტილამდინ, სადამდინაც ინდოეთის და ეგვიპტის ცივილიზაცია აღვიდა. თვითონ მექსიკაში-კი ორივე პირობები, ნოტიოც და სითბოც, საკმარისად მოიპოვებოდა, რადგანაც მექსიკას უჭირავს ვიწრო ადგილი, რომელიც პანამის ყელით თავდება და ძვეს ეკვატორის ახლოს. რადგანაც ამერიკის სხვა ქვეყნები ამ პირობებს მოკლებულნი იყვნენ, ამიტომ ცხადია, რომ ჩრდილოეთ ამერიკის ცივილიზაცია მექსიკაში უნდა აღმოჩენილიყო. რაც შეეხება სამხრეთ ამერიკას, იქაური ქვეყნები ბუნების სულ სხვა კანონებს ემორჩილებოდნენ: აქ ეკვატორიდან ჩრდილოეთისაკენ, აღმოსავლეთი ნაწილი დასავლეთისაზე უფრო ცივია; ეკვატორიდან სამხრეთისაკენ-კი აღმოსავლეთი დასავლეთზე უფრო თბილია. სამხრეთ ამერიკის აღმოსავლეთ ნაწილებში ბევრი მდინარეებია, ე. ი. აქ ნოტიო და სითბო შეერთებულია, ამიტომ ეს ადგილი და განსაკუთრებით ბრაზილიის სამხრეთი ნაწილი ფრიალ ნაყოფიერია. ეს ნოტიო უხვად მოაქვს ატლანტიკის ოკეანიდამ მონაბერ ქარებს.

გასაოცრად მრავალ-ფეროვანი და დიდ-მშვენიერი აქაური მცენარეულობა, რომელშიაც ბუდობს ყოველ-გვარი ცხოველი,

ფრინველი და მწერი. მაგრამ მეორე მხრით ეს მეტის-მეტე უხვი ბუნება კაცის მოქმედებას ხელს უშლის. ბრაზილიის მაღალი მთები და ფართო მდინარეები აძნელებენ მიმოსვლას; იქ მიწის მუშაობა თითქმის შეუძლებელია, რადგანაც ბრაზილია სავსეა უტეხი ტყეებით და აუარებელი მწერებით, რომელნიც ნათესს და მოსავალს აოხრებენ. ერთი სიტყვით, რამდენათაც მეტი და მრავალ-ფეროვანია ბუნების სიმდიდრე, იმდენად თავის მიუკარებლობით კაცის მიზანს არ ეთანხმება. ამისგამო ბრაზილიაში ისტორიას ცივილიზაციის ნიშან-წყალი ვერ უპოვია და თვით ევროპის ცივილიზაციასაც, რომელიც გადმოტანილია ბრაზილიაში, აქამომდე მის შუა გულამდინ ვერ მიუღწევია. ამ მდიდარ ქვეყანასთან შედარებით მექსიკა და პერუ უკეთეს პირობებში იმყოფებოდნენ, თუმცა აქ იმდენი ბუნებრივი სიმდიდრე არ იყო, როგორც ბრაზილიაში.

რა გვარი ადგილი უჭირავს აზიაში—ბრინჯს და აფრიკაში—ინდის-ხურმას, ისეთივე ადგილი აქ უჭირავს სიმინდს, რომელიც პირველად მარტო ამერიკაში მოდიოდა. სიმინდმა მექსიკაში გასაოცარი მოსავალი იცის—ერთი ოთხასად და თითქმის ერთი რეაასად შოდის. ამ ქვეყანაში აგრეთვე უხვად შოდის კართოფილი, რომელიც, როგორც ჩვენ ზემოდ ვნახეთ ძლიერ უწყობდა ხელს მცხოვრებლების გამრავლებას ირლანდიაში. მექსიკაში და პერუში ეგრეთვე გასაოცრად გამრავლებულია ბანანი, ¹⁾ რომელზედაც საკმარისია ვსთქვათ, რომ ერთი დღიური ბანანით დათესილი მიწა 50 სულს დაარჩენს; ევროპაში-კი ამდენივე ადგილი ხორბლით დათესილი ეყოფა მხოლოდ ორს სულს. აი აქედამ იწყება დედა-მიწის ორ სხვა და სხვა ნაწილში—ერთი მხრით მექსიკაში და პერუში და მეორე მხრით

¹⁾ ბანანი—ბალახია ერთგვარი, რომელიც ხის ტოლა იზრდება; ისხამს ფქვილოვან ნაყოფს, რომელსაც მკვიდრნი ხმარობენ პურის მაგიერ უმსა, მოხარშულს და შემწვარს.

ინდოეთში და ეგვიპტეში ცივილიზაციის სრული მსგავსება. ყველა ამ ქვეყნებში ჩვენ ვხედავთ, რომ ხალხი დაყოფილია თოხუმებად—მაღალ და დაბალ წოდებად; მდიდრები ღარიბებს იჯაზებენ, მაღალი ხარისხის პირნი მდიდურობენ და სიმდიდრეს ჰფლანგავენ, ღარიბებს მონებად ჰბოჭავენ; ჩვენ ვხედავთ მრავალ ამ გვარ შედეგს სიმდიდრის და უფლების უთანასწოროტ განაწილებისა პერუში, სადაც, მაგალითად, ყველა გადასახადი მდაბიო ხალხს აწეა. ხალხს თავისუფლად არამც თუ ადგილის, ტანისამოსის გამოცვლაც არ შეეძლო. მექსიკის კანონებით შვილი მამის ხელობისავე უნდა ყოფილიყო. მექსიკელები ძრიელ განუფითარებელი ხალხი იყო: ისინი თაყვანს სცემდნენ ყველა იმას, რაც ძველი დროიდან იყო დარჩენილი ადრე და მათი სარწმუნოება ინდოელების სარწმუნოებას ძრიელ წააგავდა. თუ როგორ ეპყრობოდნენ მაღალი ხარისხის პირნი დაბალი ხარისხისას სჩანს იქიდგან, რომ პერუს სამეფო სასახლის აგებაზე 20,000 კაცი 50 წელს მუშაობდა, მექსიკაში—კი—100,000 კაცზე მეტი. აი საერთო დასკვნა ყველა ძველი ცივილიზაციისათვის: იგი ხალხის უმეტესობისათვის აწავითარ სასარგებლო ზიარობებს არ შეიცავდა და ამიტომ სამუდამოდ უნდა დაქტეუდყო.

ჩვენ განვიხილეთ, თუ რა გავლენა ჰქონდა ევროპის გარეშე ქვეყნებზე ბუნების სამს ძალას: ჰავას, ნიადაგს და საზრდოს ახლა შევიჩრდეთ მეოთხე ძალაზე, რომელსაც დავარქვით ბუნების საერთო სახეარება (შესჯდულება). როგორც სიმდიდრის მოხვეჭა და განაწილება დამყარებულია ჰავაზე, ნიადაგზე და საზრდოზე, ამგვართვე ბუნების საერთო შეხედულობას აქვს გავლენა ცოდნის მოხვეჭაზე და მის განაწილებაზე. ის, რასაც ჩვენ უწოდებთ ბუნების საერთო შესჯდულება, გაიყოფება ორად, რომლიდგანაც, ერთი მოქმედობს ადამიანის გამოხატულობის ნიჭზე (воображение) და მეორე—გონებაზე ანუ ჰკუით განმსჯელობის მოქმედებაზე. იქ, სადაც ბუნება მეტად მდიდარი

და მძლავრია, ადამიანს ის გრძნობა ენერგება, რომ მისი საკუთარი ძალა სუსტია, მისი ნება და სურვილი ბუნების მოვლენებს ემორჩილება; იქ-კი, სადაც ბუნებას ნაკლები ძალა აქვს, კაცი გრძნობს თავის უაღრესობას და ბუნებას თავის ნებას უმორჩილებს. აქ კაცი იკვლევს ბუნების მოვლენებს და სცდილობს შეისწავლოს და მოიხმაროს ის კანონები, რომელნიც უფლობენ და განაგებენ ბუნების მოვლენებს. ცნობილია, მაგალითად, რომ ყველაზე საშიშარი ბუნების მოვლენა არის მიწის ძვრა, რომელიც ხშირად ერთი თვალის დახამხამებაში უქადის დაღუპვას, როგორც კაცს, ისე მის ნაშრომს. მართლაც ჩვენ ვხედავთ, რომ ეს მოვლენა ძრიელ მძიმედ მოქმედებს ხალხის სულიერ მდგომარეობაზე. მაგალითად, პერუში სადაც მიწის ძვრა ხშირად იცის, მკვიდრნი მეტად მხალნი და დაუდევარი ხასიათისანი არიან და ცრუმორწმუნეობით გამსჭვალულნი. იტალიაში და ესპანიაში მიწა ხშირად იძკრის და ამიტომ ამ ქვეყნებში, ფრიად გავრცელებულმა ცრუმორწმუნეობამ შექმნა სასულიერო წოდების ძლიერება და თვით ქრისტეს სარწმუნოებაც დაამახინჯა. გარდა ამისა აღელვებულ გამოხატულებას ძლიერი მოქმედება აქვს ხელოვნების განვითარებაზე; გონება-კი მეცნიერების განვითარებაზე მოქმედობს. ეს განსხვავება მრავალი ფაქტებით მტკიცდება. იტალია და ესპანია არის სამშობლო მრავალგამოჩენილ მექანდაკეთა; მწერლობა ამ ქვეყნებში ძლიერ ხელოვნურია და მეცნიერება-კი დაბლა სდგას ესპანიაში და იტალიაში ძველი დროიდან დღევანდლამდე არ გამოჩენილა არც ერთი შესანიშნავი ბუნების-მეტყველი, არც ერთი მეცნიერი, რომლის სახელი მთელ ევროპაში ცნობილი იყოს. რომ ისტორიულად დავახასიათოთ სხვა და სხვა ბარბაროსული ერი, დავინახავთ, რომ ისინი, აღელვებული გამოხატულების და ცრუმორწმუნეობის გამო, ბუნების საშინელ მოვლენებს აღმერთებდნენ. ადამიანის გამოხატულებაზე მანერე

ბელ ჰავას იმნაირივე მოქმედება ჰქონდა, როგორც მიწის ძერას, ქარიშხალს, ელვა-ქუხილს, მძინვარე მხეცებს და სხვა ამ გვარ გარეშე მოვლენას. თითქმის ყოველთვის შენიშნულია, რომ, როდესაც სადმე რაიმე გადამდები სენი გაჩნდება, მაშინ ხალხში ცრუმორწმუნეობა უფრო მრავლდება.

რომ უკეთესად წარმოვიდგინოთ რრი სხვა-და-სხვა გავლენის შედეგი გამოხატულებაზე და გონებაზე, ჩვენ მოკლეთ დავახსიათებთ სხვა-და-სხვა ერის მწერლობას, სარწმუნეობას და ხელოვნებას. ინდოეთის მწერლობა გამოხატულების ნაყოფი იყო. ინდოელები ყველა თავის თხზულებებს—გრამატიკას, მათემატიკას, გეოგრაფიას, კანონებს, ისტორიას, მეტაფიზიკას, კარაბადინებს—ყველაფერს ლექსად სწერდნენ. ეს გარეგანი ფორმაა, მაგრამ მათი შინაარსიც იმ გვარია, რომ კაცს ეგონება ინდოელები საგანგებოდ სცდილობდნენ კაცის გონებას რამე ნაირად ბრძოლა გაუწიონო. ყველა ამ თხზულებებში და განსაკუთრებით უფრო იმათში, რომელთაც ეროვნული ხასიათი აქვსთ (რამაიანი, მაგაბარათა), მეტად ფიცხელი გამოხატულება გამოსჰკრეტს.

ინდოეთის ბუნება მძლავრი და უზარ-მაზარი სახისაა, საბერძნეთში-კი ბუნების ძალა სუსტია. ამის გამო ბუნებას ამ ორ ქვეყანაში ხალხის გავლენაზე სულ სხვა-და-სხვა ნაირი გავლენა აქვს. ინდოეთის ბუნება კაცში აღძრავს შიშს, საბერძნეთში-კი კაცს ნდობას უწერგავს. აი რისთვის ჰხატავდნენ ინდოელები თავის ღმერთებს საშიშარ სახისას.

ინდოელებს სწამდათ შემდეგი სამება: ბრამა, სივა და ვიშნუ. იმათ სივა წარმოდგენილი ჰყავდათ, როგორც მეტად საშიშარი შეხედულობის არსება. ამ ღმერთს წელზე გველი ჰყავს შემოხვეული, ხელში უჭირავს მკვდარი კაცის თავი, კისერზე კაცის ძელები ჰკიდია. იმას აქვს სამი თვალი და მხარზედაც მხამიანი სათვალეებიანი გველი ჰკიდია. სივას ჰყავს მეუღლე—ღურ-

და ანუ კაღი, რომელსაც მუქი-ლურჯი სხეული აქვს და ხელის გული წითელი, რაიცა ნიშნავს სისხლის წყურვილს. კალი ოთხ ხელიანია, ენა ბაგეებიდგან გადმოჰვარდნია, კისერს უმშვენებს. ბაწარზე აცმული კაცის თავები.

ბერძნების ღმერთები-კი სულითაც და ხორცილთაც ადამიანებს ჰგევანან, მაგალითად: დიანა—ცივი-გული ქალია, კენკრა—მშვენიერი და ღმობიერი დედაკაცია, იუნონა—ამაყია, მინერკა—გონებით განვითარებულია. საბერძნეთის ღმერთები კაცის ჩვეულებრივს საქმეს აკეთებენ: ნუპტუნი—მეზღვევა, ვულკანი—მჭედელია, აპოლონი—ხან მემუსიკე, ხან მგოსანი და ხან მწყემსია, კუპიდონი—ძრიელ ცელქი ყმაწვილია, მუდამ თავისი მშვილდ-ისრით თამაშობს, იუპიტერი—არშიყი და კეთილი გულის მეფეა, მერკური—ხან ელჩად არის, ხან ქურდობს.

მოკლედ რომ ვსთქვათ ინდოელების ღმერთები ძლიერ საშიშნი არიან და კაცის ბუნებასთან ძრიერ დაშორებულნი, ბერძნები-კი თავიანთ ღმერთებს ადამიანს უახლოვებდნენ და მით კაცის ბუნებას ამაღლებდნენ.

მოვიყვანოთ კიდევ ერთი მაგალითი. ანსელოგებმა¹⁾ აღმოაჩინეს, რომ შუა ამერიკაში სარწმუნეობა დამყარებული ყოფილა განუსაზღვრელ შიშზე; ღმერთები სრულიად არ ჰგევანან ადამიანს, ტაძრები თავიანთი სიდიადით და აგებულობით შიშს და კრძალვას უწერგავდნენ ხალხს. ამ გვარად აქაც ზემოხსენებული კანონების გავლენა სჩანს.

თ ა ვ ი III.

განხილვა მეთოდისა, რომელსაც ხმარობენ მეტაფიზიკები განხების კამონების აღმოსაჩენად.

ძველი და ახალი ქვეყნების ცივილიზაციის განსხვავებას აქამდინ ნათქვამი გვინათავს: ევროპის გარეშე ქვეყნებში ბუნება ადა-

¹⁾ არხეოლოგი—მცოდნე სიძველეთა.

მიანს იმორჩილებს, ეკროპაში-კი ადამიანი ბუნებას. ყოველიცივილიზაციის შესწავლის დროს ეს დიდი კანონი მხედველობაში უნდა ეიქონიოთ. ცივილიზაციას მსოფლოდ მასშინ იქნება პროგრესიული, რადესაც კაცის გონება იმორჩილებს ბუნებას. ეკროპიულ სჯესთა მძალადი განკითხარება მსოფლოდ ზო ძირითადი წყალობით მოსდა. ევროპაში კაცის ენერჯის წარმატება აუარებელი თაკტებიდგან სჩანს: აქ უნაყოფო ადგილები გალაქცეულია დიდ-ნაყოფიერ ადგილებად, ადგილ-მამულები ხელოვნურად დაცულია წალექვისაგან, შუა საუკუნოების საშინელი სენები—ჟამი და კეთრი მოისპო, მტაცებელი მხეცნი გაწყვეტილია. იმ გვარი საშინელი შიმშილობა, როგორც ძველად მოხდებოდა ხოლმე, ახლა შეუძლებელია განმეორდეს; ამასთანავე ევროპაში გაყვანილია გზები, არხები, აშენებულია ნავთ-სადგურები, ხიდები და სხვა, და სხვა. გარდა ამისა, ჩვენ ეხედავთ, რომ ბუნების ძალას ადარაფერი არ ემატება, კაცის სუფიერი აჩსება-კი (გონება) მუდამ პროგრესშია და თანდათან თავისუფლდება გარეგანი გაკეებისაგან.

რადგანაც ჩვენ დიდ მნიშვნელობას ვაძლევრ გონების მფლობელობას გარეგან ბუნებაზე, ამიტომ საჭიროა გონების კანონები შეკისწავლოთ. ამ კანონების გამოსაკვლეველად სხვა საშეალებათა გარდა მეტაფიზიკა¹⁾ ითვლება და ამიტომ მისი კანონები კრიტიკულად უნდა განვიხილოთ. მეტაფიზიკოსნი შემდეგი სათუძელით ხელმძღვანელობენ: თუ ჩვენ თვალ-ყურს ვადვენებთ ერთი კაცის შინაგან არსებას და მით შევიწავლით მას, შესაძლოა საზოგადოდ კაცის სულიერი არსების შესწავლაცო. მეტაფიზიკოსოები ორი მიმართულებისა არიან: ერთნი მათგანი დასახამად სთვლიან იდეებს, სოლო მეორენი გრძნობას. პირველთ ეწოდება იდეალისტები, მეორეებს—სენსუალისტები. ამის გამო მეტა-

¹⁾ მეტაფიზიკა არის მეცნიერება ხილული ქვეყნის გარეშე საგნებზე, მათ დასაბამზე და მიზეზებზე, მაგალითად, ღვთაებაზე, სულზე და სხვა.

ფიზიკა ორ სხვა და სხვა გზას ადგია და მათი დასკვნანი სულ სხვა და სხვა ნაირია. მაგალითად, იდეალისტები ამტკიცებენ, რომ აზრის შედგენა სივრცეზე, აზრის გონების და აზრის გონობის ნაყოფი, რადგანაც გრძნობის საშუალებით ჩვენ მხოლოდ იმას შევიგნებთ, რასაც დასასრული აქვს და რაც შემთხვევითია, სივრცე-კი დაუსრულებელი და აუცილებელიაო: კაცს არ შეუძლიან წარმოიდგინოს სივრცეს საზღვარი და თანვე არც მისი უარსებობაო. სენსუალისტები-კი სულ სხვა აზრისა არიან: ესენი ამტკიცებენ, რომ ცოდნა სივრცეზე გონობის შედეგია, რადგანაც ჩვენ იმ დრომდე ვერ შევადგენთ აზრს სივრცეზე, სანამ არ გვექნება ცოდნა ნაეთიერებაზე; ეს უკანასკნელი-კი მხოლოდ გრძნობის შედეგიაო. ამ გვარი მაგალითების მოყვანა, რომელიც ცხადად დაგვანახვებს, რომ სენსუალისტების და იდეალისტების დასკვნათა შორის დიდი განსხვავებაა, ბევრი შეიძლება; ჩვენ აქ ორიოდეს კიდევ მოვიყვანთ. იდეალისტები ამბობენ, რომ აუცილებელი და შემთხვევითი ჰემშარიტებანი, სხვა და სხვა წყაროდგან მომდინარეობენო, სენსუალისტები-კი — ერთი წყაროდგანაო. იდეალისტები ამტკიცებენ, რომ ყველა კაცს კეთილზე, ჰემშარიტებაზე და მშვენიერებაზე ბუნებითად ერთგვარი შეხედულობა აქვთო; სენსუალისტები-კი ამბობენ, რომ ეს ცოდნა სხვა და სხვა გვარია, რადგანაც იგი წარმოსდგება გრძნობისაგან, რომელიც არის გარეგანი და მრავალ-ფეროვანი გავლენის შედეგიაო. ამის გამო, მეტაფიზიკოსები, თუმცა მრავალი საუკუნის განმავლობაში გულმოდგინეთ შრომობდნენ, მაგრამ მაინც ვერ შექმნეს საფუძვლიანი სწავლა. ცხადია, რომ მეტაფიზიკა შემცდარ გზაზე იდგა; ეს შეცდომილება აღმოაჩინა იმ მეთოდმა, რომელიც ახალ მეცნიერებას აქვს შეთვისებული და რომელიც იმაში მდგომარეობს, რომ ჯერ საჭიროა გაჩუქო მოკლენათა გამოკვლევა და შესწავლა და შემდეგ საერთო კანონების დასკვნა.

თ ა ვ ი IV.

კაცის სულის კანონები განიყოფებიან ზნეობრივ და გონებრივ კანონებად. შედარება ზნეობის კანონებისა გონების კანონებთან და გამოკვლევა იმ მოქმედებისა, რომელიც მათ აქვს საზოგადოების განვითარებაზე.

მესამე თავში ჩვენ დავინახეთ მკითხველს, რისათვის მეტაფიზიკური მეორედი უვარგისად უნდა ცნობილ იყოს. ჩვენ ამ შრომაში აუცილებლად ისტორიული მეთოდით უნდა ეიხელმძღვანელოთ. ისტორიული მეთოდი ღონისძიებას გვაძლევს შევისწავლოთ სულის კანონები, არა მარტო ერთი გვამის, არამედ მთელი კაცობრიობის სულიერ შემოქმედებიდგან. ამ ორი მეთოდის განსხვავებას დავინახავთ შემდეგი მაგალითიდან. მეცნიერებას დიდხანს ვერ გამოეკვლია ის კითხვა, თუ რომელი სქესი იბადება მეტი—მდედრობითი, თუ მამრობითი. ამ კითხვის გამოცნობაზე შრომობდნენ ფიზიოლოგები¹⁾ და მეტაფიზიკოსნი. ფიზიოლოგები ამტკიცებენ, რომ თუ შევისწავლით კერძო აგებულობას, მაშინ გამოვიცნობთ სქესთა რიცხვის ერთმანეთზე დამოკიდებულობასაცო. მეტაფიზიკოსნი გვარწმუნებდნენ: შევისწავლოთ კერძო პირის სულიერი მდგომარეობა და ამით ჩვენ შევიტყობთ იმ კანონებს, რომელნიც სულის მოძრაობას განაგებენ, და ეს მოგვცემს შეძლებას წინასწარ შევიტყოთ, როგორ მიმდინარეობს კაცთა ნათესაობა, ე. ი. რომელი მეტი იბადება—ქალი, თუ კაციო. მიუხედავად ამისა ფიზიოლოგებმა და მეტაფიზიკოსებმა ვერ გამოიცნეს ეს კითხვა. ისტორიულმა მეთოდმა-კი სულ უბრალო საშუალებით მიგვიყვანა ქეშმარი-

¹⁾ ფიზიოლოგია არის მეცნიერება სიცოცხლეზე, ე. ი. არსებათა შინაგან მოვლენებზე, მაგალითად, გამრავლებაზე, კვებაზე და სხ. აქედამ ფიზიოლოგია არის სიცოცხლის მოვლენათა მკვლევარი და მცოდნე.

ტებამდინ. ეს საშუალება იმაში მდგომარეობს, რომ დაბადებულთა რიცხვს ჩასწერენ. ამ ნაირად აღმოაჩინეს, რომ 20 ქალზე 21 ვაჟი მოდის და საზოგადოდ ყველა ქვეყნებში ვაჟები უფრო მეტი იბადებიან.

ახლა ჩვენ უნდა გამოვიკვლიოთ, რა საშუალებით უფრო შეიძლება სულის განვითარების კანონების ადვილად ახსნა. საზოგადოების განვითარება ორ-ნაირია: ზნეობრივი და გონებრივი. პრაგმატიკის შესაძლოა მხოლოდ მაშინ, როდესაც ზნეობა და გონება თავიანთ განვითარებაში მწყობრად მოძრაობენ და რამდენადაც ეს კავშირი უფრო ახლოა, იმდენად მათაც მეტი და უკეთესი გაკლენა აქვთ საზოგადოების წინ მსვლელობაზე. აქედამ წარმოსდგება მეტად საფუძვლიანი კითხვა: რომელს მათგანს უპირატესი ადგილი უჭირავს ხალხთა სულიერ განვითარებაში? თანამედროვე მეცნიერების მდგომარეობის-გამო, ძნელია უთუოდ დამტკიცდეს, ვითარდება თუ არა თან-და-თან ზნეობრივი და გონებრივი ნიჭი, ან ბავშვი, რომელიც დაბადებულია განათლებულ საზოგადოებაში, ბუნებით ნიჭიერია თუ არა ველურ ქვეყანაში დაბადებულ ბავშვზე?.. ის-კი ნამდვილად ვიცით, რომ კაცის ნიჭის განვითარება დამოკიდებულია მთელი საზოგადოების ზნეობრივ და გონებრივ განვითარებაზე. აქედამ მთელი კაცობრიობის შესახებ ის დასკვნა გამოდის, რომ კაცთა ზნეობრივი და გონებრივი განვითარება დამოკიდებულია იმ ზნეობრივ და გონებრივ ცოდნაზე, რომელიც თანამედროვე საზოგადოებაში სუფევს. ყოველთვის ადვილად შესამჩნევია ის საშუალო ზნეობრივი და გონებრივი განვითარება საზოგადოებისა, რომელიც უმეტესობას აქვს. ისტორიიდან ვხედავთ, რომ ეს განვითარება ყოველთვის ცვალებადი იყო და არამც თუ ორს მსგავს ქვეყანაში, არამედ ორს შემდგომითს შთამომავლობაშიაც-კი არასოდეს ერთნაირი არ ყოფილა. ცხადია, რომ ის პირობები, რომელნიც

მოქმედობენ საზოგადოების განათლების მდგომარეობაზე, ფრიად ცვალებადნი არიან.

ქვეყანაზე ვერ ნახავთ იმისთანა საგანს, რომელიც ჟამთა ვითარების-გამო ისე ცოტად შეცვლილიყოს, როგორც ზნეობრივი დასაბამნი. „ნურავის ნუ უხამ ბოროტს, შესწირე შენი სირვილი მოძმის სარგებლობას, შეიყვარე მოყვასი, როგორც თავი შენი, მიუტევე მტერთა, პატივი ეც მშობლებს, უფროსებს“... ამაში და სხვა ამგვარებში მდგომარეობს ზნეობის უდიდესნი მოძღვრებანი, მაგრამ ეს მოძღვრებანი რამოდენიმე ათასი წლის წინეთაც ცნობილ არიან, და ღვთის-მეტყველებს და ზნეობის მასწავლებლებს ერთი ბეწოც არ მოუმატებიათ ამებზე. ზნეობრივი ცნებანი ყოველთვის უძრავნი იყვნენ, გონებრივი განათლები-კი მარად წინმაკალი (პროგრესიული) იყო; იგი იცვლებოდა, აბადებოდნენ ახალი სწავლანი, რომლებზედაც ძველ მეცნიერებს წარმოადგენდაც არ ჰქონდათ. ამ გვარად, საზოგადოების ზნეობრივი განვითარება რჩება უცვლელად და მას ცივილიზაციის წარმატებაში იმდენი ადგილი არ უჭირავს, როგორც გონებრივ ელემენტებს. გონებრივი განვითარება არამც თუ უფრო წინმავალია (პროგრესიულია), ვიდრე ზნეობრივი, არამედ მას უფრო მტკიცე ნაყოფი მოაქვს. ყველა ის, რასაც გონება იძენს, გულმოდგინეთ ინახება, იწერერება ადვილ-გასაგები ენით და ამგვარად ხდება კაცობრიობის საკუთრებად; ზნეობრივი მოქმედებანი-კი მეტად შემთხვევითია და ასე ადვილი გადმოსაცემი არ არის. ქველმოქმედების შედეგს, მაგალითად, ადგილობრივი ხასიათი აქვს, მისი მცოდნე პირი ცოტაა და ამის გამო მალე-წარმავალია. საქველ-მოქმედო დაწესებულებანი ჟამთა ვითარების-გამო თავიანთ მიზანს ხშირად აუხვევენ ხოლმე და მათ ადვილად ბოლო ეღებათ. ამის გარდა ჩვენ ვხედავთ, რომ, როდესაც ზნეობრივი მოქმედებანი გონებრივ მოქმედებაზე მეფობენ, მაშინ პირველთ უფრო მეტი ზარალი მოაქვთ, ვიდრე სარგებლობა. უმეტესად ადა-

შინს, რამდენადაც უფრო გულმოდგინეთ და გულწრფელად სწამს ზნეობრივი სწავლანი, იმდენად იგი უფრო საშიში და მკენებელია საზოგადოებისათვის, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც იმას ხალხზე უფლება აქვს. ეს მტკიცდება ისტორიული და სარწმუნოებრივი დევნულებით. ყველა გამოჩენილ მდეკნესს წმინდა ზნეობა და კეთილი განზრახვა ჰქონია. თავისუფალი მოაზრე-კი მიბრჯნელობით გამსჭვალული არ არის. მაგალითად, როდესაც კერპთ-თაყვანის-მცემელი რომაელნი ქრისტიანობას სდევნიდნენ, მაშინ ისეთი გარყვნილი იმპერატორები, როგორიც იყვნენ კომპოდი და გელეოგაბალი, ახალ სარწმუნოებას (ქრისტიანობას) არავითარ ყურადღებას არ აქცევდნენ. იმისთანა სინილისიანი, კეთილი და უშიშარი იმპერატორები-კი, როგორიც მარკოზ აკრელი და იულიანი იყვნენ, ქრისტიანობას სასტიკად სდევნიდნენ. ამ გვარსავე მაგალითს ვხედავთ ესპანიაში, სადაც ხალხის სარწმუნოებრივმა გრძნობამ დაჰბადა სასტიკი მიბრჯნელობა (ფანატიზმი) და მწვალებლების (ერეტიკოსების) სისტემატიური დევნილობა, რომელიც ყოველ მართლ-მორწმუნესათვის მოვალეობად ირიცხებოდა. ამ სასტიკ უღმობელობას სამღვდელოება ყოველგვარ ღონის-ძიებით ხელსუწყობდა. მალე მას დაეხმარა ძლიერი ინკვიზიცია¹⁾. მაგრამ ეჭვი არ არის, რომ სამღვდელოება გულწრფელად მოქმედებდა. ამ გვარად, ზნეობა, შეერთებული უმეცრებასთან და უფლებასთან, ყოველთვის ბოროტებას ჰბადავს. ჩვენ ისტორიიდან ვრწმუნდებით, რომ გონებრივი განვითარება, სარწმუნოებრივ დევნულებას თან-და-თან აქარწყლებდა. საზოგადოდ, დევნულებიდან მოტანილი ზარალი იმდენად თვითეული მსხვერპლით არ განი-

¹⁾ ინკვიზიცია—რომის პაპებისაგან დაარსებული საიდუმლო სისხლის სამსჯავრო, რომელიც მწვალებლებს და საზოგადოდ კათოლიკეთა სარწმუნეობის მოწინააღმდეგეებს და თავისუფალ მოაზრეთ საშინლად სდევნიდა და აუწერელის სატანჯველებითა სიცოცხლეს ასალმებდა.

ზომება, როგორც იმით, რომ იგი კერძო პირის ხასიათს და საზოგადოების აზრს რყენდა.

ზნეობრივი და გონებრივი გავლენის განსხვავება ცხადად აღმოჩნდება მაშინ, როდესაც შევისწავლით იმ მიზეზებს, თუ რისგან დაეცა მეომრობა ანუ ომის მოყვარეობა და სამხედრო წოდების ხასიათი შეიცვალა. ზნეობის მასწავლებლნი ქადაგებდნენ, რომ თავ-დამცველი ომი სამართლიანიაო, ხოლო მიხტომითი ანუ თავ-დასხმითი ომი—უსამართლოო. ეს მოძღვრება ბევრისაგან ნათლად იყო გამოთქმული და ყველასაგან კარგად მიჩნეული და გაგებული, მაგრამ საშუალო საუკუნოებში ერთი კვირაც არ გაივლიდა უომოდ; ეხლა-კი ომი იშვიათი მოვლენაა. ცხადია, რომ ომების პროგრესიული შემცირება ზნეობის გავლენაზე არ არის დამოკიდებული. გონებრივი წარმატება-კი ომების რიცხვს თან-და-თან აცოტავებდა. ძველი დროის საზოგადოებაში სამხედრო მოღვაწეობას უპირატესი ადგილი ეჭირა; ხალხთა განვითარებისათნავე გონებრივი შრომა თან და თან მეტ ასპარეზს პოულობს და ეს გარემოება სამხედრო მოღვაწეობას ამცირებს, ასე რომ განათლებულნი ერნი იშვიათად იღებენ მონაწილეობას ომში. ჩვენ აქ მაგალითად მოვიყვანთ ყირიმის ომს. იმ დროს, როდესაც განათლებულ სახელმწიფოებში მშვიდობიანობა სუფევდა, ეს ომი ასტყდა უფრო მცირედ განათლებულ სამეფოთა შორის; სხვა ორი სახელმწიფო-კი, რომელნიც წინად ერთმანეთს მტრობდნენ, ინგლისი და საფრანგეთი, შეერთდნენ საყოველთაო საქმისათვის და მთელი კაცობრიობის დასაცველად იშიშვლეს მახვილი. რუსეთს, რასაკვირველია, უზნეობას და სარწმუნეობის მტკიცედ დაუცველობას ვერ დავსწამებთ. რუსეთი მეომარი ქვეყანა იმიტომ-კი არ არის, რომ ზნეობა აკლდეს, არამედ იმიტომ, რომ განვითარება აკლია. აქ ნაკლულევენება გულში-კი არ არის, თავშია.

ინგლისის ხალხის გაცნობა გვიჩვენებს, რომ გონებრივმა განვითარებამ ომიანობის სურვილი მოსპოა ამ ერში. ახლა ყოველი ინგლისელი თავის მოვალეობად სთვლის თავისი შვილი მოამზადოს ან გონებრივ, ან სამრეწველო, ან და სახელოსნო საქმისათვის და მხოლოდ ყველაზე უფრო უნიჭიანი მიდიან სამხედრო თუ სასულიერო წოდებაში. გონებრივი განვითარება ამცირებს არამც თუ სამხედრო მიდრეკილებას, არამედ თვით სამხედრო წოდების მნიშვნელობას და ნიქსაც, ამის დამტკიცება ისტორიით შეიძლება. ძველად სამხედრო წოდება საზოგადოების ყველაზე უფრო განათლებულ წოდებას შეადგენდა; მათ შორის ღრმა მეცნიერებიც ერივნენ. საბერძნეთის შესანიშნავი მოღვაწენი—სოლონი, თემისტოკლეი, კჰამინონდი; ფილოსოფოსნი—სოკრატე, პლატონი, ანტისტენი, არისტო, პლატონი; გამოჩენილი მოღვაწეები და მჭევრნი: პერიკლეი, ალკივიადი, ანდოკიდი, დემოსთენი, ესხინი; უდიდესნი პოეტნი—ესხილი, სოფოკლეი, არხილოხი, ტირტი, ალკეი; ისტორიკოსები—ფუკიდიდი, კსენოფონტი, პოლიბი... ყველა ესენი თანვე გამოჩენილი მხედარნი იყვნენ. ახლანდელ დროში-კი სამხედრო წოდებაში, რომლითაც მეთექვსმეთე საუკუნის აქეთ მთელი ევროპა სავსეა, ათი შესანიშნავი მეცნიერიც არ ამოჩენილა. ერთად ერთი მაგალითი, როგორც მხედარი და თანვე ღრმა მეცნიერი, დეკარტი იყო. ცნობილი მხედარ-მწერალნი რაფეი და ნეპირი ღრმა მეცნიერებად არ ჩაითვლებიან. ძველად გამოჩენილი სარდალნი თანვე გამოჩენილი პოლიტიკოსებიც იყვნენ; ახლანდელ მხედრობაში-კი ამასაც ვერ ვხედავთ. გუსტავ ადოლფი და ფრიდრიხ დიდი სამხედრო საქმეში ყველაფერს ხელოვნურად განაგებდნენ, პოლიტიკაში-კი დიდ უვიცობას იჩენდნენ; მხოლოდ კრომველსე, კჰამინგტონსე და ნაპოლეონსე შეიძლება ითქვას, რომ მათ ორივე საქმე კარგად მიჰყავდათ. ინგლისში ჩვენ ვხედავთ ორ შესანიშნავ სარდალს: მარლბოროსს და კელინგტონს. მარლბოლო შე-

საბრალისად უვიცი, უწყალო და მოქრთამე იყო. ველინგტონი ყოველ საჭირო და გონიერ ახალ კანონს წინააღმდეგობას (ოპოზიციას) უწევდა; ერთი სიტყვით, გონებრივი შრომის განვითარებამ დაჰბადა ფართო ასპარეზი, რომელზედაც საზოგადოების საუკეთესო ძალა მოღვაწეობს; სამხედრო წოდებას-კი ყოველად უნიჭო ხალხი რჩება.

ახლა ჩვენ უნდა გამოვიკვლიოთ ის სამი საშუალებანი, რომლებითაც ძველი ერების სამხედრო მიდრეკილება და ნიჭი დაეცა. პირველი არის თოფის-წამლის გამოგონება. სანამ თოფის წამალს გამოიგონებდნენ, საომარი იარაღი ძრიელ მარტივი იყო და ყველა ჯან-სად კაცს შეეძლო მხედრობა. მართლაც, მეხუთმეტე საუკუნემდინ თითქმის მთელი ევროპის მცხოვრებლები ერთ დიდ ლაშქარს შეადგენდნენ, რომელთა შორის სამღვდელოებაც ცხოვრებდა; ამ ნაირად საზოგადოება გაყოფილი იყო ორ წოდებად: სამხედროდ და სასულიეროდ. ამის ერთად-ერთი შედეგი ის იყო, რომ ყველა ის, რაც ნამდვილად ღირს რამედ, უარყოფილი იყო. ბევრი მღვდელი იყო და ბევრი მხედარი, ბევრი ქადაგება და ბევრი ომი, მაგრამ მეორე მხრით, არ იყო არც ხელობა, არც ვაჭრობა, არც მრეწველობა, არც ხელოვნება, არც მეცნიერება, არც მწერლობა. თოფის წამლის გამოგონებამ მოითხოვა ძვირფასი იარაღის შემოღება, რის-გამო სამხედრო მოწყობილობა და ჯარის შენახვა ძვირად ჯდებადა და ამიტომ დაარსდა განსაკუთრებითი მუომართა წოდება. ეს იყო მიზეზი, რომ დიდი უმეტესობა ხალხისა განთავისუფლდა, სამხედრო საქმეს გადაეჩვია და ხალხმა უფრო სასარგებლო მოღვაწეობას, უფრო სასარგებლო ხელობას მიჰყო ხელი. ამ გვარად, დაარსდა მესამე ანუ განათლებული წოდება, რომლის მნიშვნელობა თან და თან მატულობდა და დიდ პოლიტიკურ ცვლილებაში თავს იჩენდა. მესამე წოდებას მე-XIV და მე-XV საუკუნოებში ჯერ არ ჰქონდა გამორკვეული თავისი მიმართუ-

ლება; მე-XVI საუკუნეში მან რეფორმაში იჩინა თავი; მე-XVII საუკუნეში იმისმა ენერგიამ მიიღო პრაქტიკული მიმართულება და თითქმის მთელ ევროპაში მმართველთა ბოროტ მოქმედებებს წინააღმდეგ; მე-XVIII და მე-XIX საუკუნოებში მან იქონია გავლენა ყოველგვარ საზოგადო და კერძო ცხოვრებაზე: გააქრცელა სწავლა-განათლება და, რასაც უფრო ყველაზე მეტად მნიშვნელობა აქვს, დააფუძნა საზოგადოებრივი აზრი, რომელსაც არამც თუ კანსტიტუციონური მეფენი, არამედ თვით დესპოტიური მფლობელებიც-კი ემორჩილებიან.

მეორე საშუალება არის პოლიტიკური ეკონომია. ეს დიდი ნაწილთ ცოდნისა, რომელსაც დიდი კავშირი აქვს მმართველობის ხელოვნებასთან, დიდხანს არაფრად იყო მიჩნეული. თანვე დიდხანს სუფევდა ის აზრი, რომ სიმდიდრე ფულებში არსებობს; რომ ყველა სახელმწიფომ უნდა მიიზიდოს რაც შეიძლება მეტი ოქრო, რაც შეიძლება მეტი საქონელი, რომ თვითეული სახელმწიფო უნდა ცდილობდეს თავისი მეზობლის კეთილ-დღეობის დაქვეითებას. ეს ველური შეხედულება ჰბადავდა შემადრწუნებელ და აუარებელი სისხლის დამღვრელ ომებს, რასაც დიდი გავლენა ჰქონდა მთელი ქვეყნის კეთილ-დღეობის შეფერხებაზე. მხოლოდ მე-XVIII საუკუნეში სცადეს პოლიტიკური ეკონომიიდან მეცნიერული საგნის შექმნა. ეს ღვაწლი კაცობრიობას შესძინა ადამ სმიტმა, რომელმაც 1776 წელს გამოსცა თავისი შესანიშნავი თხზულება „ხალხთა სიმდიდრეზე“. სმიტმა სამუდამოდ დაარღვია ძველი აზრი შესახებ მთარველობითი სისტემისა ვაჭრობაში და მრავალი მასთან დაკავშირებული უთავბოლოობა. საზოგადოებაც თავისი გონებრივი განვითარებით მზად იყო შეეთვისა სმიტის სწავლა, რომელმაც სძლია ყოველი წინააღმდეგობა და მტკიცე ნიადაგზე დამყარდა; ამ სწავლის გავლენა საზოგადოების სამხედრო მიდრეკილებების შესუსტებაზე ცხადად სჩანს. თავისუფალ ვაჭრობას მოჰყვა ის შედეგი, რომ სახელმწიფოთა შორის და-

ფუნდა ის წმენა, რომ თვითეული ქყეყნის კეთილ-დღეობა დამოკიდებულია ხალხთა შორის აღებ-მიცემობაზე.

მესამე საშუალება, რომლითაც შესუსტდა ხალხთა სამხედრო მიდრეკილება, აწის ორთქლის ძალის შემოღება ზღვაში და სმეკეთ-ზე სასიარულოდ, ე. ი. ორთქლ-ნავის და მატარებლის (რკინის გზებზე) გამოგონება. ჩქარმა და იაფმა მისვლა-მოსვლამ დაუახლოვა და გააცნო ერთმანეთს სხვა და სხვა ერნი, რისგამო მოიხსნა ხალხთა შორის მტრობა. ამ ქეშმარიტებას ამტკიცებს ის დამოკიდებულება, რომელიც, როგორც ჩვენ ვხედავთ, არსებობს ფრანგებს და ინგლისელებს შორის, რომელნიც მრავალი საუკუნოების განმავლობაში ერთმანეთს ემტერებოდნენ და ერთმანერთი სძულდათ, ახლა-კი ესენი ერთმანეთს ღრმა პატივის სცემენ და მეგობრული გრძნობით აღსაფასებნი არიან.

ყველა აქ მოყვანილი მსჯელობიდან, ის საერთო დასკვნა გამოდის, რომ ცვლილება, რომელიც ხდება განვითარებულს ხალხში, საერთოდ დამოკიდებულია მხოლოდ სამს პირობაზე: ერთი, ამ ცოდნის რაოდენობაზე, რომელიც აქვთ ყველას უფრო განვითარებულ პირებს; მეორე, ამ მიმართულებაზე, რომელსაც ეს ცოდნა იღებს, და მესამე, ამ ცოდნის გავრცელებაზე, ე. ი. ამ საიდ-ვიდეზე და თავისუფლებაზე, რომლითაც ცოდნა საზოგადოების ყოველ წოდებაზე ირცელდება. ერთი სიტყვით, გონებრივი განვითარება შეიქმნის მას, რაც უნებრივ სწავლას ან ძალ-უძს. ავს და კარგს აქვს დროებითი მოქმედება, რომელიც ძალე ქჭრება და თავის შემდეგ კვალს ან სტოკებს; ხოლო, რაც გონებაში მოგვიპოვება, იგი სამაჩადისოდ დაჩება.

თ ა ვ ი V.

საწმენოების, მწერლობის და მართებლობის გაკვლეაზე.

ისტორიულ მეცნიერებაში ჩვენ იმ მეთოდით ვხელმძღვა-

ნელობდით, რომელიც შემოდებულია ცოდნის სხვა ნაწილებში და ამ ნაირად მივალწიეთ შემდეგ დასკვნამდინ: კაცის მოქმედებანი დამოკიდებულია სუფიერ და ბუნებრივ გავლენაზე; ეკონომიკური სუფიერ გავლენას უფრო მეტი ადგილი უჭირავს, ვიდრე ბუნების გავლენას; დანარჩენ ქვეყნებში-კი ბუნებას მეტი გავლენა აქვს. სუფიერი გავლენა რა-ნაირია: გონებრივი და სწეობრივი, რომლებიდან პირველს უზიარატესობა აქვს; მაშასადამე, ცივილიზაციის წარმატება დამოკიდებულია უფრო გონებრივ განვითარებაზე.

კაცის კერძო მოქმედება საჩინოდ ემორჩილება მის ნებას და გულის თქმას, მაგრამ ამათ მხოლოდ მაშინ აქვთ მნიშვნელობა, როდესაც მათ მოქმედებას შევისწავლით მოკლე დროის: წლის, თვის, ანუ დღის განმავლობაში. კაცის ხანგრძლივი მოქმედებების საერთო რიცხვი-კი კერძო ნება-ყოფლობისაგან სრულიად თავისუფალია და დამოკიდებულია მხოლოდ მთელი საზოგადოების გონებრივ მდგომარეობაზე. როგორც წინეთ შევნიშნეთ, სტატისტიკამ დაამტკიცა, რომ დანაშაულობის რიცხვი განსაცვიფრებელი სისწორით მეორდება, თუმცა თვითეული დანაშაულობა დამოკიდებულია კერძო ნებაზე და გულის თქმაზე. სამწუხაროდ ისტორიკოსებს ამ ბოლო დრომდინ ვერ შეუგნიათ ეს დიდი კანონი და იმის ნაცვლად, რომ ამ საშუალებისათვის მიემართად, ისინი თავიანთ თხუზულებებს ავსებდნენ მარტივი ფაქტებით და ძირითად მიზეზებს-კი არ იკვლევდნენ. მაგალითად, ომებზე დაწვრილებით სწერდნენ და იმას-კი არ ფიქრობდნენ, რომ ხშირად ომს ერთ-მხრივი და დროებითი მნიშვნელობა აქვს. ჩვენ აქ მხოლოდ ინგლისის ცივილიზაციას გამოვიკვლევთ, რადგანაც ისტორიკოსებმა არ დაგვიტოვეს მასალა, რითაც შესაძლო ყოფილიყო მსოფლიო ცივილიზაციის შესწავლა-შემუშავება. ეს ერთი. მეორე, რომ ჩვენი შეძლების დაგვარ დავასურათოთ კაცობრიობის განვითარების მსვლელობა, საჭიროა ავირჩიოთ იმ გვარი ქვეყანა, რომელშიაც პროგრესი

ძალდაუტანებლად ხდებოდა, ე. ი. იგი არ იყო შედეგი ამბო-
ხებისა, მართებლობის მფარველობისა და უცხო ქვეყნის გავ-
ლენისა. რომ ნამდვილად ამ გვარი სახელმწიფო არსებობდეს,
ეს შეუძლებელია, მაგრამ ინგლისი ამ გვარ სახელმწიფოსთან
ახლოა. ამ უკანასკნელ სამას წელს ინგლისი ყოველ მხრივ
მშვიდობიანად ვითარდებოდა. მთელ ევროპაში სხვა ამ გვარი
მაგალითი არ მოიპოვება. ინგლისის ერის თავისუფლები დაწყა-
რებული იყო ძრიელ მტკიცე საფუძველზედ; აქ ყველას სრული
ნება აქვს სთქვას, რასაც ფიქრობს და იმოქმედოს, როგორც ჰსურს;
აქ ყველა თავის შეხედულებას მისდევს და თავის აზრს თავის-
უფლად ავრცელებს. ინგლისმა თითქმის არ იცის, რა არის სარ-
წმუნოებრივი დევნულება. ინგლისში ნათლად სჩანს კაცის
გონებრივი განვითარება, რომელიც, როგორც სხვა ქვეყნებში,
სხვა და სხვა ზღუდეებით არ ბრკოლდებოდა. ინგლისში გო-
ნებრივი, პოლიტიკური, მრეწველობითი და კერძო ცხოვრების
განვითარებას არ გამოუცდია უცხო ქვეყნების გავლენა. ამაში
ჩვენ დავრწმუნდებით, თუ ინგლისს შევადარებთ სამს პირველ
ხარისხოვან განათლებულ სახელმწიფოებს: საფრანგეთს, გერმანიას
და ამერიკის შეერთებულ შტატებს. უცხოელებს ძრიელ დიდ
ხანს არ ჰქონდათ ინგლისში მისვლა-მოსვლა და ამიტომაც მათ
არ ჰქონდათ ინგლისზე გავლენა. როდესაც გამეფდა კარლოს
მეორე, ამბოზენ, ვითომც უცხოელებმა ინგლისზე გავლენა
იქონიესო, მაგრამ მათ გავლენა ჰქონდათ მხოლოდ კარის კა-
ცებზე და ზოგიერთ უმნიშვნელო და უსირცხვილო მწერლებზე,
რომელთაც ფრანგული ხასიათი ჰქონდათ მიღებული. საზოგა-
დოდ ინგლისელებს ფრანგებიდგან შესანიშნავი არაფერი არ
შემოუღიათ. ფრანგები-კი მუდამ იმ უცხო ხალხის გავლენის
ქვეშ იყვნენ, რომელებსაც მათთან მსვლელობა ჰქონდათ. ფრან-
გებმა ინგლისელებისაგან შემოიღეს სახელმწიფო დაწესებულე-
ბანი და იმათი გენიოსობის გონებრივი ნაყოფით სარგებლობენ.

ცნობილია, რომ საფრანგეთის 1789 წლის რევოლუცია ინგლისელ მეცნიერთა ფილოსოფიური შედეგია¹⁾.

გერმანიაში XVIII საუკუნის დამლევებიდან იბადება ძლიერი რაზმი ღრმა მეცნიერთა; მაგრამ ეს ქვეყანა საფრანგეთის გავლენის წყალობით არის გონებით განვითარებული. ეს გავლენა ფრედრიხ დიდის (რომელიც საფრანგეთის მეცნიერებს ძრიელ დიდს პატივს სცემდა) მეოხებით მოხდა. თუმცა გერმანიის გონებრივმა განვითარებამ უდიდეს წერტილამდინ მიღწია და გერმანიას ფრიად ღრმა მეცნიერნიც ჰყვანდა, მაგრამ თვითონ გერმანიის ხალხი-კი უმეცრებაში სცხოვრებდა, სწავლა-განათლება სულ არ იყო მათში გავრცელებული.

ამერიკაში ჩვენ სულ სხვას ვხედავთ. ამერიკისთანა ცოტა მეცნიერები არც ერთ ქვეყანაში არ არის, მაგრამ იქ სრულიად უმეცრებასაც ვერ იპოვით. თუ გერმანიაში მალალი მეცნიერება ძლიერ წინ წავიდა, სამაგიეროდ ხალხში ცოტად იყო გავრცელებული, ამერიკაში-კი ღრმად სწავლულნი ცოტანი არიან, მაგრამ სრულიად უვისაც იშვიათად შეხვდებით. თქმა არ უნდა რომ, როგორც გერმანიის, ისე ამერიკის ცივილიზაციასაც, თავისი ნაკლულეფანებანი აქვს, მაგრამ ყველა ამას მომავალი განვითარება შეაფსებს.

ინგლისის ისტორიის შესწავლისათანავე ჩვენ უნდა ვიხელმძღვანელოთ იმ უცხო ქვეყნების ისტორიებითაც, რომელშიაც ცივილიზაციის რომელიმე პირობა უმეტესად განვითარებული იყო. ამიტომ ამ თხზულებაში ჩვენ შევისწავლით, მაგალითად, ცოდნის მოხვეჭის კანონებს—გერმანიიდგან; მთავრობის მფარველობას—საფრანგეთის ისტორიიდგან; ეკლესიის განვითარების

¹⁾ საფრანგეთზე იგლისის გავლენის დამტკიცება იხილე ამ წიგნის მე-XII თავში.

და ხალხის კეთილდღეობაზე გავლენის კანონებს—ესპანიის ისტორიიდან.

შეუდგებით რა სარწმუნოების, მწერლობის და მთავრობათა გავლენის გამოკვლევას, ჩვენ თავდაპირველად უნდა ვსთქვათ, რომ ესენი არიან შედეგი და არა მიზეზი ჩივილიზაციისა. ისტორია ბევრს მაგალითს გვიჩვენებს, საიდგანაც სჩანს, რომ ხალხი თავის სარწმუნეობას ან შესცვლის და ან გამოიცვლის, მაგრამ ისტორიაში არ ყოფილა იმისთანა მაგალითი, რომ რომელიმე ერი ძველ სარწმუნოებას დაჰბრუნებოდა. ამგვარათვე ხალხს არ შეუძლიან შეიგნოს განათლებული სარწმუნოების იდეები. ამის დასამტკიცებლად ჩვენ მოვიყვანთ რამოდენიმე მაგალითს: მისიონერთა მოღვაწეობას ველურ ხალხში ძრიელ მცირე და სუსტი ნაყოფი მოაქვს; კერპთ-თაყვანის მცემლების სრულ მოქცევას ყოველთვის ხელს უშლიდა ის გარემოება, რომ ისინი ახალი სჯულისას მხოლოდ წესებს ითვისებდნენ და იმავე დროს თავიანთ მამა-პაპათა შეხედულობას მტკიცედ ინახავდნენ და თავიანთ ძველ სარწმუნოებისკენაც მიიწევდნენ. მართალია, მოხდება ხოლმე, რომ რომელიმე კერძო პირი თავისი გონებით და განვითარებით მთელ საზოგადოებას აჭარბებს და ახალს სარწმუნოებრივ შეხედულობას შეჰქმნის; ამით იგი სცდილობს კაცობრიობის განვითარება წინ წასწიოს; მაგრამ ახალი მოძღვრება მანამდინ ვერ აპოვის თანამგრძობლებს, მანამ საზოგადოება არ განვითარდება და არ შეიგნებს ახალ სარწმუნოებას. მაგალითად, უვიცნი ებრაელები რწმენას ერთ ღვთაებაზე ძალიან ძნელად ითვისებდნენ და ყოველთვის კერპ-თაყვანის-მცემლობისკენ მიიღრიკებოდნენ. ამგვარადვე, როდესაც ევროპაში ქრისტიანობა გავრცელდა, მაშინ მას დაერთო სხვა და სხვა ცრუ-მორწმუნეობანი და კერპ-თაყვანის-მცემლობის წესები, რის გამო ქრისტეს რჯული თითქმის ძირიანად შეიცვალა და დამახინჯდა.

თითქმის ესევე თქმის მწერლობაზედაც. შესაძლოა კერძო

პირი თანამედროვე საზოგადოების საშუალო განათლებაზედ მალლა იდგეს, მაგრამ საზოგადოება ამით არაფერს არ იძენს; რადგანაც ეს პირნი უმეტესობისაგან განცალკევებულნი არიან და მათზე არავითარი გავლენა არა აქვთ. ამით აიხსნება საბერძნეთის და რომის ცივილიზაციის დაცემა, რომელიც მცირე ხანს არსებობდა; ამითვე აიხსნება, რომ გერმანიის მწერლობის საუკეთესო ნაწილმა ეროვნულ ცივილიზაციაზე გავლენა არ იქონია. როდი კმარა მწერლობის შექმნა: საჭიროა მისი ხალხში გავრცელება.

სანამდის დავიწყებდეთ მსჯელობას იმაზე, თუ რა გავლენა აქვს მართებლობას საზოგადოების განვითარებაზე, საჭიროდ მიგვაჩნია დავანახვოთ მკვითხვლს ის გავლენა, რომელსაც თვითონ მართებლობა ემორჩილება. ამა და ამ ქვეყნის მმართველნი არიან ის პირნი, რომელთაც ქვეყნის მწერლობა, გადმოცემანი და ცრუმორწმუნეობანი შეუთვისებიათ. აქედამ ის დასკვნა გამოდის, რომ მმართველთა მოქმედებანი ექვემდებარება იმ გონებრივ მიდრეკილებას, რომელიც საზოგადოებაში სუფევს, და მართლაც, თვითეული ცვლილება სახელმწიფოს წეს-წყობილებაში, თვითეული დიდი რეფორმა მართებლობისგან შეტანილ ცხოვრებაში იმ საფუძვლით არის შეტანილი, რომელიც იმ ქვეყნის ნიჭიერ მეცნიერებისაგან უკვე აღნიშნული ყოფილა. ამ გვარი რეფორმების მაგალითის მოყვანა ბევრი შეიძლება. ინგლისის ისტორიიდან მოვიყვანთ ერთ უდიდეს შემთხვევას: „პურის კანონების“ გაუქმებას. ვაჭრობაში მფარველობის სისტემის უსაფუძლოება მე-XVIII საუკუნის საშუალო წლებში პოლიტიკურ-ეკონომისტებმა ცხადად დაამტკიცეს; ამის შემდეგ საზოგადოებამ ცხადად შეიგნო „პურის კანონების“ გაუქმების საჭიროება, და, თუმცა ამ კანონის წინააღმდეგ ენერგიული ოპოზიცია იყო შემდგარი, მაინც გაუქმდა. ეს მეტად საყურადღებო მოვლენაა, მაგრამ რადგანაც ამ გვარი ფაქტები ხშირად

ხდება და ყველგან—მეცნიერების, საზოგადოების აზრის და მართებლობის მოქმედების ნაყოფია, ამიტომ საჭიროა აღვიაროთ, რომ თვითეული დიდი რეფორმა, რაიმე ახალ კანონს-კი არ შეიქმს, არამედ რაიმე ძველ კანონს აუქმებს. სხვანაირად რომ ვსთქვათ, მართებლობის მოქმედება, რომელიც იყო მეცნიერების მოთხოვნილებით და საზოგადოების აზრით გამოწვეული, აუქმებს იმ დაძველებულ კანონს, რომელიც თანამედროვე საზოგადოების კეთილ-დღეობას წინ ეღობება.

მეორე შესანიშნავი მაგალითი არის სარწმუნოებრივი დევნულობის მოსპობა. ესეც ძველი ცრუ-მორწმუნეობის გაუქმებაა და არა ახალი ჭეშმარიტების შექმნა.

მეორე მხრით კაცობრიობის კეთილდღეობას დიდი ზარალი მოუტანა იმ გარემოებამ, რომ მართებლობა ყოველთვის ცდილობდა ყოველგვარ საქმეში ჩარევას. მაგალითად, მრავალი საუკუნის განმავლობაში თავისუფალ ალებ-მიცემობას კანონმდებლობა ხელს უშლიდა, მან ყველაფერს მძიმე ბაჟი და გადასახადი დაადო. ამის-გამო გავრცელდა მსჯეთ ვაჭრობა (კონდრბანდობა), რომელიც საზოგადოების ზნეობას ძრიელ აქვეითებდა: ლოთობას, ქურდობას, გარყვნილობას და მრავალ სხვა დანაშაულობას ავრცელებდა ხალხში.

როდესაც მართებლობა სარწმუნოებას ჰფარველობს, მაშინ პირფერობა და ფიცის ტეხა მრავლდება. ის, ვინც ცდილობს მართებლობაში დიდი თანამდებობა დაიჭიროს, თავის ნამდვილ შეხედულობას მალავს და აუცილებლად ფარისევლობს. როდესაც ფიცს ყოველ უბრალო შემთხვევაში იღებენ, ეს, უმნიშვნელო საგნად ხდება და სხვ. კანონმდებლობა მევახშეობის წინააღმდეგ მხოლოდ სხვა ოსტატობას ბადავს და თვით ალებ-მიცემობისთვის-კი მეტად საზარალოა.

მართებლობის მფარველობას ყველაზე უფრო დიდი ზარალი მწერლობისთვის მოაქვს. ზოგან სცემდნენ კანონებს, რომ-

მელნიც თავისუფალ ბეჭედვას ხელს უშლიდნენ და მით საზოგადოებას იმ უფლებას ართმევდნენ, რომელიც ყველას უნდა ჰქონდეს, ე. ი. აზრის თავისუფლად გამოთქმას უკრძალავდნენ. ზოგან-კი დიდი ბაჟი იყო დადებული ქალაქებზე, წიგნებზე, ჟურნალ-გაზეთებზე. ამ ნაირად საზოგადოება ცოდნას მოკლებული იყო. მართებლობის ამ გეგმ განკარგულებაზე ჭეშმარიტად შეიძლება სთქვას კაცმა, რომ ისინი ადებდნენ საჩკეს თვით ადამიანის გონებას, — ადამიანის აზროვნებასაც საჩკეს ახდებიან. უეჭვოა ახლაც მოიპოვება იმ გვარი სახელმწიფოები, რომლებშია ამ გვარი ფაქტები დღევანდლამდინ ჰყვავის და შეადგენს იმ შესაზარ ძალას, რომელიც გონებრივ განვითარებას აბრკოლებს.

თ ა ვ ი VI.

ისტორიის დასაწყისი და ისტორიული მწერლობის მდგომარეობა საშუალო საუკუნეებში.

ჩვენ დავამტკიცეთ, რომ ევროპის ცივილიზაციის პროგრესი მხოლოდ ცოდნის განვითარებაზე დამოკიდებული; ეს უკანასკნელი-კი ემორჩილება ჭეშმარიტების აღმოჩენის სიპრავეს და მათ გაერცვლებას ხალხში. ეს ძირითადი კანონი მტკიცდება მრავალი ისტორიული ფაქტით. მაგრამ, ვიდრე ჩვენ შეუდგებოდეთ ისტორიის ცვლილებათა განხილვას, საჭიროა მკითხველმა წარმოდგენა იქონიოს იმაზე, თუ რა ნაირად წარმოსდგა ისტორიული მწერლობა და რა ნაირად იწერებოდა ისტორია სხვა და სხვა ქვეყნებში, სხვა და სხვა დროს.

თავდაპირველად, როდესაც კაცობრიობამ წერა არ იცოდა, ისტორიული ამბები ზეპირგადმოცემით ინახებოდა, რომელსაც ერთი თაობა გადასცემდა მეორეს ლექსად. ამ ლექსებს მღე-

როდნენ ბარდები და მენესტრელები¹⁾). რადგანაც ლექსთ-წყობილება და ძველი ენა უცვლელად იყო შენახული, ამიტომ ფაქტები და შემთხვევანი, რომლის შესახებ შეთხზული იყო ეს ლექსები, თავის თავდაპირველ აზრს არ ჰკარგავდნენ და არც მახინჯდებოდნენ. მას აქეთ-კი, რაც ზეპირ-გადმოცემამ ადგილი მწერლობას დაუთმო, ზეპირთქმულების შემნახველებმა, ბარდებმა და მენესტრელებმა, თავიანთი მნიშვნელობა დაკარგეს და ისტორია სხვა და სხვა გვარი სიცრუით და ფაქტების არე-დარევით დამახინჯდა. მაგალითად, რომელიმე გამოჩენილი გმირის სახელს სულ სხვა და სხვა პირებს უწოდებდნენ. ჰერკულესის სახელი მიუთვისეს რამდენიმე ძველ გამოჩენილ ავაზაკს და ფალავანს. ისტორიიდან ვიცით, რომ ინგლისის მეფეს რიჩარდ I-ს, რომელიც ძლიერ მამაცი და მძინვარე ხასიათის კაცი იყო, ლომი დაარქვეს. ზოგიერთმა ისტორიკოსებმა ეს თავისებურად გადაასხვაფერეს და ამბობდნენ, „რიჩარდს ლომი იმიტომ უწოდესო, რომ იგი ლომს შეებრძოლა და სძლია“.

ბევრ ქვეყნებში წერა და ქრისტიანობა ერთ და იმავე დროს მიუღიათ. ეს იყო ისტორიული გადმოცემების დამახინჯების მიზეზი: ახალ სარწმუნოებას კერპ-თაყვანის მცემლობის ცრუმორწმუნეობა ერთოდა და ამის-გამო სარწმუნოებრივ გარდმოცემებში არე-დარევა ხდებოდა. მაგალითად, მე-XI საუკუნეში მღვდელმა სკუნდ-სიგბუსენმა შეთხზა „ძველი ედა“, რომელშიაც ძველ ზეპირ-თქმულებას ქრისტიანეთა გალობა დაურთო. ასე წლის შემდეგ გამოიკა მეორე კრებული—„ახალი ედა“, რომელშიაც ბერძნების, ებრაელების და ქრისტიანების თქმულებანი ერმანეთშია არე-დარეული. საზოგადოდ შენდუნულია, რომ იქ, სადაც ხალხს სარწმუნოება არ შეუცვლია, ისტორია უფრო

¹⁾ ბარდები და მენესტრელები იყვნენ კარი-კარ მოსიარულე მომღერლები, როგორც ჩვენში მესტვირენი.

დაწყობილად და დაუმახინჯებლად შენახულა, ვიდრე იქ, სადაც მას სარწმუნეობა გამოუტყვლია. ინდოეთში, მაგალითად, ბრამინების რჯულს რამდენიმე ათას წელს უტყვლელად აღიარებენ და ამიტომ ინდოეთის ისტორია თიმქმის შეუტყვლელად შენახულა. ამ გვარსავე მაგალითს წარმოგვიდგენს ჩინეთი, სადაც 2000 წელია, რაც ბუდას სარწმუნოებას აღიარებენ. წინააღმდეგ მაგალითს ეხედავთ სპარსეთში, სადაც ძველი რჯული შეიცვალა მანმადის სარწმუნოებად, რის-გამო ხალხის თქმულებანი დამახინჯდნენ. ამას ისიც უნდა დაემატოთ, რომ ისტორიულ ცნობების დამახინჯებას სასულიერო წოდება ძლიერ ხელს უწყობდა; სასულიერო წოდება, როგორც ერთად-ერთი წერა-კითხვის მკოდნე დასი, დიდხანს იყო მატთანის შემთხუზველი. სამღვდლოება ისტორიულ ჭეშმარიტებას არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა; იგი მხოლოდსცდილობდა სარწმუნოებრივ დოგმატების სიმტკიცე შეენახა და ცრუმორწმუნეობას ხელს უწყობდა. ამის-გამო ეს წოდება თავის მატთანებში შეუსაბამო რწმუნებებს და ამბებს ისე გადმოგვეცემს, როგორც კაცის სიბრძნის მაგალითებს. ისტორიული მწერლობის დამახინჯებულად გავრცელების შედეგი ის იყო, რომ ისტორიას დაერთო მრავალი ყალბი ფაქტები. მაგალითად, სამღვდლოება ამ გვარ ამბებს თხუზავდა: ვითომც საფრანგეთის სატახტო ქალაქისათვის ჰრამის შეილის ჰრამის სახელი დაურქმევიათ, რადგანაც ტროადის დაქცევის შემდეგ პარისი პარისში ჩამოვიდაო; — ვითომც, ნეპოლი კვერცხებზე იყოს აშენებული; — ვითომც, წმ. მიქელის მონაზონთა ძმობა თვით მთავარ-ანგელოზმა დაარსაო; — ვითომც, თათრები ტარტაროზიდგან, ე. ი. ჯოჯოხეთიდან წარმოჰსდგებიან, და მას შემდეგ, რაც ოსმალოებს წმ. ჯვარი ხელში ჩაუვარდათ, ქრისტიანების ბავშვებს ათი კბილით ნაკლები აქეთო. — ვითომც, მანმადიანები იმიტომ არ სჭამენ ღორის ხორცს, რომ ერთხელ მანმადი უზომოდ გაძლა ამით და უგრძობლად ნეხვზე.

დაეცა, სადაც იგი ღორებმა დაახრჩესო. — ვითომც, იუდა ბავშობის დროს კუნძულ სკაჩიოტზე დაუტოვებიათ და ამიტომ მისთვის ისკარიოტელი დაურქმევიათ; იუდამ ბევრი სისაძაგლე ჩაიდინა, სხვათა შორის მამა მოკლა და დედა ცოლად შეირთოვო. — ვითომც, რომის პაპას იმიტომ ეამბორებინან ფეხზე, რომ, როდესაც წინად ხელზე ეამბორებოდნენ, ერთხელ პაპა ლევანს, ერთმა გარყენილმა ქალმა ამბორების დროს ხელი ჩამოართვაო, პაპამ ხელი მოიჭრა და მას აქეთ, ე. ი. 500-600 წლის განმავლობაში, ეს მოჭრილი ხელი სრულიად არ შეიცვალაო, და ბევრ სხვა ამ გეარ რამეებს სთხუხავდა სამღვდელთა. ყველაზე ცხადი მაგალითი, რომ ცრუმორწმუნეობას დიდი გავლენა ჰქონდა მატრიანების შინაარსზე, არის შემდეგი: რეიმსის მთავარ-ეპისკოპოსის ტურპინის შესანიშნავი მატრიანე, რომელიც 1122 წელს რომის პაპისაგან მოწონებული და კეთილ-მიჩნეული იყო და, რომელიც XIII საუკუნეშიაც დიდი კარლოსის ისტორიის პირველ წყაროდ მიიჩნდათ, მრავალ ზღაპრულ ამბებს შეიცავს. ამ მატრიანის სიტყვით ქალაქი ჰანზელთან დაპყრობილი იყო მხოლოდ მაშინ, როდესაც მთელმა ჯარმა ლოცვა დაიწყო, რისგამო ქალაქის კედლები თავის-თავად დაიქცნენო. ამის შემდეგ იმპერატორმა მახმადიანობა თითქმის სულ ერთიანად ამოწყვიტა და აუარებელი ტაძრები ააგოვო. მაგრამ ბოროტი სული დაულაღაევიაო: მტერს მიეშველა მღვწი ფეკაკუტი, რომელიც ძრიელ ღონიერი და ახოვანი იყოვო: სიმაღლით ოცი წყრთა ჰქონდა და სხეულის სხვა ნაწილებიც ამ ზომისა შესაფერი ჰქონდაო. ბოლოს ამასაც სძლიესო. — მონუმეტის მთავარ-დიაკვანს, ჯოკრკის, 1147 წელს შეუთხუხავს „ჩიოტების ისტორია“, რომელშიაც, სხვათა შორის, აწერილია არტურისაგან ორი დევის მოკვლა; ერთს მათგანს (დევს) ჩვეულებად ჰქონდა თავისი მტრების შეჭმაო, მეორე-კი მოკლული მტრის წვერებიდგან ტანისამოსს იქსოვდაო.

მხოლოდ მე-XIV და მე-XV საუკუნეებში გონიერმა შე-

ხედულებამ იჩინა თავი ისლორიულ მწერლობაში, თუმცა იმ დროის ისტორიკოსებსაც საკმაოდ აკლდათ გონიერი მსჯელობა. მაგალითად, მე-XV საუკუნის ისტორიკოსი კომინი ამბობს, რომ ომი დიდი საიღუმლოება არისო და მისი შედეგი განგებაზეა დამოკიდებულიო.

საშუალო საუკუნოების შემდეგაც ცრუმორწმუნეობა ღრმად იყო დანერგილი ხალხში. მე-XVI საუკუნეში შესანიშნავმა ვარსკვლავთ-მრიცხველმა და მატემატიკის პროფესორმა სტოფლეტმა იწინასწარმეტყველა, რომ 1524 წელს ახალი წარლენა მოხდებაო; ამან იმდენად აღელვო საზოგადოება, რომ იმპერატორს, კარლოს V-ს, შესთხოვეს, რათა მას გაეგზავნა მოხელეები მაღალი ადგილების საძებნელად, რომ წარლენის დროს იქ დახიზნულიყვნენ. მღვდელი ანთონის რჩევით, რომელიც ღვთისმეტყველების პროფესორი იყო, ააშენეს უზარ-მაზარი კილობანი, რომ კაცობრიობის მცირე ნაწილი მაინც გადაარჩესო. 17 წლის შემდეგ ხალხი ხელახლად აღელდა, რადგანაც ხმა დაეარდა, ვითომც სილეზიაში ოქროს კბილიანი ბაეში დაიბადაო. საყოველთაო შფოთი და შიში მხოლოდ მაშინ მოისპო, როდესაც დოკტორმა გარსტმა ეს მოვლენა ასე ახსნა: ასეთი ბაეში იმიტომ დაიბადაო, რომ მზე სატურნს შეუერთდაო“.

თ ა ვ ი VII.

მოკლე ისტორიული აღწერა გონებრივი მოძრაობის ინგლისში XVI საუკუნიდან XVIII საუკუნის ბოლომდე.

გონებრივი ღრმა წყვილია, რომელიც ამ სამასი წლის წინად ევროპის ცივილიზაციაში სუდევდა, აიხსნება უმეტესად იმით, რომ კაცს ძველ თქმულებათა ჭეშმარიტება და შეუცდომლობა სწამდა და მათ შესახებ ვერ ბედავდა ეჭვის შეტანას, მით უფრო, რომ

სამღვდელთა ყოველგვარ სკეპტიკურ შესჯდულობას¹⁾ სასტიკად სდევნიდა და მუსარადა, რისთვისაც დიდ და მძლავრ იარაღს ხმარობდა იგი, როგორც, მაგალითად, იყო ესპანიის ინკვიზიცია; მაგრამ, რადგანაც სკეპტიკური შეხედულობა კაცის გონებას გზას უკვლევს, რომ ღირსეულად დააფასოს და გამოიკვლიოს ის ცოდნანი, რომელნიც წარსულმა საუკუნოებმა გვიანდერძეს, ამაზე-კი დამოკიდებულია მომავალი გონებრივი მოძრაობა, ამიტომ ცხადია, რომ სკეპტიციზმს ყველა დამაბრკოლებელ მაზებზე უნდა გაემარჯვა და საფუძვლიანი ნიადაგი მოეპოვა. სკეპტიკური მოძრაობის შედეგი ძლიერ ნათლად აღმოჩნდა საფრანგეთის და ინგლისის ისტორიაში, სადაც იგი ყველა ქვეყნებზე უფრო ცხადად და თავისუფლად მოქმედებდა. მაგალითისათვის ჩვენ განვიხილავთ მის უდიდეს ნაყოფს — სარწმუნოებრივი შეწყნარების (არ დაშლას) დაფუძნებას ინგლისში.

პირველად მეფე ელისაბედმა შესძლო სამღვდელთა დაუხმარებლად, სახელმწიფო საქმეების გამგეობა და ორ მოწინააღმდეგე სარწმუნოებათა შორის დიდის ხელოვნებით იცავდა მშვიდობიანობას. ამ გვარმა პოლიტიკამ ცოტად თუ ბევრად შემოიტანა ინგლისში ურთიერთისგან სარწმუნოებრივი შეწყნარება, მაგრამ, სამწუხაროდ, შემდეგში, როდესაც პროტესტანტები²⁾ კათოლიკებს ბარბაროსულად სდევნიდნენ, ელისაბედი პროტესტანტებს ხელს არ უშლიდა. ჩვენთვის აქ ის არის საგულისხმო, რომ მღვდელნი თავიანთ საქციელს პოლიტიკური და არა

¹⁾ სკეპტიკური შეხედულობა ანუ სკეპტიციზმი არის ფილოსოფიური საშუალება ქვეყნებისადმი მისაღწევად, რომელიც იმაში მდგომარეობს, რომ კაცი ყველაფერს უნდა და ურწმუნო თვალთ უყურებს.

²⁾ პროტესტანტები — საზოგადო სახელია კათოლიკეთა სარწმუნოების მოწინააღმდეგეებისა, რომელნიც უარს ჰყოფენ რომის პაპის უცოდველობას, მის და ეპისკოპოსთა უზენაეს ხელის-უფლებას, ბერების ცოლქმრობას, ცოდვათა პატივების უფლებას და ზოგიერთ წმ. საიდუმლოთა.

სარწმუნოებრივი მოსახრებით ხსნიდნენ. ყველაზე ცხადი საბუთი, რომ იმ დროის ხალხის შეხედულება შეიცვალა, არის ის წიგნები, რომელნიც ელისაბედის დროს გამოსცეს გუგუჩი და ჯუგუჩი: ჯუელი თავის თხზულებაში „ინგლისის ეკლესიის დაცვა“ ქადაგებს, რომ საღმრთო წერილი და ეკლესიის ავტორიტეტი ¹⁾ ღრმად და ყოველი ეჭვის გარეშე უნდა გერწამდესთ, ოცდა ათი წლის შემდეგ გუგუჩი გამოსცა წიგნი „ეკლესიის წყობილება, რომელშიაც ამტკიცებს, რომ სარწმუნოებაშიაც გონებრივი მოსახრებით უნდა ვხელმძღვანელობდეთო. თუმც ამ ორი მწერლის დედა-აზრის საფუძველი სხვა-და-სხვა ნაირია. მაგრამ დასკვნა ორთავეს ერთნაირი აქვთ. მაგალითად, გუგუჩიც და ჯუელიც იმ აზრის არიან, რომ სამოქალაქო მმართველობას სასულიერო საქმეებში ჩარევის ნება აქვს. ჯუელი ამას ამტკიცებს შიშით, რომ ძველად მამა-მთავრები და წინასწარმეტყველები (მოსე, დავითი, სოლომონი) ასე იქცეოდნენო; გუგუჩი-კი ზემოხსენებულ აზრს იმიტომ რაცხს საჭიროდ, რომ სასარგებლოაო. ცხადია, რომ ეს ორი მწერალი, რომლების თხზულებათა გამოცემის შორის მხოლოდ 30 წელია განელო, სხვა-და-სხვა გვარად განათლებულ დროთა გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ეს შედარება ზემოხსენებულ ცვლილების დიდ მნიშვნელობას ცხადად გვიჩვენებს. როდესაც კაცი დარწმუნებულია თავისი სარწმუნოების ჭეშმარიტებაში, მაშინ იგი მზად არის ყოველგვარი სისასტიკე ჩაიდინოს, ოღონდ-კი სხვა რწმენის მქონეს თავისი სარწმუნოება მიაღებინოს. მაგრამ, როდესაც კაცი შეიგნებს იმ ცნებას, რომ შესაძლოა თავის რწმენაში თვით ისიც სცდებოდეს, რომ სარწმუნოებრივი კითხვები შესაძლოა აიხსნას, როგორც გონებით, ის რწმენით და გადმოცემებით, მაშინ იგი უფრო შერიგებულის თვალთ უცქერის სხვების შეხედულობას.

¹⁾ ავტორიტეტი არის ეჭვს გარეშე და უცილობლად სარწმუნო პირი.

აგრე მოხდა ინგლისში XVII საუკუნეში, 17 წლის შემდეგ გუკერის წიგნის გამოსვლისა, ინგლისის ეპისკოპოსებმა ორი კაცი დასწვეს მწვალებლობისათვის (ერეტიკოსობისათვის), მაგრამ ეს იყო სულთ-მობრძავი ბარბაროსობის უკანასკნელი აფეთქება. სკეპტიკურ შეხედულობას და მეცნიერულ გამოკვლევებს გასაოცარი ნაყოფი მოჰქონდათ. 26 წლის შემდეგ, რაც მოხსენებული ორი მწვალებელი დასწვეს, გამოვიდა ჩილინგვორტის შესანიშნავი თხზულება „პროტესტანტების სარწმუნოება“, რომელშიაც იგი შესახებ სარწმუნოებრივი ავტორიტეტებისა ნათლად იქვიანოს. ჩილინგვორტი ამბობს: „ეკლესია ნება აქვს თავისუფალი მსჯელობა აქონდოს; გონებრივი შთაგონებისა და ეკლესიის მოძღვრებისა ერთი მეორეს უნდა ეთანხმებოდეს“. ეს საყურადღებო ჭეშმარიტება საზოგადოებას დიდი ხანია შეეგნო, მაგრამ შემუშავებულად და დანასკვლად მხოლოდ ახლა იყო გამოთქმული. ჩილინგვორტის თხზულების წყალობით ლეთისმეტყველურის (თეოლოგიური) კითხვანი და კამათობანი შემცირდნენ. სამღვდლოება ამაოდ სცდილობდა ამ მიმართულების შეფერხებას. სარწმუნოებრივი შეწყნარება და სკეპტიკური შეხედულობა მთელ მე-XVII საუკუნეში ერთმანეთს ხელს უწყობდნენ. სამღვდლოების მნიშვნელობის და გავლენის შესუსტებას საკმაოდ ამტკიცებს ის, რომ მეფე კარლოსის სიკვდილით დასჯის შემდეგ, ინგლისს ჰმართადნენ იმ გვარი პირნი, რომელნიც, არამც თუ სამღვდლოების ავტორიტეტს, არამედ ძველ წესებსაც და დოღმატებსაც-კი უარს ჰყოფდნენ. მართალია, სტუარტების ხელმეორედ გამეფებისათანავე, ეკლესიამ კვლად დაიბრუნა ძველი ბრწყინვალება, მაგრამ ძველი უფლების აღდგენა-კი ვეღარ შესძლო. მსუბუქი გონების მქონე მეფეს, კარლოს მეორეს, სარწმუნოებრივი კითხვები და კამათობანი საშინლად სძულდა. კარის კაცნი და მწერლები, მეფის წახედვით უარეს უკიდურესობაში ჩაყარდნენ. ამათ ვერ შეითვისეს

სკეპტიკური შეხედულობის ჭეშმარიტი აზრი და საზიზღრად დას-
ცინოდნენ სარწმუნოებას და სამღვდლოებას. მაგრამ ასეთი
უაზრო ურწმუნოება საზოგადოების მისწრაფების შედეგი იყო.
ამ უკანასკნელმა თომა ბროუნის თხზულებების ჩასიათზე დიდი
გავლენა იქონია. პირველ თავის თხზულებაში ბროუნი აღი-
არებს, რომ მას სწამს ფილოსოფიური ქეაც, ჯადოებიც, მანე-
სულებიც და სხვა ამ გვარი სისულელეები. შემდგომში-კი ყვე-
ლა ამას უარს ჰყოფს და ამბობს, რომ ჭეშმარიტებას მხოლოდ
გამოცდით და განებით შევიგნებთ. იმ დროის პირველ-ხარის-
ხოვან მეცნიერისაგან ამ გვარად აზრის შეცვლა, ცხადად გვიმ-
ტკიცებს, თუ რა სისწრაფით იცვლებოდა ინგლისის საზოგა-
დოების გონებრივი მოძრაობა მე-XVII საუკუნეში.

ამ გვარ მოძრაობას მეტად ხელს უწყობდა ბუნების-მეტყველების განვითარება. მაგალითად, პირველად მეცნიერმა ბოილ-
მა ახსნა სითბოს და ფერის ერთი მეორეზე დამოკიდებულება;
მან პირველმა დაიწყო ქიმიური გამოკვლევანი და ცხადად აღი-
არა, რომ საჭიროა სკეპტიკურად შევხედოთ უმეტესობის შე-
ხედულობასაო. ბოილის მიმართულება ყველაზე უფრო იმი-
ტომ გაერცვლდა, რომ მან დაარსა „მეფის საზოგადო-
ება“, რომელიც კარლოს მეორემ დაამტკიცა. ამ საზოგადოების
მიზანი იყო ბუნების-მეტყველების ცოდნის გაერცვლება ხალხ-
ში. ამ მეცნიერების გაერცვლება და განვითარება არ მოსწონ-
დათ მათ, ვინც ძველ ჩვეულებებს და სამღვდლოებას თაყვანს
სცემდა; ამის-გამო, კარლოს მეორის დროს, ბუნების-მეტყველ-
თა და ღვთის-მეტყველთა შორის მტრობამ უკანასკნელ ხა-
რისხამდე მიაღწია. მაგრამ ამ ბრძოლაში უკუკვლად ბუნების-მე-
ტყველებას უნდა გაემარჯვნა, რადგანაც იგი კაცობრიობის წინსუდი-
სათვის (პროგრესისათვის) აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს.
საზოგადოდ შენაშნულა, რომ რამდენადაც ბუნების-მეტყველება
კითარდება, იმდენად ცრუმორწმუნეობა მცირდება. ამის დამტკიცება

შეიძლება შეძლები მაგალითებით. ისინი, ვინც ნიადაგ, მათთვის მიუწოდომელ ბუნების მოვლენათა გავლენის ქვეშ იმყოფებიან, უფრო ხშირად ზესთაბუნების დახმარებას მოელოან, ვიდრე ისინი, ვინც ამ მოვლენათა გავლენას იშვიათად ექვემდებარებიან. მაგალითად, მეზღვავენი, რომელთაც ხშირად უნდებათ დღლევასთან და ქარიშხალთან ბრძოლა, უფრო ცრუმორწმუნენი არიან, ვიდრე ხმელეთზე მყოფი მხედრები, რადგანაც ხმელეთზე ცხოვრება ისე საშიში არ არის, როგორც ზღვაში. ანუ, მიწის მუშა ქარხანაში მომუშავეზე უფრო ცრუმორწმუნეა, რადგანაც პირველის კეთილდღეობა უფროა დამოკიდებული ბუნების მოვლენებზე, ვიდრე მეორისა, რომელმაც კარგათ იცის, რომ მისი შრომის ნაყოფი მის მეცადინეობაზე და ნიჭზეა დამოკიდებული და არა ბუნების მოვლენებზე.

კარლოს მეორის მეფობის დრო ცხადად გვიხატავს, რამდენად წინ წავიდა სწავლა-მეცნიერება. ამ დროში თუ ერთის მხრით ჩვენ ვხედავთ გარყენილ, დამცირებულ და უღმობელ მეფეს, მოქრთავე მინისტრებს, ხარკით დატვირთულ ხალხს, გაცარცულს ხაზინას და სხვა ამ გვარ შემადრწუნებელ ფაქტებს, მეორე მხრით, ცხადათ სჩანს, რომ მართებლობის მოღვაწეობა ფრიად კეთილ-ნაყოფიერი იყო. მაგალითად, მართებლობამ სამღდელოებას მწვალეობების დაწვის და ხალხზე ხარკის დადების უფლება ჩამოართვა. ლორდების პალატას სამოქალაქო მსაჯულებზე გავლენა აღარ ჰქონდა. ხალხს მიენიჭა უფლება, რომ გადასახადი თვით ხალხის წარმომადგენლებს გაენაწილათ, და არა სახელმწიფო მოხელეებს, როგორც ეს აქამდისინ იყო.

შემოდებული იყო „Habeas Corpus Act“, „რომლის ძალით ჰირად თავისუფლებას, თუ კაცს სამსაჯულომ არ გადაუწყვიტა დაპატიმრება, ისე ვერაინ ვერ შეეხება. გაუქმებული იყო ის ჟანონი, რომელიც წიგნის თავისუფალ ბეჭდვას საზღვარს უდებდა. ცხადია, რომ ხალხის პოლიტიკური შინა-მოძრაობა მმარ-

თველთა ხასიათით და იმათი პირადი მოღვაწეობით არ გაიზომება. მოყვანილი მაგალითები გვიჩვენებენ, რომ დიდი საკანონმდებლო რეფორმები, რომელნიც კარლოს მეორის მეფობაში შესრულდა, წინანდელი შემთხვევების და თამამი სკეპტიკური შეხედულობის შედეგი არის. აქვე, საჭიროა დაეფიქსირებოდეს, რომ კარლოს მეორის ბიწიერება ამ რეფორმების აღსრულებაში მოყვანას არამც თუ ხელს არ უშლიდა, პირიქით, ხელს უწყობდა კიდევ. რადგანაც მეფე სასულიერო წოდებას უღირსად ეპყრობოდა, ამის-გამო ხალხში სამღვდელოების ავტორიტეტი ძრიელ დაეცა. საკმარისია ვსთქვათ, რომ მეფე ცხადად ჰფარველობდა სამღვდელოების ულმობელ მტერს, გობბეს, და ეპისკოპოსებად ნიშნავდა იმისთანა უნიჭოებს, როგორც ჯონსონი, შელდონი და სხვები იყვნენ, და ისეთ პატიოსან, ერთგულ და კეთილსაიმედო მოძღვრებს-კი; როგორებიც იყვნენ ტაილორი, ზანო და სხვანი, მეფე არავითარ წარმატებას არ აძლევდა.

ეს იყო მიზეზი სამღვდელოების დაცემისა; ახლა მათი ერთად ერთი მიზანი შეიქმნა თავისი ძალის და კეთილ-ღღეობის შენახვა. სამღვდელოება ხალხზე სრულიად არ ფიქრობდა. იგი არავითარ ღონის-ძიებას არ ერიდებოდა, ოღონდ-კი თავისი ძველი მნიშვნელობა დაებრუნებინა. სამღვდელოება დაუკავშირდა და გამეფებაში დაეხმარა კათოლიკე მეფე იაკობს, იმ იმედით, რომ ახალი მეფე, თუმცა სხვა სარწმუნოების, მაგრამ ღვთის-მოყვარე კაცი იყო და ამიტომ პროტესტანტების სამღვდელოებას მფარველობას თუ არ გაუწევდა, თავის წინა-პარზე უფრო კარგი თვალთ შინც შეხედავდა მას. სამღვდელოების და იაკობის კავშირი გაგრძელდა იქამდინ, სანამ მართებლობა და სასულიერო წოდება ინგლისის ეკლესიის მოწინააღმდეგეებს უწყალოდ სდევნიდნენ და სიკვდილით სჯიდნენ, სანამ საუკეთესო პირთ საპრობილეში აღპობდნენ, ერთი სიტყვით, ეს კავშირი იქამდის გაგრძელდა, სანამ იაკობი ეროვნულ თავისუფლების დამაბრკო-

ლებელ საშუალებებს იგონებდა და აღსრულებაში მოჰყვანდა. მაგრამ, რა წამსაც მეფემ გამოსცა „Declaration of Indulgence“, რომლის ძალითაც სარწმუნოებრივი შეწყნარება საჭიროდ იყო ცნობილი, სამღვდლოება მაშინვე იაკობს წინააღმდეგა, შეუერთდა მწვალებლებს, რომელთაც იმ დრომდე უწყალოდ სდევნიდა და მოახდინა 1688 წლის დიდი რევოლუცია (არეულობა), რომელიც იაკობს გვირგვინად დაუჯდა. მაგრამ სამღვდლოება მალე მიხვდა თავის შეცდომას, რადგანაც ახალმა მეფემ, ჯოჯქემ III, გამოსთქვა სურვილი ინგლისში სარწმუნოებრივი შეწყნარების დაფუძნებისა. ეს განზრახვა მეფის პირველსავე მოქმედებაში აღმოჩნდა: მეფემ პროსკრიტიკებს¹⁾ დაეხმარა და შოტლანდიის საეპისკოპოსოები გააუქმა. იმ დროიდან სასულიერო წოდების და სამოქალაქო მართებლობის ბრძოლის ახალი ხანა დადგა. ინგლისის ეკლესიის პრემისმა,²⁾ ათმა ეპისკოპოსმა და ექვსსამდე მღვდლომა ქვეშევრდომობის ფიცზე უარი სთქვეს და ხალხისგან ამორჩეული მეფე არ აღიარეს. მეფემ საკუთარს უფლებით გადააყენა თანამდებობიდან ამბოხების ამტეხნი. ამ ახალმა შეურაცყოფამ სამღვდლოება სულ მთლად გადაუმტერა მეფეს და ამიტომ ხელახლად შეუკავშირდა განდევნილ მეფე იაკობს. ამ შეკავშირების, ანუ, უკეთ რომ ვსთქვათ, შეთქმულობის შედეგი ის იყო, რომ ყველა საეპისკოპოსო კათედრას ერთ და იმავე დროს ორი წარმომადგენელი ჰყვანდა: ერთი სამღვდლოებისაგან არჩეული და მეორე თითონ მართებლობისაგან. ამ საშინელი უთანხმოების გარდა, სასულიერო წოდების ზნეობრივ დაცემას ხელს უწყობდა ჯამაგირის დაკარგვის შიში: სამღვდლოება, თუმცა გულში იაკობს აღი-

¹⁾ პროსკრიტიკონი იყვნენ შოტლანდიის ქრისტიანენი, რომელთაც ჰყავდათ მხოლოდ მღვდლები და ეპისკოპოსებს-კი უარს ჰყოფდნენ.

²⁾ პრემისი — უმაღლესი ეპისკოპოსია კათოლიკეთა სასულიერო წოდებაში.

რებდა, მაგრამ საქვეყნოდ-კი ვილჰელმს აძლევდა ფიცს და მით საზიზღარ ორპირობას იჩენდა.

ამის შემდეგაც სამღვდელოება XVII საუკუნეში თან და თან ეცემოდა. შესანიშნავი „სასულაიერო კარება“, რომელიც პარლამენტსავით ორი პალატიდგან შესდგებოდა, 1717 წელს განუსაზღვრელ დრომდინ გადაიდვა. ამით სამღვდელოებამ მძლავრი იარაღი დაჰკარგა. გარდა ამისა საზოგადო გონებრივმა მიმართულებამ ეკლესიას საუკეთესო მისი ღონე განუყენა: ნიჭიერთ გვამთ მღვდლად წასვლა აღარ სურდათ; XVIII საუკუნიდგან სასულიერო წოდების წევრებს სახელმწიფოს სამსახურში დიდ თანამდებობას აღარ აძლევდნენ; წინად-კი, მაგალითად, მთავარ-მინისტრობა ხშირად სასულიერო წოდების პირებს ეჭირათ. თავადების ანუ ზეითა პალატაში სამღვდელოებას უწინდელ დროს ნახავარი ადგილი ეჭირათ, მეთვრამეტე საუკუნის დასაწყისში მერვედი და მე-XIX საუკუნის საშუალო წლებში მეთოთხმეტედი; ქვედა პალატის კარი-კი 1801 წელს სასულიერო წოდებისთვის სამუდამოდ დაიკეტა.

რაც მოძრაობანიც ჩვენ აქ აღვნიშნეთ, ყველა ამათი საყოველთაო ნიშანი ის იყო, რომ მე-XVII საუკუნეში პოლიტიკა და ზნეობრივი სწავლანი ღვთის-მეტყველობისაგან განცალკევდა. ამის მაზეზი თვით სამღვდელოება იყო. კუმბერჯენდის ეპისკოპოსმა პირველმა შეადგინა ზნეობრივი სისტემა ღვთის-მეტყუელობის დაუხმარებლად. ეპისკოპოსმა კარბტონმა პირველმა შენიშნა, რომ სასულაიერო პრაკტიკულის თვალთ უნდა უყურებდეს საწმუნებესათ, ე. ი. ისე მიახმარეს საწმუნებეს, რაგარც სასულაიეროსათვის უფრო სამჯობინარი იქნება. ეს აზრები შემდეგში იუმმა, ბენტამმა და მილლამ უფრო ვრცლად შეამუშავეს.

კეთილის-მყოფელი სკეპტიკური მოძრაობის დიდი ნაყოფით ისარგებლა არა მხოლოდ მაღალმა საზოგადოებამ. ამ დიდ ხანაში პირველად დაარსდა საკეირო სკოლები, სასაქსო გარეუბნი და

სამკითხველოები: სტამბების რიცხვი გამრავლდა, გამოიცა ხალხისთვის დანიშნული მეცნიერული თხზულებანი; პირველად გამოიცა საპოლიტიკო გაზეთები, რომელნიც საზოგადოებრივ და პოლიტიკური საქმეების მდგომარეობას ხალხს აცნობებდნენ.

1769 წელს მოხდა პირველი მიტინგი¹⁾, რომელზედაც ინგლისის ხალხის მდგომარეობის შესახებ ბჭობდნენ. ამავე ხანებში დამკვიდრდა და გავრცელდა აზრი პირად წარმომადგენელობაზე. სარწმუნოებრივი კითხვების გადაწყვეტაში ხალხმა მონაწილეობის მიღება დაიწყო. ინგლისის მწერლობა ყველასთვის ადვილ-გასაგები შეიქმნა. ძველად მკითხველებს მხოლოდ მაღალი წოდება და მდიდარი შეადგენდნენ, ამისგამო მწერალნი იძულებულნი იყვნენ მხოლოდ თავად-აზნაურობის გემოვნებაზე ეწერათ და თავიანთ მთარველებისთვის გუნდრუკი ეკმიათ; ახლავ კი მწერლობამ ხალხის უმეტესობაში იპოვა საფუძველი; ამიტომაც მწერლებმა თავიანთი თავი უფრო დამოუკიდებლად სცნეს, კილო გაადვილეს და თამამად (გაბედვით) სწერდნენ მასზე, რასაც საყოველთაო ინტერესი ჰქონდა.

ინგლისელების გონებრივ მოძრაობას კიდევ ის გარემოება უწყობდა ხელს, რომ 50 წლის განმავლობაში მეფობდნენ გიორგი I და გიორგი II, რომელნიც პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ საქმეებს არავითარ ყურადღებას არ აქცევდნენ. ეს ორი მეფე უცხო ქვეყნის შვილები და მასთანვე მეტად ზანტები იყვნენ; ისინი ხალხისთვის თითქმის არა ზრუნავდნენ; მათ არ შეეძლოთ იმდენად თანაეგრძოთ ინგლისის ეკლესიისათვის, რომ სამღვდელოების მნიშვნელობა გაეძლიერებინათ და ეს გარემოება გონებრივ მიმდინარეობის მშვიდობიან განვითარებას მეტად ხელს უწყობდა. სამაგიეროდ გიორგი მესამის მეფობამ დიდათ დააბრკოლა ეს უკვე შემუშავებული კეთილ-მდგომარეობა.

¹⁾ მიტინგი—ინგლისში ხალხის თავისუფალ კრებას ჰქვიათ.

ამ მტარვალ და ფარისეველ მეფის მიზნად შეიქმნა საკუთარი ძალის და უფლების გაფართოება და ეკკლესიის გაძლიერება. გიორგი მესამეს ყოველი ახალი შემოღებულება ჭირივით სძაგდა; მას წარმოდგენაც არა ჰქონდა მეცნიერებაზე და ხელოვნებაზე, არავითარი ცოდნა ხალხზე და თავის სამეფოზე. მეფის მახლობელნიც მას არ დაუვარდებოდნენ უვიცობაში და სიბოროტეში. თვით ერთადერთი მათ შორის ნიჭიერი კაცი, სახელოვანი პიტტი, როდესაც მეფის საბჭოში მონაწილეობა მიიღო, ცდილობდა რამე ნაირად შეთანხმებოდა მეფის მიმართულებას. ამ ნაირად, ამ გამოჩენილმა გვამმაც-კი უღალატა თავის აზრებს. საზოგადოთ ამ მეფეს ყოველი დიადი და კეთილი ეზიზღებოდა, ნიჭიერებს სდევნიდა. მეფის ამ გვარი ხასიათი ცხადათ სჩანს იქილამ, თუ როგორ ექცეოდა ის შესანიშნავ მოღვაწეს და თავისუფლობის დამცველს, ფოკსს, რომელსაც მეფემ არავითარი თანამდებობა არ მისცა, საკუთარის ხელით ამოშალა იგი საიდუმლო საბჭოს წევრთა რიცხვიდან და გამოაცხადა: „უმაღ ტახტზე ვიტყვი უარს, ვინემ მაგას მართებლობაში ადგილს მივსცემო!“ გიორგი მესამე კერძო პირების დევნით არ ჯერდებოდა და ცდილობდა ლორდების პალატის მნიშვნელობის დამცირებას, რომლებშიაც თავისუფალი შეხედულობა მეფობდა და რომელიც ქვემო პალატის უგუნურ ყოფა-ქცევას აფერხებდა.

რომ სავსებით დავახასიათოთ ეს მეფე საჭიროა მოვიყვანოთ შემდეგი ფაქტები, რომელნიც იყვნენ იმისი უგუნური პოლიტიკის შედეგნი. გიორგი II-ს განზრახვა ჰქონდა ამერიკის ახალშენებზე (კოლონიებზე) ხარკის დადება. მაგრამ ეს ღონისძიება გონიერი პოლიტიკისების რჩევით თავიდან აშორებული იყო. გიორგი III-ს ეს პროექტი ძლიერ მოსწონდა და გადასწყვიტა მისი უთუოდ სისრულეში მოყვანა. მეფემ უმაღლეს წოდებაში და სამღვდელოებაში თანამომხრენი იპოვა და ამერიკელებს ომი გამოუცხადა, რომელიც 1400 მილიონ მანეთად და-

უჯდა; ინგლისმა დაჰკარგა საუკეთესო ახალშენები, მისი აღებ-
მიცემობა შეფერხდა და მთელი ევროპის სიმძულვარეც მოუ-
პოვა. საბედნიეროდ ამ ომს ის სასარგებლო შედეგი მოჰყვა,
რომ, ამერიკელების გამარჯვების წყალობით, მართებლობის
მტარვალობას ბოლო მოეღო.

მეორე სამწუხარო ამბავი იყო ომი საფრანგეთთან. გიორ-
გი III-ეს და მის თანამოღვაწეებს ვერ შეეგნოთ ის მიზეზები,
რომლებმაც საფრანგეთის დიდი რევოლიუცია მოამზადეს და მეფემ
საფრანგეთიდგან თვისი ელჩი გამოიწვია. ეს იყო პირველი გან-
ხეთქილების მიზეზი; შემდეგ, როდესაც ფრანგებმა ლუი მე-XVI-ს
თავი მოჰკვეთეს, გიორგიმ ეს მიიღო როგორც საკუთარი შე-
ურაცყოფა და მალე საფრანგეთს და ინგლისს შუა ასტყდა სას-
ტიკი ბრძოლა. ამ ომმა რამოდენიმე მილიონი ადამიანი იმს-
ხვერპლა, მთელი ევროპა შეძრწუნებაში ჩააგდო და ცივილიზა-
ციის განვითარება დიდის ხნით შეაჩერა. ამ ომით ინგლისის
მართებლობას ჰსურდა მიეღწია ორ მიზნამდი: გაეუქმებია რეს-
პუბლიკა საფრანგეთში და შეეჩერებინა ინგლისის განახლების მოძ-
რაობა. ამ ომშიაც ბევრი ინგლისელის სისხლი დაინთხა და
ინგლისელების ბევრი სიმდიდრეც დაიღუპა. ასე რომ ინგლისის
სამეფო უბედურ მდგომარეობაში ჩავარდა. ამავე დროს მართე-
ბლობა სდევნიდა მიტინგებს და ბეჭდვითი თავისუფლებას. სა-
ქმემ იქამდინ მიაღწია, რომ საუკეთესო მწერლებს ჯარიმებს ახ-
დევინებდნენ და ციხეებში ალპობდნენ; თავისუფლად წიგნის გაყიდ-
ვა აღარავის შეეძლო; მიტინგის შესადგენად საჭირო იყო მართე-
ბლობისგან ნება-რთვის აღება; ჯამუშობა გავრცელდა. ხალხი
მართებლობის ამ ნაირ განკარგულებებს ცხადად უკუ-
ედა; 1795 წელს გამოჩენილმა ფოკსმა გამოაცხადა პარლამენტში:
„შესაძლოა ხალხი მოთმინებიდგან გამოვიდეს და მთავრობას
ბრძოლა დაუწყოს“. „Ilabeas Act“ აღარ მოქმედებდა და ად-
მინისტრაციული ძალის თვითნებობას საზღვარი აღარ უჩნდა.

შე-XVIII საუკუნის დასასრულს ინგლისი აუარებელ ვალში ჩა-
ვარდა, რის-გამოც მთავრობამ ყველაფერს ბაჟი დაადო; გადა-
სახადის უმეტეს ნაწილს მდაბიო ხალხი იხდიდა.

თუმცა ამ დროს ანგლისის პოლიტიკური, საფინანსო და
ადმინისტრაციული მდგომარეობა მეტად სამწუხარო სურათს
წარმოადგენდა, მაგრამ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ საზოგადო-
ებრივი განვითარება მაინც წინ მიდიოდა, ხალხი თვით-მოქმედე-
ბას ეჩვეოდა და სამღვდელოების, დიდ-კაცობის (არისტოკრა-
ტიისა) და მართებლობის მნიშვნელობის დაქვეითებას სცდი-
ლობდა.

მტარკვლური მართებლობის ძალა და ღონე ძარად რამოდენიმე
კაცსკა დამოკიდებული. მათი სიკვდილის შემდეგ, ვინ იცის ვინ
დაიჭერს მათ ადგილს? საზოგადოების აზრის ძალა-კი შემთხვევა-
ზე არ არის დამოკიდებული და ამასე არც სიკვდილს აქვს რაიმე
ძალა. შეუძლებელია, რომ საზოგადოებრივი აზრი დღეს აჭყავდეს
და სვალ დაჭენეს: იგი კერძო პირებისგან დამოკიდებული არ არის;
იგი შექმნილია კრცელ და საზოგადო მიზნებისგან და თამამად
კრცელდება.

ინგლისელების საქებ-სადიდებლად ითქმის, რომ მათ სა-
სოწარკვეთილ (უბედურ) მდგომარეობიდგან ისე იხსნეს თავი,
რომ ამბოხება არ მომხდარა. ეს მოხდა ამიტომ, რომ ინგლისე-
ლებს ჰქონდათ მრავალ საუკუნოებით შემუშავებული მაღალი
ზნეობა და თამამი საზოგადოებრივი აზრი. იმათ წყალობით ინ-
გლისელების უფლებანი თანდათან იზრდებოდნენ. ამ მოპოვე-
ბულ უფლებებში უდიდესად უნდა ჩაითვალოს ჩვენ დროს შე-
მოღებული სამი კანონი: 1) წინადადება (ბილი) რეფორმებზე, რე-
მედიაც მედიური მიწის-მფლობელების ძალა დიდად შეატერსა;
2) მფარველობითი სისტემის მოსპობა, რომედიაც უფრო უარესად
იმოქმედა-დიდ კაცების ბედ-იღბალზე და 3) კათოლიკების კმანსი-
პაცია, ე. ი. პოლიტიკური უფლებების მინიჭება მათთვის, რე-

მეღმაც სასულიერო წოდების ძღაერება ძირაანად შეაჩუა. საზოგადოდ ამ სამი კანონის წყალობით მიწის მფლობელი არისტოკრატიის და სამღვდელოების პოლიტიკური ძალა მეტად შემცირდა, ხალხმა საკუთარი ღონე იცნო.

რომ მართლა ხალხური (დემოკრატიული) აზრები თანდათან ვრცელდება ეს ისეთი ჭეშმარიტებაა, რომელსაც ყველა თვალხილული ცხადად ხედავს და მისი უარის ყოფა შეუძლებელია.

თ ა ვ ი VIII.

მოკლე ისტორიული აღწერა გონებრივი მოძრაობისა საფრანგეთში XVI საუკუნის ნახევრიდან ლუი მე-XIV ტახტზე ასვლამდე.

ინგლისის გონებრივი განვითარების ნორმალური და სწორი მოძრაობა განვიხილეთ; ახლა ჩვენ განვიხილავთ ამავე მოძრაობას საფრანგეთში, სადაც იგი სწორი გზით ვერ მიმოვიდოდა და. საფრანგეთში, როგორც ინგლისში, თავდაპირველად სამღვდელოებას სხვა წოდებაზე მეტი პოლიტიკური უფლება ჰქონდა, მაგრამ მასთანვე მას საზოგადოებისათვის დიდი სარგებლობა მოჰქონდა: ავიწროვებდა ძრიელთა ბარბაროსულ თვითნებობას და სუსტთა და შევიწროებულთა ჰფარველობდა. მაგრამ ჟამთა ვითარების-გამო შემდგომში სამღვდელოება მხოლოდ საკუთარი უფლების დაცვას სცდილობს და სკეპტიკურ შეხედულობას და დამოუკიდებელ განვითარებას ებრძვის. საფრანგეთში სამღვდელოებამ უფრო დიდ ხანს შეინახა თავისი უფლებანი და გავლენა, ვიდრე ინგლისში. საფრანგეთის სამღვდელოებას იმდენი ძალა ჰქონდა, რომ რეფორმაცას¹⁾ წინააღმდეგა,

¹⁾ რეფორმაცია: 1520 წელს მარტინ ლიუტერი საქვეყნოდ წინა-

რომელმაც ინგლისში მართებლობას ძალა მისცა, სასულიერო წოდება-კი სამუდამოდ დააუძლოურა. ამის-გამო ღვთისმეტყველური მიმართულება საფრანგეთში უფრო ძლიერი იყო და უფრო დიდხანსაც გასტანა მან, ვიდრე ინგლისში, სადაც ეს მიმართულება XVI საუკუნის ნახევრიდგან ძლიერ შესუსტდა. მაგალითად, ინგლისის მეფე ჰენრი VIII, რომელსაც, არამც თუ ჯარი, არამედ საკმარისი მცველებიც არა ჰყავდა, საკუთარის ძალით შესცვალა ინგლისელების სარწმუნოება. გარდა ამისა, მეფეებმა — ედვარდმა, მარიაჰმა და ელზაბეტმა მოახდინეს სარწმუნოებრივი ცვლილებანი ინგლისში. ხალხი ყველა ამას გულგრილად უყურებდა და არავითარი წინააღმდეგობა მას არ გამოუცხადებია. ამასთან ინგლისში ყველა ომებს საერო ხასიათი აქვს, საფრანგეთში-კი XVI საუკუნეში უდიდესი ომები სარწმუნოებისათვის ხდება, ან და კათოლიკები და პროტესტანტები ერთმანერთს ებრძვიან.

ზემოხსენებულ განსხვავებას ამ ორი ქვეყნის ცივილიზაციის განვითარებაზე შემდეგი მოქმედება (გავლენა) ჰქონდა: იმ დროს, როდესაც XVI საუკუნის დამლევს, ინგლისს ჰქონდა მდიდარი მწერლობა, საფრანგეთში არ ამოჩენილა არც ერთი შესანიშნავი თხზულება, გარდა ღვთის-მეტყველური შინაარსისა, რომელიც ძრიელ გამრავლებული იყო. სასულიერო წოდების გავლენას ამ გვარი შედეგად მოჰყვა მეცნიერებაში, მაგრამ მას არც ზნეობის განვითარებაზე უმოქმედნია უკეთესად. კათოლიკეთა და პრო-

აღუდგა კათოლიკეთა სარწმუნოების სასულიერო წოდების ზნეობით დაცემას და სხვა მრავალს უწესოებას დასავლეთის ეკლესიაში. მოძღვრება მისი, ვითარცა — ღვთის-მსახურება სამშობლო ენაზედ, უარის ყოფა წმ. საიდუმლოთა, გარდა ნათლის-ღებისა და ზიარებისა, უარის-ყოფა სასულიერო მთავრობისა, მღვდელთა უცოლობა და სხვ., სწრაფად გავრცელდა მთელს გერმანიაში. მის მიმდევრებს ეწოდება ლიუტერანები ანუ რეფორმატები.

ტესტანტებთა განუწყვეტელი ბრძოლის წყალობით სრულიად არ იყო გავრცელებული აზრი სარწმუნოებრივ შეწყნარებაზე და ამის შესახებ XVI საუკუნეში არც ერთ მწერალს არაფერი არ გამოუთქვამს. მხოლოდ ლოპიტაძმა გაბედა ამ გვარი აზრის გამოთქმა, მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ იგი დიდი ნიჭით და პატიოსნებით აღსავსე კაცი იყო, ლოპიტალი იძულებული შეიქმნა დაეტოვებინა სამშობლო ქვეყანა. იმ დროს საფრანგეთის საზოგადოებაში გავრცელებული იყო ის აზრი, რომ პოლიტიკური მოქმედებანი სარწმუნოებრივ მოთხოვნილებებს უნდა ემორჩილებოდესო და ამას მეტად ცუდი შედეგი მოსდევდა. მაგალითად, ამბუაზის შეთქმულება, ¹⁾ ხალხის ჟღერა ბართლომეს ღამეს, ²⁾ გიზოს და ჭენი მესამის მოკვლა და სხვა საზიზღარი ბოროტ-მოქმედებანი. მაგრამ ცვლილება ადრე თუ გვიან მაინც უნდა მომხდარიყო და მართლაც დაიწყო კიდევ დიდი მეფის, ჰენრი IV-ის, ტახტზე ასვლიდგან 1589 წელს. ჰენრი მეოთხემდინ მართლ-მორწმუნეობით გამჭვალულნი მეფენი ეკკლესიის და სასულიერო წოდების ინტერესებს იცავდნენ. ჰენრი IV-ის ყველა სარწმუნეობას ერთნაირად ეპყრობოდა და თავისი ქვეყნის მშვიდობიანობისათვის სამჯერ შეიცვალა სარწმუნოება.

¹⁾ ამბუაზი არის ქალაქი საფრანგეთში მდინარე ლუარაზე. 11 მარტს 1560 წ. გუგენოტებმა მოახდინეს აქ შეთქმულება გიზების წინაღმდეგ, რომლებიც სდევნიდნენ პროტესტანტებს საფრანგეთში; შეთქმილობამ ცუდად ჩაუარა: გიზებმა შეთქმულნი თითქმის ყველანი სიკვდილით დასაჯეს... „გუგენოტებად„ იწოდებოდნენ საფრანგეთის პროტესტანტები. „გიზები„ იყვნენ ცნობილი ჰერცოგები საფრანგეთში, რომელთაც ამბუაზის შეთქმულობის დროს ეკავათ მინისტრის ადგილი.

²⁾ ბართლომეს ღამე: ასე ეწოდება გუგენოტების ამოყლევას პარისში კათოლიკეთაგან 1570 წ. 24 მარიაშობისთვის ღამეს. შემდეგ დღეებში პარისის ხალხის მხეცობას მიჰბაძეს სოფლელებმა და გაიმართა საშინელი ჟღერა პროტესტანტებისა. კათოლიკეებმა ამოწყვეტეს ამ ხანებში 30,000 სული პროტესტანტი.

მას შემდეგ, რაც ჰენრი მეოთხემ პროტესტანტობა დასტოვა და კათოლიკობა მიიღო, განვლო ხუთმა წელმა და მეფემ გამოსცა შესანიშნავი ნანტის ედიკტი (ბრძანება), რომლის ძალით პროტესტანტებს სამოქალაქო და საწმენოებრივი უფლებანი ენიჭებოდათ და საწმენოებრივ შეწყნარებას დიდი ადგილი ეთმობოდა. მაგრამ, თუ ჩვენ მხედველობაში ვიქონიებთ წარსულ ისტორიულ შემთხვევებს დავრწმუნდებით, რომ ეს დიდი პოლიტიკური საქმე მეფის სურვილის ნაყოფი-კი არა, მთელი საზოგადოების განებრივი მოძრაობის შედეგი იყო.

სკვბტიკური შეხედულობა გავრცელდა საფრანგეთის მწერლობაში XVI საუკუნის საშუალო წლებში. თუმცა რაბლე 1545 წ. ცხადად დასცინის სამღვდლოებებს და კრუმორწმუნეობას, მაგრამ იმის თხზულებებში ჩვენ ვერ ვპოვებთ ნამდვილი სკვბტიკური შეხედულობა სარწმუნოებაზე, რომელიც ცხადად სჩანს მონტენის შესანიშნავ თხზულებაში — „ცლა“ — ში. ამ თხზულებაში გატარებულია ის აზრი, რომ სასულიერო წოდების წეს-წყობილება მეტად მაგნებელი და შეუსაბამოაო. რაბლეს და მონტენის შუა იმ გვარივე მსგავსებაა, როგორც ჯუჟელის და გუკერის, გუკერის და ჩილინგოკარტის შუა.

მონტენის თხზულების გამოსვლის რამდენიმე წლის შემდეგ, გამოიკა ახალი წიგნი შარონისა „სიბრძნეზე“, რომელშიაც ზნეობრივი სისტემა ღეთის-მეტყველობის დაუხმარებლად არის შედგენილი. შარონის დედა აზრი არის შემდეგი: „ესა და ეს კრი, ამა და ამ საწმენოებსა, შემთხვევითი მიზეზების-გამოაღვიარებს; გულ-მოადგინე ქრისტიანი იმ გვერდზე გულმოადგინე მასმადიანი იქნებოდა, მასმადიანების ქვეყანაში რომ დაბადებულიყო. საწმენოებათა განსხვავებაზე მწუხარება (ჭმენვა) უარობას, რადგანაც ის დამოკიდებულია გარეშე ფაქტებზე და არა კაცის ნებაზე. გარდა ამისა, შარონი ამტკიცებს, რომ თვითეული საწმენოება არის ნაყოფი წინანდელი საწმენოებისა, მაგალითად, ებრაელთა საწმენო-

ნოება წარმოსდგა ეგვიპტელების სარწმუნოებიდგან, ქრისტიანობა —
ებრაელების სარწმუნოებიდგან; მასმადიანობა ამ ორი უკანასკნელი-
დგან. შარანი თანეკ ამბობს, რომ სარწმუნოებათა შორის სიმძულ-
ეკე არ უნდა აწსებობდესო, სარწმუნოება გარეგან დოგმატები-
საგან არ უნდა ბრკოლდებოდესო, სული თითონეკე შეიგნებს კრძალ-
კას წინაშე ყოველიეკე ქმნილების პირეკელ დასაბამისო. სამღვდე-
ლოება, რასაკვირველია, არ იყო კმაყოფილი სეპტიკური მოძ-
რაობის წარმატებისა, და მის აღმოფხვრას ურჩევდა მეფეს. მაგ-
რამ ჰენრი IV თვით პაპის შთაგონებასაც ყურადღებას არ
აქცევდა და პროტესტანტებს, როგორც უფრო სუსტ მხარეს,
ჰფარველობდა. მეფემ პროტესტანტების მტერი იესოელები (იე-
ზუიტები ¹⁾) საფრანგეთიდგან განდევნა. სამწუხაროდ ჰენრი მე-IV
უღროვოდ შეიქმნა იმ მიბრჯნელობის (ფანატიკოსობის) მსხვერ-
პლი, რომლის წინააღმდეგაც იგი ასე გულ-წრფელად იბრ-
ძოდა. მაგრამ ერთხელ ფესვ-გადგმულს შეხედულებას ვერავი-
თარი საშუალება ვერ შესცვლის. ჰენრი მეოთხის სიკვდილის
შემდეგ საფრანგეთის ტახტზედ ავიდა სუსტი ცრუ-მორწმუნე
დედაკაცი, მარამ მედიჩი, რომელმაც ნანტის ედიკტი განმე-
ორებით დაამტკიცა და თანეკ განიძრახა პროტესტანტი, დე-
ტუსის, პალატის თავმჯდომარედ დანიშვნა. ცხადია, რომ იმ
მთავრობის ამ გვარი პოლიტიკა, რომელიც კათოლიკობას აღ-
ვიარებდა, საზოგადოებრივი აზრის ახალი მიმართულების შედე-
გი იყო. სარწმუნოებრივი შეწყნარება უფრო ძრიელ განვითარ-
და ლუი XIII უკანასკნელი 18 წლის მეფობის დროს, როდე-

¹⁾ იესოელები ანუ იეზუიტები იყვნენ წევრნი ეგრედ წოდებული
„იესო ქრისტეს საზოგადოებისა“, რომელიც 1534 წელს დაარსა ეგნატე
ლოიოლამ რომის პაპის უფლებათა და გავლენის დასაცველად და გასაფარ-
თოვებლად. შემდეგში იესოელები იქამდის მივიდნენ, რომ ჰქადაგებდნენ
სრულიად წინააღმდეგს ქრისტეს სარწმუნოებისას.

საც მთავრობის სათავეში იდგა კარდინალი¹⁾ რიშელიე რომელიც იყო გენიოსი პოლიტიკი. მას ამ მხრივ მთელ ქვეყანაზე, გარდა ნაპოლეონ პირველისა, სხვა ბადალი არა ჰყავს, მაგრამ თანამედროვე საჭიროებებს რიშელიე ნაპოლეონზე უფრო სწორედ აფასებდა. თუმცა რიშელიე სასულიერო წოდებას ეკუთვნოდა, მაგრამ თავის მოღვაწეობაში იგი იმ აზრით ხელმძღვანელობდა, რომ პოლიტიკური ინტერესები წოდებათა ინტერესებზედ არ უნდა იყოს დამოკიდებულიო. ამისგამო რიშელიე აზნაურობის ძალის და მნიშვნელობის შეფერხებას სცდილობდა და სამღვდელოების გავლენას აბრკოლებდა. პირველი მიზანი რიშელიემ აღსრულებაში ვერ მოიყვანა, რადგანაც საზოგადოებაში ამის თანამგრძობელნი ვერ იპოვა; მეორე მიზანს-კი მან საესე-ბით მიაღწია. თავდაპირველად რიშელიე შეეცადა, რომ სამღვდელოებას მეფეზე არავითარი გავლენა არა ჰქონოდა. ამიტომაც რიშელიემ ლუი XIII-ეს მოაშორა მოძღვარი კოსსენი, რომელსაც შეუთვალა, რომ მოძღვარი მთავრობის საქმეებში არ უნდა ერეოდესო და მეფის მოძღვრის თანამდებობიდან დაითხოვა. კოსსენის ადგილზე რიშელიემ გამოჩენილი მოძღვარი, სიჩმოანი, დანიშნა, მაგრამ მხოლოდ მაშინ, როდესაც ამ უკანასკნელმა სიტყვა მისცა, რომ სახელმწიფო საქმეებში არ გავერევიო. როდესაც მთავრობას ფული დასჭირდა, რიშელიემ ექვსი მილიონი გამოართვა ეკლესიებს და როდესაც ამის შესახებ ორმა ეპისკოპოსმა და ორმა მთავარ-ეპისკოპოსმა უკმაყოფილება გამოაცხადეს, რიშელიემ ისინი თანამდებობიდან გადააყენა. რიშელიეს ვერავითარი წინააღმდეგობა ვერ შეაყენებდა; თანვე უმეტესობის გონებრივი მიმართულება მას ხელს უწყობდა. რიშელიეს გამგეობის დროს მსაჯულები მღვდლებს ღირსების

¹⁾ კარდინალი—უმადლესი სასულიერო პირია კათოლიკეთში; აგრეთვე წვერი რომის პაპის რჩევისა.

აუხდელად აღრჩობდნენ. მთავარ-ეპისკოპოსი სურდა ორჯერ იყო გალახული და დაკმაყოფილების ნაცვლად რიშელიემ მას თავისი გულ-ძვირობა გამოუცხადა. როდესაც ლანგედოკში არეულობა მოხდა, რიშელიემ ზოგიერთი ეპისკოპოსი თანამდებობიდან გადააყენა, ზოგს-კი სახელმწიფოს სასარგებლოდ ქონება წაართვა. ამ ნაირად იქცეოდა კარდინალი რიშელიე, რომელსაც თანამედროვე მოთხოვნილებანი ღრმად ესმოდა და რომელიც სახელმწიფოს სარგებლობას თავის წოდების სარგებლობაზე მაღლა აყენებდა. რიშელიე გარეშე პოლიტიკასაც ამ გვარი თადარიგით მიუძღოდა. თუმცა კათოლიკების ეკკლესიას ავსტრიის სამეფო სახლთან მჭიდრო კავშირი ჰქონდა, მაგრამ რიშელიე, მიუხედავად ამისა, ამცირებდა მას და კათოლიკების მტრებს, პროტესტანტებს, შველოდა. ამ გვართვე ეპყრობოდა რიშელიე ლიუტერანებს გერმანიის იმპერატორის წინააღმდეგ, კალვინისტებს ¹⁾— ესპანიის მეფის წინააღმდეგ; შველოდა ირლანდიის პროტესტანტებს, როდესაც მეფე ფილიპე ავიწროებდა მათ, შველოდა გერმანიის პროტესტანტებს, როდესაც იმპერატორი სცდილობდა, რომ პროტესტანტები კათოლიკე ეკკლესიისთვის დაემორჩილებინა. გარდა ამისა რიშელიემ დაარსა „პროტესტანტებთა კავშირი“; ეს იყო ინგლისის და ჰოლანდიის შეკავშირება კათოლიკეთა წინააღმდეგ.

ამ გვარად, რიშელიეს წყალობით, წარმოსდგა საერო პოლიტიკა და სარწმუნოებრივ ომებს ბოლო მოეღო. შესანიშნავი კესტფალის კონგრესი, რომელმაც პირველ-ხარისხოვან სახელმწიფოთა შორის მორიგება მოახდინა, საეკკლესიო ინტერესებს არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა; გარდა ამისა ამ კონგრესზე

¹⁾ კალვინისტები არიან დასავლეთი ევროპის ეკკლესიის ანმანახლებელის, კალვინის, მიმდევარნი; კალვინი უარს ჰყოფდა ხატებს, წმიდანებს, თავისუფალ ნებას ადამიანში; სასულირო მთავრობის საჭიროებას და სხვ.

რამდენიმე საეპისკოპო ქონება მორიგებულმა სახელმწიფოებმა გაიყვეს. მაგრამ ყველაზე უფრო შესანიშნავი ის არის, რომ „30 წლის რმი“, რომელიც ვესტალის მორიგებით გათავდა, იყო უკანასკნელი სარწმუნოებრივი ომი.

რიშელიე ყოველთვის სცდილობდა— „ნიჭიერ პირთა სამსახურით სახელმწიფოსათვის საჩუქებლად მოკეტანა“; იგი აჩაკითარე უუჩადლებს არ აქცეკდა, თუ რა საწმუნოების იუენენ ისინი და ბეკრი სამხედრო და სამოქალაქო თანამდებობა მსცა ჰროტესტანტებს, რამქენიც ამით კათოლიკებს უახლოვებოდნენ. იმის დროს საფრანგეთში რომელიმე მწვალელების (პროტესტანტის) წინამძღოლობით ერთი დროშის ქვეშ სხვა და სხვა სარწმუნოების მადვიარებელნი მსახურებდნენ და ამ გვარად საფრანგეთის ხალხში ის აზრი ვრცელდებოდა, რომ ყველა მათ საერთო სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი ინტერესები აქვთ. პროტესტანტების წინამძღოლნი ერთი მეორეზე სტოვებდნენ თავიანთ ბანაკს და კათოლიკე მართებლობისაკენ გადადიოდნენ და ბევრმა მათგანმა სარწმუნოებაც-კი გამოიცვალა, ასე რომ, როდესაც, 1621 წელს, პროტესტანტებმა მთავრობას ომი აუტეხეს, ამათის მხრით მხოლოდ ორმა გამოჩენილმა სარდალმა, რეგანმა და მისმა ძმამ სუბიზმა, მიიღეს მონაწილეობა ბრძოლაში.

კათოლიკეთა სამღვდელთა მსარგებლო პროტესტანტების საუკეთესო მოღვაწეთა განდგომით და საქმის გამგეობა ხელში ჩაიგდო. თუმცა ცხადია, რომ თავისუფალი და საწმუნოებრივი შეუწყნარებლობა ერთად ვერ შეთვისდებიან, მაგრამ მიუხედავად ამისა, პროტესტანტები XVII საუკუნეში კათოლიკეებზე უფრო შეუწყნარებელნი შეიქმნენ. აქედამ ნათლად სჩანს, რომ მეტაფიზიკების აზრი შესახებ პროტესტანტების ლიბერალობისა ხშირად არ მართლდება. ისტორიული ფაქტები ამტკიცებენ, რომ პროტესტანტების-მიერ შეწყნარება ყოველთვის გარეშე ფაქტების გავლენის ქვეშ ყოფილა. მაგალითად, XVI და XVII საუ-

კუნეში კალენისტები თავიანთ მოწინააღმდეგეებს მეტად სასტიკად სდევნიდნენ. დღესაც პროტესტანტულ შოტლანდიაში მღაბიო ხალხი ცრუმორწმუნოებით და ფარისევლობით გამსჭვალულნი არიან და ქრისტიანული სათნოება მათში არ მოიპოვება, ასე რომ, თუმცა საფრანგეთის ხალხი კათოლიკური სარწმუნოებისაა, თავიანთი შეწყნარებით ბევრად მაღლასდგანან შოტლანდიელებზე. მეტად საგულისხმოა შემდეგი მოვლენა: როდესაც საუკეთესო წარმომადგენლებმა დასტოვეს პროტესტანტების ბანაკი და მეთაურობა კათოლიკე სამღვდელოებას ჩაუვარდა ხელში, მაშინ პროტესტანტებში თავი იჩინა წინააღმდეგობამ (რეაქციამ) და საქმეს უფრო ენერგიულად შეუდგნენ. ვგონებ, შესაძლოა ამ ფაქტით აიხსნას ის, თუ რისათვის სარწმუნოება, რომელსაც მთავრობა მხოლოდ ითმენს და არ-კი ჰფარველობს, უფრო მეტს ენერგიას და სიცოცხლეს იჩენს, ვიდრე სახელმწიფოს მფარველობის ქვეშე მყოფი სარწმუნოება. როცა ეკკლესია მთავრობის მფარველობის ქვეშ იმყოფება, მისი საჭიროებანი დამოკიდებულია მთელ სახელმწიფო პოლიტიკურ მოძრაობაზე და ეს, რასაკვირველია, ასუსტებს იმის ძალას; პირიქით, როდესაც იგივე ეკკლესია დამოუკიდებლად მოქმედობს, მაშინ იგი ძლიერდება და სამღვდელოების მეცადინეობით მჭიდროდ უახლოვდება ხალხს. მაგალითად, ინგლისში მეორე-ხარისხოვან სარწმუნოების მღვდლებს უფრო მჭიდრო კავშირი აქვთ ხალხთან, ვიდრე სახელმწიფო ეკკლესიის მღვდლებს, თუმცა ამათ მთავრობა ჰფარველობს.

საფრანგეთის პროტესტანტები მჭიდროდ დაუკავშირდნენ თავიანთ სამღვდელოებას და კათოლიკეებს ცხადად მტრობა დაუწყეს. პროტესტანტები ნანტის ედიქტით, რომლის ძალით მათ თუმცა არ ეძლეოდათ უპირატესობა სახელმწიფოში, მაგრამ თავისუფლად მაინც შეეძლოთ თავიანთი სარწმუნოების აღიარება, აღარ კმაყოფილდებოდნენ. მათთვის საკუთარი თავისუფ-

ლებს აღარ იყო საკმარისი; მათ სურდათ სხვა სარწმუნოებათა თავისუფლება შეეფერხათ. პროტესტანტებმა მალე აშკარად დაიწყეს მოქმედება და თხოულობდნენ, რომ კათოლიკეთა ლიტანიები (დიდებით გასვლა) აღკრძალული ყოფილიყო. ისინი კათოლიკეთა სამღვდლოებას შეურაცყოფას აყენებდნენ, წირვა-ლოცვის ასრულებას უშლიდნენ, ქალაქ ლანგუაში კათოლიკეებს არ მისცეს ნება, რომ ერთი საყდარი მაინც ჰქონოდათ მათ ამ ქალაქში, კათოლიკეთა და პროტესტანტებთა შორის ქორწინებას სდევნიდნენ და საქმემ იქამდინ მიაღწია, რომ, როდესაც 1620 წელს, ლუი XIII ქალაქ პოში გაემგზავრა, პროტესტანტებმა მეფეს, როგორც მწვალებელს (ერიტიკოსს) უკადრისად მოექცნენ. გარდა ამისა, პროტესტანტებს ამ ქალაქში არ დაეტოვებინათ არც ერთი საყდარი კათოლიკეებისა, არც ერთი იმისთანა ადგილი, სადაც საფრანგეთის მფლობელს შესძლებოდა შეესრულებინა თავისი სარწმუნოების წესი; ამ გვარად საფრანგეთის მეფემ საკუთარ სახელმწიფოში ვერ შეასრულა ის, რასაც იგი თავისი ცხონებისათვის საჭიროდ რაცხდა. კალივინისტები, ყველა იმათ, ვინც მათ შეხედულობას არ ეთანხმებოდა, მეტად სასტიკად ეპყრობოდნენ. მაგალითად, ფერეიემ, რომელიც თავის დროს დიდი მნიშვნელობის კაცი იყო, უკადრისად მოიხსენია პროტესტანტების სამღვდლოების კრება: ამის-გამოსინოდმა იგი შეაჩვენა. ფერიეს შეჩვენება ნიმის დედა ეკკლესიაში იყო წაკითხული; სხვათა შორის იმაში ეწერა, რომ ფერიე არის კაცი მეტად ცუდი ყოფა-ქცევისა, გარეწარი, შეუნანებელი და ურჩი; „ამის-გამო“, — იყო ნათქვამი შემდეგ, — „სახელითა უფლისათა ჩვენისა იესო ქრისტესი, შთაგონებითა სულისა წმიდისა და ეკკლესიის-მიერ ჩვენდამი მონიჭებული ძალითა, შევაჩვენეთ ჩვენ იგი და აწ შეჩვენებითა ჩვენითა განვაყენებთ მას მორწმუნეთაგან და უგულვებულ ვყოფთ მას, რათამც მიეცეს იგი სატანას“. ფერიე იძულებული შეიქმნა სამუდამოთ

დაეტოვებინა სამშობლო და ხალხის მიძინვარებისაგან ისე და-
ელწია თავი, ხალხი მაინც დაეცა მის ოჯახს და მთელი მისი
ქონება ააოხრა. პროტესტანტები ამ გვარი საქციელითაც არ
კმაყოფილდებოდნენ: ისინი თანდათან შეუპოვრობას იჩენდნენ
და თვითონ მთავრობის საქმეებშიაც ერევოდნენ. პროტესტან-
ტებმა გამოსცეს მრავალი თხზულებანი, რომლებშიაც კათო-
ლიკეთადმი სიმძულვარემ უკანასკნელ წერტილამდინ მიაღწია.
პროტესტანტების საქციელი ყველაზე უფრო ნათლად სჩანს შემ-
დეგი პოლიტიკური ფაქტებიდან. 1615 წელს პრინც კონდე-
საგან დაწყებულ ამბოხებას ბევრი პროტესტანტი მიემხრო და
მონაწილეობა მიიღო ამ ამბოხებაში, თუმცა მათ არავითარი
მიზნები არ ჰქონდათ, რომ მთავრობის ყოფა-ქცევით უკმაყოფი-
ლები ყოფილიყვნენ. ჰენრი IV დროს პროტესტანტებმა კათო-
ლიკე სამღვდლოების სიმდიდრე ხელში ჩაიგდეს და თავიანთ
ეკლესიებს მოახმარეს. 1618 წელს მთავრობამ გამოსცა ბრძა-
ნება, რომ პროტესტანტებს წინართმევი დაებრუნებინათ კათო-
ლიკეთათვის; ამ განკარგულებამ გამოიწვია ბეარნის¹⁾ შესანიშ-
ნავი ამბოხება, რომლის შემდეგ პროტესტანტები შეიკრიბნენ
ლაროშელში და შემდეგი შინაარსის ბრძანება გამოსცეს: კათო-
ლიკეთა ეკლესიებს უნდა წაერთვას ქონება; დაედვას ხალხს
გადასახადი პროტესტანტების ეკლესიის სასარგებლოდ; დაარს-
დეს „საფრანგეთის და ბეარნის განახლებული ეკლესია“... დაჰ-
ჰყვეს მთელი საფრანგეთი რვა ოლქად და თითოეულში დანი-
შნეს მთავრად ერთი გენერალი და ერთიც სასულიერო წოდე-
ბის პირი.

ამ ნაირად ძნელად დასაჯერებელ შეუპოვრობამდინ მიაღწია
იმ სამღვდლოებამ, რომელსაც შეძლება ჰქონდა მშვიდობიანი
პოლიტიკით და თავისი ძველი მტრების შეწყნარებით ესარ-

1) ბეარნი—მთიანი ნაწილია საფრანგეთისა, პირინეის მთებში.

გებლნა. კათოლიკეები პროტესტანტებს შედარებით პატიოსნურად ექცეოდნენ: კათოლიკეები ხელმძღვანელობდნენ საერო მთავრობის მოთხოვნის მიხედვით; მიბრუნდნენ (ფანატიკოსებს) სამაგიეროს არ უხდოდნენ და წინადაც ნაბოძ უფლებებს არ ათმევდნენ. საბედნიეროდ, კათოლიკეთა და პროტესტანტთა ბრძოლა, რომელმაც შეიღწა წელს გასტანა, პროტესტანტების სასარგებლოდ არ გათავდა. ასე რომ არ მომხდარიყო, მაშინ საფრანგეთში მიბრუნდებოდა და სარწმუნოებრივი დევნულობა აუცილებლად აღორძინდებოდა. რომ პროტესტანტები მზად იყვნენ აღედგინათ ეკლესიის ძალ-დატანებითი უაღრესად, ცხადად სიხანს მათგან შექმნილ ზნეობრივ წესდებულებიდან, რომელშიაც კერძო პირების მოქმედებაც და ჩვეულებრივი ყოველ-დღიური ყოფა-ქცევაც-კი არის განსაზღვრული. მაგალითად, აღკრძალული იყო ბერძნული ენის, რომელზედაც თითქმის მთელი ძველი მეცნიერებაა დაწერილი, და ქიმიის სწავლა. დაარსებული იყო სასულიერო ცენზურა, და მხოლოდ მისი ნება-დართვით შეიძლებოდა თხზულებათა გამოცემა. აღკრძალული იყო შეიღწების კათოლიკეთა სასწავლებლებში მიცემა, ეს სასწავლებლები-კი იმ დროს ყველაზე უკეთ ზრდიდნენ შეგირდებს. კათოლიკე მასწავლებლის დაქირავებაც აღკრძალული იყო. სამის წლის შემდეგ ომის დაწყებიდან მთავრობის მეთაურობა რიშელიემ მიიღო. კარდინალს არ სურდა ბრძოლა უფრო გაეჩაღა და ამიტომ პროტესტანტებს იგი არ სდევნიდა, მხოლოდ მემამბოხეთა მეთაურებს აძლევდა პასუხის გებაში. ქალაქ ლაროშელის იერიშით აღების და რამდენიმე შეტაკების შემდეგ, რომელშიაც პროტესტანტებმა მეტის-მეტი ჯიუტობა გამოიჩინეს, რიშელიემ პროტესტანტებს მანაც არ წაართვა წინადაც მინიჭებული უფლებანი.

ზემოხსენებული ფაქტები სკვპტიკური შეხედულების გავრცელების ნაყოფი იყო. ეს შეხედულება ნათლად გამოითქვა იმ

დროის მწერლობაში. იმ დროს, როდესაც რიშელიე საპოლიტიკო ასპარეზზე მოღვაწეობდა, გონებრივ ასპარეზზე მუშაობდა დიდი გენიოსი, დეკარტი, რომელიც საფრანგეთის უდიდეს მეცნიერად უნდა ჩაითვალოს. ჩვენ არ შეგვხვებოდა დეკარტის დიდ შრომებს ბუნების-მეტყველებაზე, მატემატიკაზე, გეომეტრიაზე, ტრიგონომეტრიაზე, ფიზიკაზე, ანატომიაზე, რომლებმაც მრავალი ცრუ-მოწმუნოება გააქარწყლეს. ჩვენ საჭიროდ ვრაცხთ გავაცნოთ მკითხველს მხოლოდ ამ გენიოსის მოღვაწეობის გვირგვინი, მისგან შექმნილი „ახალი ფილოსოფია“. დეკარტი ლიუტერის¹⁾ მოადგილეთ უნდა ჩაითვალოს. დეკარტმა დამთავრა ის, რაც გერმანიის დიდმა განმანახლებელმა შეუსრულებელი დასტოვა და ფილოსოფიის ძველ სისტემას იმ გვარადვე მოეპყრო, როგორც ლიუტერი—ძველ ღვთის-მეტყველურ სისტემას. დიდი თხზულება, რომელსაც დეკარტმა დაარქვა „მეთოდი“, ფრანგების ახალი გონებრივი მიმართულების პირველი გამოცხადება იყო.

დეკარტის ფილოსოფიის ძალა დახასიათდება მით, რომ იგი ანთაფისუფლებს კაცს იმ შემცდარი ცნობებისაგან, რომლებიც მას წარსულმა გადმოსცა. დეკარტის ფილოსოფიამ შექმნა ახალი სწავლანი, რომელნიც გარდმოცემებზე და ცრუ-მოწმუნობებზე არ იყვნენ დამყარებულნი. „მე ვწერ“, — ამბობს დეკარტი, — „ფრანგულად და არა ლათინურად²⁾“ იმ იმედით, რომ ისინი, რომელნიც თავისი ბუნებრივი გონებით ხელმძღვანელობენ, ჩვენგან გამოთქმულ³⁾ აზრებს პირუთენელად გასაჯვენ, ვიდრე ისინი

1) ლიუტერი იყო დასავლეთი ევროპის სარწმუნოების განმანახლებელი; მის მიმდევრებს ეწოდება ლიუტერანები ანუ საზოგადოთ პროტესტანტები. ლიუტერი დაიბადა 1483 წ., გარდაიცვალა 1546 წ.

2) საშუალო საუკუნოების მეცნიერნი ევროპის ყველა განათლებულ ქვეყნებში ლათინურს ენაზე სწერდნენ.

ნი, რომელთაც მხოლოდ ძველი წიგნებისა სჯერათ. თუ ჩვენ გესურს“, — ამბობს იგივე მეცნიერი, — „შევიტყოთ ყველა ქეშ-მარიტება, რომელსაც ჩვენ მივწვდებით, მაშინ ჩვენ უნდა გავნთავისუფლდეთ ცრუ-მორწმუნოებისაგან და ის გამოვიკელიოთ, რასაც წინად ვაღვლიარებდით. ამ გვარად, ჩვენი ცოდნის წყაროდ ჩვენი გონება უნდა იყოს და არა ძველი გადმოცემანი“.

თანახმად თავის სწავლისა, დეკარტი უწყალოდ სდევნის ფარისევლობას და ცრუ-მორწმუნეობას. ამავე შეხედულობისა იყო ინგლისელი ჩილდინგვორტი. საფრანგეთის და ინგლისის გონებრივი განვითარების მსვლელობაში თითქმის სრული მსგავსებაა. მონტენი საფრანგეთში და გუკეჩი ინგლისში თუმცა სკეპტიკები იყვნენ, მაგრამ ეკლესიის ავტორიტეტის გავლენისაგან სრულად არ იყვნენ განთავისუფლებულნი. სამაგიეროდ, დეკარტი და ჩილდინგვორტი-კი თავისუფალი და დამოუკიდებელი სკეპტიკები იყვნენ და მათ გონების მეფობა დააფუძნეს.

დეკარტი ამბობს: „ყოველ-გვარი ცოდნა მხოლოდ გონების ძალაზე და არა გარეშე ქვეყნის შესწავლაზე უნდა იყოს დამყარებულიო. აღამიანმა სარწმუნოება ძველი გარდმოცემებიდან და სხვის მოძღვრებიდან არასოდეს არ უნდა შეითვისოს, რადგანაც ღმერთი ჭკვიით იცნობებო“.

დაწერილებით შემუშავებულმა დეკარტის სწავლამ სამუდამო დასცა მთავარი ღეთის-მეტყველური სწავლანი. მეცნიერებაში დეკარტის მეთოდმა დასცა ყველასაგან შეთვისებული ძველი ავტორიტეტები, როგორც, მაგალითად, არისტოტელი.

დეკარტის და რიშელიეს შორის გასაოცარი მსგავსებაა. ორთავის მოღვაწეობა ცხადად წარმოგვიდგენს იმას, თუ რა ხასიათი ჰქონდა ახალს მისწრაფებას და გონებრივ მოთხოვნილებას. მათი მოღვაწეობის წარმატება ასურათებს თანამედროვე საზოგადოების გონებრივ მიმართულებას. სხვა დროს, როდესაც ცრუ-მორწმუნეობა უფრო გავრცელებული იყო, მათი სწავლა

ან უყურადღებოთ იქნებოდა დატოვებული, ან და სარწმუნოების წინააღმდეგად იქნებოდა ხარიცხული (ჩათვლილი). ჩვენ სრული ღონისძიება გვაქვს დავრწმუნდეთ, რომ დეკარტის ფილოსოფია გავრცელდა და იგი ყველა მეცნიერებამ შეითვისა; რიშელიეს პოლიტიკურს სისტემასაც მისი მოადგილენი იცავდნენ და სრულ ჰყოფდნენ.

როდესაც საფრანგეთის ტახტზე ლუი XIV ავიდა, მაშინ მთავრობის სათავეში დადგა კარდინალი მაზარინი, რომელსაც რიშელიეს პოლიტიკა მშვენიერად ჰქონდა შეთვისებული. მაზარინიმ ნანტის ედიკტი შეიწყნარა და პროტესტანტებს დიდ თანამდებობებს აძლევდა, მაგალითად, მარშლბა¹⁾ მისცა ორ პროტესტანტს—ტიუჩენს და გასიონს. მაზარინმა კავშირი შეკრა კრომველთან, რომელიც, კათოლიკე ეკკლესიის კანონით, სამუდამოდ შეჩვენებულად უნდა ყოფილიყო, როგორც მწვალებელი და მეფის მკვლელი. მაზარინსვე ეკუთვნის პირინის შესანიშნავი ხელ-შეკრულება, რომლითაც შეურაც-ჰყო პაპა და ეკკლესიის ინტერესები შეასუსტა.

აქამდისინ ჩვენ მოკლედ განვიხილეთ ის ისტორიული ფაქტები, რომლებითაც სჩანს სრული მსგავსება საფრანგეთს და ინგლისს შორის. ჩვენ ვხედავთ, რომ ორთავე სახელმწიფოში სკვპტიკური შეხედულება თან და თან ვითარდება მწერლობაში და სარწმუნოებაში. ორთავე სახელმწიფომ გამოსცადა შინაომის შედეგები, რომელიც ორივე ქვეყანაში თითქმის ერთმა და იმავე მიზეზებმა გამოიწვიეს და გათავდა მით, რომ თითქმის ერთ და იმავე დროს კარლოს II-ემ ინგლისში და ლუი XIV-ემ საფრანგეთში აღადგინეს ძველი მართებლობა. ამ დროდგან-კი ამ ორს სახელმწიფოში ისტორიული მიმოსვლის მსგავსება თავდება. ინგლისში შემდეგი პოლიტიკური შემთხვევანი ხალხის

¹⁾ მარშლობა—უმაღლესი სამხედრო თანამდებობა საფრანგეთში.

კეთილდღეობას მტკიცე ნიადაგზე აყენებს. საფრანგეთში-კი ხდება აუარებელი სისხლის დამღვრელი და ყოვლის დამამხობელი რევოლუიუცია. ამ გასაოცარი განსხვავების თავი მიზეზი უნდა ვეძიოთ მფარველობითს სისტემაში, რომელიც საფრანგეთში უფრო ძლიერად მოქმედებდა, ვიდრე ინგლისში.

თ ა ვ ი IX.

მფარველობითი სისტემის ისტორია და მისი გავლენა საფრანგეთზე და ინგლისზე.

V საუკუნეში რომის იმპერია დაეცა. მას შემდეგ ხუთი საუკუნის განმავლობაში მთელს ევროპაში საშინელი უმეცრეობა და ცრუმორწმუნოება სუფევდა. ამის უმთავრესი მიზეზი ის იყო, რომ სამღვდლოება, ეს ერთად-ერთი მაშინდელი მოძღვარი და მასწავლებელი ხალხისა, თავისი მფარველობით ყოველგვარ განვითარებას აბრკოლებდა. მაგრამ ბოლოს კაცის გონებამ, ამ ღვთაებრივმა ნაპერწკალმა, რომლის გაქრობა არავითარ ზნე-დაცემულ და უფიც საზოგადოებას არ შეუძლიან, იჩინა თავი და გარემოცული სიბნელე გაჰფანტა. სკეპტიკურმა შეხედულებამ პირველად იჩინა თავი X და XI საუკუნეებში, ამ ხანის ჩასახებისთანავე ევროპაში აღმოცენდა ახალი ფართო პოლიტიკური სისტემა, რომელიც ვითომც და ეწინააღმდეგებოდა დახავსებულს (დაძველებულს) წეს-წყობილებას, მაგრამ ამ სისტემის-გამო ხალხი სამღვდლოების მფარველობიდან გამოვიდა და არისტოკრატების და ფეოდალების (დიდი მემკლევების) ხელში ჩაეარდა. ჩვენ განვიხილავთ იმ საფუძვლებს, რომლებზედაც აშენებული იყო ეს სისტემა ინგლისში და საფრანგეთში; ეს მოგვცემს ჩვენ ღონისძიებას ავხსნათ უახლოვესი მიზეზები იმ განსხვავებისა, რომელიც შენიშნულია ამ ორი სახელმწიფოს პოლიტიკურს სვეში.

როდესაც ნორმანდიის ჰერცოგმა, ¹⁾ ვილჰელმა, ინგლისი დაიპყრო, მაშინ მან ამ ქვეყანაში იმ გვარივე სახელმწიფოებრივი წეს-წყობილება შემოიტანა, როგორც მის სამშობლო ქვეყანაში (საფრანგეთში) არსებობდა, თუმცა-კი ეს წეს-წყობილება ახალი გარემოებების თანახმად შესცვალა. ვილჰელმა თავისი თანამომხრენი, ნორმანდიის ბარონები, ²⁾ ერთგულ ქვეშევრდომებად აქცია და უბოძა მათ მიწა-წყალი და სხვა და სხვა უპირატესობანი იმ პირობით, რომ ბარონებს, თავიანთ ხელ-ქვეით მყოფი აზნაურებით და გლეხებით, მეფის ერთგულებაზე ფიცი მიეცათ. ამ გვარად ვილჰელმა მოსპო ფეოდალური წეს-წყობილების (სისტემის) ძალა. ვილჰელმა სხვა უფლებებიც წაართვა არისტოკრატებს. მაგალითად, მან აუღკრძალა ფეოდალებს ფულის მოჭრა და კერძო ომი (ძველად ფეოდალები ერთმანეთს ეომებოდნენ). არისტოკრატების დამცირების შედეგი ის იყო, რომ იგი დაუახლოვდა ხალხს და ეს ორი წოდება მეფის წინააღმდეგ მძლავრ მეტოქედ (ოპოზიციად) შეიქმნა, რომელიც სამოქალაქო უფლებას და თავისუფლებას თან და თან პოულობდა. ამან მიაჩვია ინგლისელები თვით-მართკუდას და დამოუკიდებლობას.

სულ სხვანაირად წავიდა ფეოდალების საქმე საფრანგეთში, აქ ფეოდალებს ხალხი ძრიელ დაჩაგრული ჰყავდათ; ამისგამო, მეფე არისტოკრატების წინააღმდეგ შეუერთდა ხალხს. მაგრამ ამ ნაირ წეს-წყობილებას ხალხის კეთილ-დღეობისათვის დიდ სარგებლობა არ მოჰქონდა: თუ ფრანგებმა იშოვნეს მოქალაქური უფლებანი, ესენი მხოლოდ სახელით არსებობდნენ და

¹⁾ ნორმანდია — ნაწილია ჩრდილო საფრანგეთისა. ჰერცოგი — საპატრიო წოდებაა აზნაურებისა საფრანგეთში, იტალიაში, გერმანიაში, ესპანიაში და ინგლისში.

²⁾ ბარონი — აზნაურთ წოდებაა ევროპაში, რომელთაც არა აქვთ წოდება. ჰერცოგისა ანუ გრაფისა.

ამიტომ მალე ისევ დაკარგეს. არისტოკრატიის დაუძლიურებამ მეფის გაძლიერებას მეტად ხელი შეუწყო. მაგრამ ახლა ხალხს არისტოკრატების ნაცვლად მეფე ჰბატონობდა. ამით დასაწყისი მიუცა იმ წეს-რიგს, რომლითაც ძალა ერთის ხელში იკრიბება და რომელიც შემდეგში, ლუი XIV-ის და ნაპოლეონ პირველის დროს, უმაღლეს წერტილამდის ავიდა. ამ გკარმა ჰოლიტიკურმა მსკლელობამ ხალხში დასტოვა ის ძველი შესხედულება, კითომც დაბალი წოდება ყოველთვის უნდა ემოწინააღმდეგე წარჩინებულ წოდებას; ესეთი შესხედულება-კი ხალხის განკითარებას ძრეულ აბრკოლებდა. ამ წეს-რიგის დასახასიათებლად საკმარისია ვსთქვათ, რომ სახელმწიფოს მოხელენი ყველას და ყოველიფერს ზედამხედველობდნენ. სახელმწიფოს მზრუნველობამ იქამდინ მიაღწია, რომ ცხოვრების, როგორც იშვიათი, აგრეთვე ჩვეულებრივი მოვლენანი, თავის ხელში ჩაიგდო. მაგალითად, საკუთრების ანდერძით დატოვება, მოგზაურობა, ბავშვების აღზრდა და სხვა ამ გვარი, სულ სახელმწიფო მოხელეების ზედა-მხედველობის ქვეშ იყო. ამისგამო, მუდამ მფარველობის ქვეშ მყოფმა საფრანგეთის ხალხმა, თავისი ქვეყნის პოლიტიკური მართვა ვერასდროს ვერ შესძლო; როდესაც საფრანგეთის ერს ჰქონდა პოლიტიკური უფლება, მაშინ ისინი ვერ ახერხებდნენ თავისუფლების და სიმტკიცის შეერთებას. ერთი ორ დასაბამთაგანი ყოველთვის აკლდათ ფრანგებს: ამათ ხშირად ჰყოლიათ შთაგრება, მიგრამ არა თავისუფალი; ამ გკარი მდგომარეობა-კი არასოდეს არ მოსწონდათ ფრანგებს და ყოველთვის წინააღმდეგობდნენ მას და მომავალშიც წინააღმდეგებიან, რადგანაც კაცნი იქამდისინ არ იქნება თავისუფალი, სანამ აღზრდილი არ იქნება და ეს აღზრდა-კი ის არ არის, რომელსაც სკოლაში კიძენთ... არა, იგი შესდგება თვით-განვიარებადგან და თვით-მართველობადგან. თუმცა საფრანგეთში მეფე გაძლიერდა და არისტოკრატია დასუსტდა, მაგრამ ეს უკანასკნელნი მაინც სჩაგრავდნენ ხალხს. ინგლისში ბატონ-ყმობა XVI საუკუნეში გაა-

უქმეს, საფრანგეთში-კი იგი ორი საუკუნე კიდევ არსებობდა და ეს საზიზლარი წეს-წყობილება მხოლოდ რევოლუციამ მოსპო. საფრანგეთში ბატონ-ყმობასთანვე დიდ-ხანს მეფობდა ძველი განსხვავება წოდებათა შორის და სხვა ძველი ჩვეულებანი. ყველა შემოსავლიანი ადგილები აზნაურებს ეჭირათ და მათ მინიჭებული ჰქონდათ მრავალი განსაკუთრებული წყალობანი; ზოგიერთი მათგანი ისეთი უთავბოლო იყო, როგორც, მაგალითად, არის უფლება მტრედების ყოლისა.

თან და თან გაძლიერება მიჰაჩქელობათი სისტემისა, ცხადად სჩანს ჩანდობის დაწესებულად. რაინდობა მალა-არისტოკრატიული დაწესებულება იყო. რაინდობის მიღება მხოლოდ კეთილშობილს შეეძლო, რომელსაც ამისათვის განსაკუთრებული მომზადება და აღზრდა უნდა ჰქონოდა. საზოგადოთ ფიქრობენ, ვითომც რაინდობამ საზოგადოების ზნე და ხასიათი გააუმჯობესა და ქალების გავლენა გააძლიერაო. მაგრამ რაინდობა მხოლოდ ორი დასაბამის განხორციელება იყო—საეკლესიო და საარისტოკრატიოსი,—რომელიც საზოგადოების განვითარებას ყოველთვის აბრკოლებდა. საფრანგეთში რაინდობამ დაჰბადა მრავალი ძმობა, რომელთაც ერთს და იმავე დროს სასულიერო და არისტოკრატიული ხასიათი ჰქონდათ (ტამპლიერის რაინდები, წმ. იაკობის რაინდები და სხვ.); ესენი მხოლოდ სამხედრო თამაშობით და ასპარეზობით იყვნენ გართულნი. საფრანგეთში რაინდობა გაუქმდა 1560 წელს; ინგლისში-კი რაინდობის გავრცელება ძლიერ ადრე იყო შეფერხებული. ინგლისის საზოგადოება იმდენად გულ-აცრუებული იყო რაინდობაზე, რომ XIII საუკუნეში გამოიკა კანონი, რომლის ძალითაც ზოგიერთნი პირნი ვალდებულნი იყვნენ რაინდობა მიეღოთ, წინააღმდეგ შემთხვევაში მათ დიდი ჯარიმა გარდახდებოდათ. XIV საუკუნეში მსაჯულებს სამოქალაქო სამსახურისათვის აძლევდნენ რაინდობას. XV საუკუნის დამლევდგან ძველი რაინდობა სრულიად

გაჰქრა და ინგლისში იგი თითქმის სასაცილოდ იყო ავდებული. საზოგადოთ ინგლისში მეფეები სცდილობენ მოსპონ არისტოკრატიის დამოუკიდებლობა და გავლენა. „ჯღის-ფერი და თეთრი კაჭდის“ ომის შემდეგ, რომელმაც ინგლისის არისტოკრატია ორ წინააღმდეგ ბანაკად გაჰყო, შთანთქა მათი ქონება და ბოლო მოუღო შინა ომებს; ამ ომის შემდეგ მეფე ჰენრი VII და ჰენრი VIII მეტად ძლიერ სჩაგრავდნენ არისტოკრატებს და ამ ნაირად განახლებისათვის ნიადაგი მოამზადეს, რომელმაც XVI საუკუნეში მთელს ევროპაში დიდი პოლიტიკური ცვლილებანი მოახდინა. შევიწროებული არისტოკრატია და სამღვდელოება ერთმანერთს დაუკავშირდა თავიანთ მჩაგვრელთა წინააღმდეგ; ორივე წოდება ძველ გადმოცემებში და ღრმად ფესვ-გადგმულ ჩვეულებებში ეჭებდა დახმარებას; ორთავეს სძაგდა პროტესტანტების სარწმუნოება და როდესაც არისტოკრატია ებრძოდა რეფორმის მომხრეებს, იმავ დროს სამღვდელოება მწვალებლებს სდევნიდა. მეფე ელისაბედი ხედავდა არისტოკრატების კონსერვატულ¹⁾ ხასიათს, ამისგამო იგი სცდილობდა მოემხრო და სახელმწიფო სამსახურში მიეღო იმ გვარი პირნი, რომელნიც გონებით, განვითარებით და ენერგიით მაღლა იდგნენ. ელისაბედი ყურადღებას არ აქცევდა კეთილ-შობილებას, მაღალ-შთამომავლობას, დიდს ხარისხს. ელისაბედს საზოგადოდ აზნაურებისათვის მართებლობაში თანამდებობის მიცემა არ სურდა და არც ღირსეულად ეპყრობოდა მათ. როდესაც ჰერცოგები დაიხოცნენ, ელისაბედმა აღარავის არ უბოძა ჰერცოგობის ხარისხი. შემდეგში იაკობ I და კარლოს II სცდილობდნენ აღედგინათ სამღვდელოების და არისტოკრატიის მნიშვნელობა; მაგრამ კარლოს პირველის ქცევამ, წინააღმდეგ უკვე განმტკიცებულ თავისუ-

¹⁾ კონსერვატული არის არსებული წეს-წყობილების მომხრე; მეტოქე ყოველი ახლისა.

ფლების სიყვარულისა საზოგადოებაში, გამოიწვია ინგლისის დიდი ამბოხება. ამ ამბოხებას და იპავე დროს მომხდარ ფრონდების¹⁾ ომებს საფრანგეთში ჩვენ შემდე თავში განვიხილავთ.

თ ა ვ ი X.

ფრონდის წარუმატებლობა ახსნება მფარველობითი სისტემით. ფრონდის ომის და თანამედროვე ინგლისის ამბოხებას შედარება.

ინგლისის დიდი ამბოხება შესანიშნავია მით, რომ ის არის ბრძოლა არა მარტო პოლიტიკური დასებისა, არამედ წოდებათა დასებისაც. საფრანგეთის ამბოხება-კი, რომელსაც ფრონდს¹⁾ უწოდებენ, თუმცა ინგლისელებსავით თავისუფლების და თვითნებითი (დესპოტური) მართებლობის დამხობას ეძებდა, მაგრამ იგი მხოლოდ პოლიტიკური ომი და არა წოდებათა ბრძოლა იყო. ამისგამო ინგლისის და საფრანგეთის ამბოხებებს სულ სხვა და სხვა შედეგი მოჰყვა. ინგლისში საქმე ხალხმა დაიწყო. ჯერ მეფეს ებრძოდნენ და მერე, როდესაც მეფეს არისტოკრატია დაეხმარა, ამ უკანასკნელსაც წინააღმდეგობა.

ინგლისში ბრძოლის დაწყებისათანავე მცირე მიწის მფლობელები და მრეწველები პარლამენტს მიემხრენ. მეფეს სამღვდელთა და აზნაურობა დაეხმარა. როდესაც წოდებათა მტრობა ჯერ კიდევ ცხადად არ სჩანდა, პარლამენტმა მაღალი წოდების პირნი დანიშნა სარდლებათ; მაგრამ მათმა საეჭვო საქციელმა და თითქმის ცხადმა ლაღატმა მალე აუხილა თვალი პარლამენტს.

¹⁾ ფრონდა—ასე იწოდებოდა საფრანგეთში დასი, რომელიც წინააღმდეგა ლუი XIV-ის დედას, ანჟუ უკეთ ვსთქვათ, კარდინალი მაზარინის გამგეობას.

ამის შემდეგ ხალხმა მოინდომა თავისივე ღონით საქმის წაყვანა და წინამძღოლებად თავიანთ მოქმედებსვე ირჩევდნენ. ამ ცვლილებისათანავე ხალხის ბედიც შეიცვალა. ინგლისის ერმა ყველგან დასცა მეფის მომხრენი და თვით მეფეც ტყვედ წაიყვანა. იმ დროს უდიდესნი სარდლები და შესანიშნავი პირნი სულ ხალხის შვილები იყვნენ. ჯოისი, რომელმაც მეფე დაატყვევა, წინად მკერვალი იყო; პოლკოვნიკი აჩაიდი, რომელმაც ბოროტის-განმძრახველნი განდევნა პარლამენტიდგან, იყო მეურმე. მეფობის დამხობის შემდეგ უდიდესი გავლენა ჰქონდა ასე წოდებულს „მეხუთე მეფობის დასს“, რომლის მეთაურენი იყვნენ მეკასრეები, ხუროები და ფარეშებად ნამყოფნი. თვით კრომველი იყო ლუდის მხდელი; პოლკოვნიკი ჯონსი და ამირბარო დინი—მოსამსახურენი; სახელმწიფოს საბჭოს წევრნი: ტაბორნი —მეპურე, სეჯე—ბაყალი და ამ გვარათვე მრავალი უწარხინებულესნი თანამდებობანი სულ მდაბიო ხალხის შვილებს ეჭირათ. ამას ჩვენ არ უნდა უცქეროდეთ, როგორც შემთხვევითს საქმეს. იმ დროში ამაღლება დამოკიდებული იყო მხოლოდ პირად ღირსებაზე და თუ კაცს ნიჭი ჰქონდა, ის დარწმუნებული იყო, რომ ამაღლდებოდა, რა ხელობისაც უნდა ყოფილიყო ის. ამ გვარი იყვნენ ინგლისის წინამძღოლნი, ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ, ის იარაღი, რომლითაც მოხდა ამბოხება ინგლისში.

საფრანგეთში სულსხვანაირად მიდის საქმე; იქ ხალხი შეჩვეული იყო მაღალი წოდების მფარველობის ქვეშ ცხოვრებას; ამიტომ საფრანგეთში ეროვნული მოძრაობის სათავეში სდგანან მაღალი წოდების წარმომადგენელნი: პრინცები, ჰერცოგები, მარკიზები¹⁾ და გრაფები. თავისუფლებისათვის ბრძოლის დროს ეს უცნაური დაახლოვება ხალხისა არისტოკრატებთან აიხსნება მით, რომ მრავალ

¹ მარკიზი—აზნაურთ წოდებაა საფრანგეთში და იტალიაში, საშუალოდ ჰერცოგსა და გრაფს შუა.

საუკუნეთა განმავლობაში დაჩაგრული ხალხი ყოველთვის კრძალვით და მოწიწებით შესცქეროდა მაღალ წოდებას და მისგან მოელოდა პირველ სიტყვას და პირველ მოქმედებას. ყოველ განსაცდელ წუთში ხალხი არისტოკრატებისგან მოელოდა ხსნას, მაგრამ არისტოკრატობა ხალხის საქმის წარმატებაზე სრულიადაც არ ფიქრობდა; იგი მხოლოდ დიდებას და პატივს ეძებდა. ამის დასამტკიცებლად ბევრი მაგალითის მოყვანა შეიძლება. საფრანგეთის არისტოკრატიას ძლიერ აღელვებდა და, მათ შორის დიდს უთანხმოებას ჰბადავდა, ის კითხვა, თუ ვის აქვს ნება იდგეს წინაშე მეფისა. არისტოკრატიას ეს იმისთანა დიდ და საყურადღებო საქმედ მიაჩნდა, რომ მასთან შედარებით თავისუფლებისათვის ბრძოლა სრულიად უმნიშვნელო მიაჩნდა. საფრანგეთის სამეფო სახლობის ძველი წესით დედოფლის წინაშე მხოლოდ იმ აზნაურების მეუღლეებს შეეძლოთ დაჯდომა, რომელთაც ჰერცოგზე არა ნაკლები წოდება ჰქონდათ. რედესაც ლუი XIII დროს „ბულიონის“ მეგვარეთა მანდილოსნებს დედოფლის წინაშე დაჯდომის ნება მისცეს, მაშინ ამან ისე ააღელვა მთელი აზნაურობა, რომ ისინი აჯანყებას აპირებდნენ; ამისგამო, „ეს დიდი ღირსება“ სხვათაც ებოძათ. 1648 და 1649 წლებშიაც ამ გვარივე შემთხვევა მოხდა. დედოფალმა რამდენიმე გვარის მანდილოსნებს თავის წინაშე დაჯდომის ნება მისცა. ამ შემთხვევამ ისე ააშფოთა მთელი აზნაურობა, რომელთაც თავისთვისაც სურდათ ამ ღირსების მოპოვება, რომ დედოფალი იძულებული შეჩქმნა საჯაროდ გამოეცხადებინა, რომ იგი ამ განსაკუთრებულ უფლებას მანდილოსნებს უკან ართმევს. აზნაურობა ამაზე იხეთქავდა თავს და უდიდეს კამათობას იწვევდა იმ გვარ კითხვებზე, თუ ვინ არის ღირსი, რომ მეფის სუფრაზე მიწვეული იყოს, ვინ უნდა ეამბოროს დედოფალს, რა ღირსებისა უნდა იყოს ის პირი, რომელსაც ნება აქვს მეფის სასახლის ეზოში ეტლით შევიდეს, ვის მიენიჭება ის დიდება, რომ მეფეს სუფრაზე ხელ-

შესაწმენდი მიაართვას, ვინ უნდა სარგებლობდეს დაუფასებელი უაღრესობით, რომ დედოფალს თეთრეული გამოუცვალოს და სხვა, და სხვა. ამ გვარ საგნებს ჰქონდა დაპყრობილი საფრანგეთის აზნაურების გონება და ამაზე აღეგდნენ ისინი თავის დროს და ღონეს იმ დროს, როდესაც მათ სამშობლოს შინაომი ბძარვიდა და როდესაც გადასაწყვეტი იყო იმ გვარი უდიდესი კითხვები, როგორც ერის თავისუფლება და სახელმწიფოს მართებლობის შეცვლა. ამის შემდეგ ცხადია, რატომ ფრონდის ომმა ეროვნული საქმის წარმატება ვერ შესძლო, როდესაც ამ ომში მეთაურობდა მაშინდელი აზნაურობა. განა მათ შეეძლოთ გონიერი საქმის წინამძღოლობა? ინგლისში-კი ხალხის მეთაურნი ვიწრო და პირად ანგარებისაგან თავისუფალნი იყვნენ. იმათ იცოდნენ, რომ მათ აქვთ მინდობილი დიდი საქმე და კარგათაც შეასრულეს იგი: ისინი იბრძოდნენ იმ დრომდე, სანამ თვითნებობითი მართებლობა არ დაამხეს. და, თუმცა არც ისინი იყვნენ შეუცდომელნი, მაგრამ ჩვენ მაინც მოწიწებით უნდა მოვიხსენიოთ ის პირნი, ვინც პირველი გაკვეთილი მისცა ევროპას და დაანახვა, რომ ძველ თვითნებობას და მტარვალობას ბოლო მოეღო.

თ ა ზ ი XI.

ღუი XIV-ეს მფარველობითი სისტემა შეაქვს მწერლობაში. გონებითი მუშაკთა და მთავრობის კავშირის შედეგი.

ახლა მკითხველი, რასაკვირველია, მიმხვდარი იქნება, თუ რა ნაირად, ერთის მხრით, მფარველობითმა სისტემამ და, მეორე მხრით, ამასთანვე შეერთებულმა მორჩილებრივმა გრძნობამ, რომელსაც ინგლისში არ იცნობდნენ, მოიპოვეს საფრანგეთში ძალა, და ამ ორი ქვეყნის ისტორიის მსვლელობაში დიდი განსხვავება მოახდინეს. ჩვენ ახლა განვიხილავთ ამ სისტემის გავ-

ლენის ნაყოფს საფრანგეთის გონებრივ, საზოგადოებრივ და პოლიტიკურს ისტორიაში.

მორჩილებრივმა გრძნობამ, რომელიც მთარველობითი სისტემის შედეგია, დაჰბადა ის აზრი, რომ მორჩილება მართებლობისადმი, რომელიც პოლიტიკურს და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში უკვე არსებობდა, უნდა მწერლობაში და მეცნიერებაშიაც ყოფილიყო შეტანილი. მორჩილებრივი გრძნობა, რომელიც საზოგადოებაში ფრონდის ომის დაწყებიდან მეფობდა, ომის მოსპობის შემდგომ ხანებშიაც სრულს თავის ღონეში დარჩა. ამისგამო, ლუი XIV-თვის ძნელი არ იყო მთარველობითი სისტემის უმაღლეს წერტილამდინ მიყვანა. გარყვნილი, უსინდისო და გულ-ძვირი მეფე არავითარ საშუალებას არ ერიდებოდა, ოღონდ-კი დაემონა თავისი ქვეშევრდომების გონებრივი, ზნეობრივი და ფიზიკური ძალა. მეფე სამღვდლოებას მჭიდროდ შეუერთდა, გააუქმა ნანსის ედიკტი, მოულოდნელად მიუსია პროტესტანტებს მთელი ხროვები გარყვნილი და თავხედი მხედრებისა და ბარბაროსული ჟლეტა განაახლა, რომელმაც განდევნა საფრანგეთიდან ნახევარი მილიონი შროშის-მოყვარე ხალხი. ლუი XIV საშინელი გადასახადებით დასტვირთა ხალხი; მეფე ჯარის გასაძლიერებლად და შესავსებლად საზოგადოებას ართმევდა საუკეთესო მის ძალას, ათი-ათასობით გაჰყავდა მას ახალგაზდები. მეფე მეტად უგუნურად ჰფლანგავდა სახელმწიფოს სიმდიდრეს.

რაც შეეხება მწერლობას, უნდა ვსთქვათ, რომ ლუი მე-**XIV** მთარველობას ძლიერ ცუდი გავლენა ჰქონდა მასზე. მეფემ მწერლობისათვის დააწესა სხვა და სხვა ჯამაგიერები, თანამდებობანი და ხარისხები. მან მწერლობა საკუთარი საანგარო მიზნების შესასრულებელ იარაღად შექმნა და საზოგადოებამაც შეითვისა თან და თან ის აზრი, რომ ღირსეული მხოლოდ ის

თხზულებაა, რომელიც მართებლობისაგან მოწონებული და დასაჩუქრებულია.

ჩვენ აქ უნდა ვსთქვათ ისიც, რომ საზოგადოათ მართებლობა არავის არ უნდა ჰფარველობდეს. რაი დიდი დასაბამი, რომელიც ქვეყნიერებას ამომრჩავეს არის: სიმდიდრის ხიყვარული და ცოდნის სიყვარული. ამ ორი დასაბამის წარმომადგენელი შეადგენენ ორ დასს, რომლიდგანაც შესდგება ყველა განათლებული ქვეყანა. როდესაც ამ ორში ერთს რომელიმეს, მაგალითად, მწერლობას, მართებლობა განსაკუთრებით ჰფარველობს, მაშინ ის მთელს საზოგადოებას ზიანს აძლევს და თვით მწერლობასაც ზნეობით აქვეითებს.

საფრანგეთის საუბედუროთ ეს მავნებელი წეს-წყობილება სუფევდა იქ ნახევარი საუკუნის განმავლობაში. მან შეაჩერა და დააქვეითა წინანდელი ცოდნის და მეცნიერების წარმატება, რომელიც აყვავდა რიშელიეს და მაზარინის დროს. მწერლები ასე უსკად დასაჩუქრებული არასოდეს არ ყოფილან მეფისაგან, როგორც ლუი მე-XIV დროს, მაგრამ ამასთანავე არც ისე სულით დატანნი, მონანი და უნიჭონი არასოდეს არ ყოფილან, როგორც მის დროს. მწერლები ცოდნის მოციქულობის და ჭეშმარიტების მქადაგებლების ნაცვლად მონებად შეიქმნენ.

მართლაც, როგორ შეუძლიანთ მეფეებს და მინისტრებს, რომელნიც თავიანთი საქმეებით არიან გართულნი, დაათასონ მეცნიერების ცოდნა, რომლის შესასწავლად ხშირად მთელი სიუცოცხლეა საჭირო? და თუ მეფე ისურვებს თავისი ხელით სწავლულების დასაჩუქრებას, სადა აქვს მას მოცლო იმისთანა უმნიშვნელო საგნებისათვის, როგორიც არის ფილოსოფია და მეცნიერება, როდესაც მან უნდა შეისწავლოს იმისთანა მძნელი საგნები, როგორც, მაგალითად, პუნაურების ჩამომავლობა და წოდებთა ღირსება; ორდენების, ჯვრების და მენდლების მნიშვნელობა; ლუი XIV-ის თანამედროვე მწერლების ისტორია

გვიმტკიცებს, რომ თუმცა მწერლები ღრმად მსწავლულნი და დიდი ნიჭის პატრონნი იყვნენ, მაგრამ ჟამთა ვითარებას მაინც ვერ წინააღუდგნენ. ისინი მზად იყვნენ თავიანთი სულიერი დამოუკიდებლობა შეეწირათ, — და კიდევ სწირავდნენ, — ოღონდ-კი მოეპოვათ მეფის მოწყალება.

მწერლობა არის გონების ნაყოფი, პროგრესიული საგანი, მართებლობა-კი წარმოადგენს წყობილების უძრავ საგანს. სანამ ეს ორი დიდი ძალა განცალკევებულია, ისინი ერთი მეორის მოქმედებას და გავლენას ასწორებენ და აუმჯობესებენ და ამ დროს ხალხის ბედ-იღბალიც მარჯვე ნიადაგზეა დამყარებული. მაგრამ, თუ მართებლობა და მწერლობა ერთი მეორეს შეუკავშირდა, მაშინ ამის აუცილებელი შედეგი იქ იქნება, რომ პოლიტიკური მტარვალობა და მწერლობაში მონური გრძობა ფეხს გაიდგამს.

ლუი XIV-ის თანამედროვე შესანიშნავი მეცნიერნი: დეკარტი, ჰასკაფი, ფერმორტი, გასენდი და კერსენი, რომელთ თხზულებებით ახსიათებენ ამ მეფობას, შრომობდნენ მაშინ, როდესაც მეფე ჯერ ბავშვი იყო და მფარველობით წესს არ შეეძლო მათზე გავლენაჲჰქონოდა. სხვა მეცნიერნი, გამომგონებელნი, როგორც, მაგალითად, ვარესკვლავთ-მრიცხველნი კასსინი, რემერი, გუმენსი და სხვები უცხოელები იყვნენ და საფრანგეთში მიწვეულნი იყვნენ მართებლობისაგან. ფიზიოლოგიაში, ანატომიაში და მედიცინაში ლუი XIV-მდის საფრანგეთმა დაჰბადა მრავალი შესანიშნავი მსწავლული: ჰუკე, რიოლანი, ფერნელი, ჟუბერი, ჰასკ და ბაილუ და თვითონ ლუი XIV მეფობის დროს-კი მათ არ ჰყოლიათ არც ერთი ღირსეული მემკვიდრე. ესევე ითქმის ზოოლოგიაზე, ქიმიასზე და ბოტანიკაზე. ინგლისს-კი იმ ხანში მრავალი გამოჩენილი მსწავლული ჰყავდა. ამ გვარი იყო მფარველობითი წესის შედეგი საფრანგეთისთვის. ლუი მე-XIV სიკვდილის დროს თითქმის არც ერთი შესანიშნავი მწერალი

აღარა ჰყავს საფრანგეთს. ის გამოჩენილი მწერლები, რომელთაც მთელს ევროპაში სახელი გაითქვეს, ლუის მეფობის პირველ ხანებში დაიხოცნენ. ამ წესის პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ნაყოფი იყო შემდეგი: სამეფოს ნიჭიერი მმართველნი და პოლიტიკოსები აღარ მოიპოვებოდნენ. ბოროტ-მომქმედნი სარგებლობდნენ დროთი და რაცა სურდათ, იმას სჩადიოდნენ; ხაზინა ცარიელი იყო და სახელმწიფოს აუარებელი ვალი აწვა. ზნეობით დაცემული და გალატაკებული ხალხი ძლიერ ემდურა და მართველობას. გარეშე მტერი ადგილების წართმევას და დაწიოკებას უქადდა საფრანგეთს.

თ ა ვ ი XII.

ლუი XIV სიკვდილა. რეაქცია წინააღმდეგ მფარველობითა წესისა და საფრანგეთის რეგალიუციის მომწადაბა.

ლუი მე-XIV მოკვდა. როდესაც ნამდვილად გაიგეს, რომ მეფემ სული განუტევაო, ხალხი დიდს სიხარულს შიეცა. მძლავრობა, რომელიც სტანჯავდა ხალხს, გაჰქრა. ამის შემდეგ დადგა რეაქცია და უმეტესობა მიეცა თავხედობას და გარყვნილობას. მაგრამ ზნეობით დაცემულ უმეტესობისაგან განირჩევოდნენ რამდენიმე მაღალ-განვითარებულნი ახალგაზდები, რომელთაც სულით და გულით სურდათ თავისუფლების იდეების განხორციელება. ამ ახალგაზდებმა პირველად მიაქციეს ყურადღება ინგლისის ცივილიზაციის წარმატებას, რომელიც იმ 54 წლის განმავლობაში მომხდარიყო, როდესაც საფრანგეთის ხალხი ღრმა ძილს იყო მიცემული.

ლუი მე-XIV სიკვდილის შემდეგ არ მოიპოვებოდა ისეთი, ცოტათ თუ ბევრად, ცნობილი ფრანგი, რომელსაც ინგლისში არ ემგზავრა და ინგლისური ენა არ შეესწავლა. საფრანგეთის მრავალმა შესანიშნავმა მეცნიერმა შეისწავლა ინგლისის მწერ-

ლობა და გააცნო ფრანგებს ინგლისელების შესანიშნავი თხზუ-
ლებანი. აგრეთვე საფრანგეთის რევოლუციის პირველ-ხარის-
ხოვანმა მოღვაწეებმა შეისწავლეს ინგლისური ენა, მწერლობა,
საზოგადოებრივი ცხოვრება და სამთავრო წეს-წყობილება¹⁾.
თვით ორლენის ჰერცოგმა, როდესაც ინგლისი ინახულა, თავის
არისტოკრატიულ სიამაყეს მოუკლო და თავისზე დაბალ პირებს
წინანდელზე ბევრად უკეთესად ეპყრობოდა. ამ გვარად ინგლის-
მა პოლიტიკური თავისუფლების პირველი გაკვეთილი მისცა
საფრანგეთს და შემდეგ მის შემწეობით ევროპის სხვა სახელმ-
წიფოებსაც.

საფრანგეთის ცივილიზაციის ახლად აღორძინების შედეგი
იყო მართებლობის და მწერლობის წარმომადგენელთა შორის
ბრძოლა. მართებლობას ძვალში და რბილში გამჯდარი ჰქონდა
წინანდელი მეფობის შეხედულობანი. იგი ვერ შეურიგდებოდა
ინგლისიდგან გადმოტანილს თავისუფალ აზრებს და მის გავრ-
ცელების მოსპობისთვის ყოველ-გვარ ღონისძიებას იხმარებდა.

ლუი მე-XIV სიკედილის შემდეგ, 70 წლის განმავლობაში,
საფრანგეთის მართებლობამ ათში ცხრა მწერალს მაინც მიაყენა
შეურაცხყოფა; უმეტესი მათგანი საპყრობილოეში დაპატიმრებული
ყოფილან. ვოლტერს სამჯერ იყო დაპატიმრებული ბასტილიაში.
ერთმა დიდი გვარის შეიღმა, არამზადამ, სრულიად უმიზეზოდ
შეურაცყოფა მიაყენა ვოლტერს და ერთხელ ქუჩაშიაც-კი გალა-
ხა ეს დიადი მწერალი. ვოლტერის თხზულებასაც ასეთივე სამ-

1) აქ ბოკლს ჩამოთვლილი აქვს ორასზე მეტი (213) საფრანგეთის
მაშინდელი ცოტათ თუ ბევრად გამოჩენილი პირი, რომელთაც ინგლისური
ენა სცოდნიათ. ჩვენ აქ ზოგს მათგანს დავასახელებთ: მეცნიერნი: ვოლტე-
რი, მონტესკიე, დენი დიდრო, გელვეცი, დელამბერი და სხვანი;—რევო-
ლუციის მოღვაწენი: ლაფაიეტი, მარატი, კონდორსე, მანდილოსანი რე-
ლანი და სხვანი.

წუხარო ბედი ეწვია: იმისი პირველი ისტორიული თხზულება „კარლოს XII“ და წიგნი, რომლითაც მას ჰსურდა გაეცნო ფრანგებისთვის ნიუტონის მეცნიერება, აღკრძალეს. მისივე „ფილოსოფიური წერილები“, რომლებშიაც ვოლტერი ინგლისის წესწყობილებაზე სწერდა, ჯალათის ხელით იქმნა დამწვარი. ჟან-ჟაკ-რუსო საგრანგეთიდგან განდევნეს და მისი თხზულებანი დასწვეს. გელგუტი აიძულეს უარი ეთქვა თავის შესანიშნავ თხზულებაზე „გონებაზე“, რომელიც აგრეთვე საჯაროდ დასწვეს. ჯანყუანე თავის თხზულებაში „იოსებ II“ ამბობდა, რომ ბატონ-ყმობა მოსპობილ უნდა იყოსო; ეს წიგნი იყო ცნობილი, როგორც ხალხის გამრყენელი და ამისგამო თხზულება დასწვეს. დელილ დე-სანი სამუდამოდ განდევნეს სამშობლოდგან და მისი ქონება სახელმწიფოს გადაეცა, რადგანაც მან დასწერა „ბუნების ფილოსოფია“. დეფოკუი სწერდა, რომ ინგლისის ტახტის მოცილვე უბრალოდ დააპატიმრესო. ეს აზრი დეფოკუს დიდ დანაშაულობად ჩაეთვალა. იგი სამი წლით იმისთანა ვიწრო ხერელში ჩაადგეს, სადაც წოლა შეუძლებელი იყო. ვინმე კურომ დასწერა ჰერცოგ დომონზე სატირა¹⁾, რომელიც მოკმონტეჯმა თავის მეგობრებს წაუკითხა. ამისგამო მოკმონტელს აუკრძალეს ჟურნალის გამოცემა. დენა დიდრას პირველი თხზულება ჯალათის ხელით იყო დამწვარი; მეორე თავის თხზულებაში დიდრო ამტკიცებდა, რომ ბრმების გონებრივი წყობილება განირჩევა თვალ-ხილულების გონებრივ წყობილებისაგანო; მართებლობას ეგონა, რომ დიდრო ჩვენზე სწერსო და ამიტომ დააპატიმრეს იგი²⁾.

¹⁾ სატირა — თხზულებაა ერთ-გვარი, რომელშიაც სასაცილოდ არის ჯგდებული საზოგადოების რომელიმე მხენე ზნენი და ჩვეულებანი, რათა შეაზიზღოს ისინი ხალხს.

²⁾ აქ ბოკოს ჩამოთვლილი აქვს სამოცამდე სხვა და სხვა ავტორების თხზულებანი, რომელნიც მთავრობისაგან იყვნენ აღკრძალულნი.

ვგონებ, საკმარისი საბუთები მოვიყვანეთ იმ დაბრკოლებათა შესახებ, რომლის გავლენის-გამო საფრანგეთის მართებლობამ ყველა ნიჭიერი პირები თავის მოპირდაპირე მტრად შექმნა და ბოლოს მთელი საფრანგეთის გონებრივი ძალა გადიმტერა. მაგრამ მე მაინც მოვიყვან ერთს მაგალითს იმის შესახებ, თუ რა ნაირად, მაღალ წოდებათა ჟინის მოსაკლავად, თვით ოჯახებსაც აუბატურებდნენ. საქსონელს, მოჩიცს, შეუყვარდა მსახიობი ქალი, შანტილი; მაგრამ ეს უკანასკნელი გაჰყვა ცოლად ერთს მწერალს, ფაკას. მანდილოსნის საქციელმა მეტად განარისხა მორიცი და მან მიმართა საფრანგეთის ტახტს, რომელმაც დაუყოვნებლივ უბოძა მორიცს ფირმანი, რომლის ძალითაც ფავარს თავის კანონიერი ცოლი მორიცისთვის უნდა გარდაეცა. ბედკრული შანტილი იძულებული შეიქმნა მორიცის აღერსს და-მორჩილებოდა. ეს იმ გვარ საქციელს ეკუთვნის, რომელიც ადამიანს სისხლს ყელში მოჰგვრის. საფრანგეთის უკეთესნი შვილნი ზიზლით უცქეროდნენ მართებლობის ყოფა-ქცევას. მართებლობა-ვი თავის შემადრწუნებელ სისტემას არ სტოვებდა. 1767 წელს აღკრძალული იყო საზოგადოთ ყველა იმ თხზულებების გამოცემა, რომლებიც სამმართველო კითხვებს შეეხებოდა. სამი წლის შემდეგ გამოცხადებული იყო, რომ მართებლობის წინააღმდეგ დაწერილი თხზულებების ავტორები სიკვდილით დაისჯებიანო. თართებლობის ერთმა წევრმა შემდეგი წინადადება შეიტანა: წიგნების გამოცემის ნება აღარავის არ ჰქონდესო და მოისპოს ყველა ის თხზულება, რომელიც მართებლობამ არ მოიწონოსო და არ დაასაჩუქროსო.

ყველა აქ ნაჩვენებ თვით-ნებობის და მტარვალობის წესწყობილებანი, რომელნიც თანამედროვე საზოგადოებას მეტად აღელვებოდნენ, საფრანგეთის დიდი რევოლიუციის თავი მგზენი იყო. მაგრამ საჭიროა ცალკე განვიხილოთ ერთი მეტად საყურადღებო გარემოება, რომელმაც ეს დიდი ამბოხება მოამზადა, —

—ეს არის ქრისტიანობის წინააღმდეგ გამოლაშქრება, რომელიც უფრო ადრე დაიწყო, ვიდრე მოძრაობა წინააღმდეგ პოლიტიკური თვით-ნებობისა და მტარვალობისა. ჩვენ წინეთ უკვე განვიხილეთ ის მეტად საგულისხმო ისტორიული ფაქტები, რომლის გავლენის ქვეშ ფრანგები ძველს დროიდგან მოწიწებით უცქეროდნენ თავიანთ მეფეებს და თითქმის ყველა მათგანს შემამკობელ სახელებს უწოდებდნენ: „მშვიდი“, „წმინდა“, „მართლმსაჯული“, „დიდებული“, და ყველაზე უფრო თავხედ და გარყვნილ მეფეს „მრავალ-მოყვარე“ დაარქვეს. ასე ღრმად ჩანერგილი გრძობის შეცვლა ადვილი არ იყო. ფრანგებმა ძველადვე შეითვისეს ის აზრი, რომ ხალხის დიდებას და მეფის სახელს ფრიად მჭიდრო კავშირი აქვთ ერთმანეთში. ეს შეხედულება ძნელად აღმოიფხვრებოდა, მით უფრო, რომ მართებლობა ყოველ პროგრესიულ მოძრაობას სდევნიდა.

სამაგიეროთ, თავ-გასულჯა და ბრწიერმა სამღვდელოებამ თავისი ძველი პოლიტიკური გავლენა დაჰკარგა. დადგა ქამი, როდესაც სამღვდლოებამ უნდა მიეღო თავისი ხანგრძლივი თვით-ნებითი საქციელის სამაგიერო. სასულიერო წოდების მტარვალური საქციელი ხალხს კარგად ახსოვდა. მაღალ-ნიჭიერნი მწერალნი, რომლებმაც ახლა იჩინეს თავი საფრანგეთში, ფრიად აღელდნენ, როდესაც ნახეს, რომ იმ სამღვდლოებამ, რომელსაც პატროსნება სრულიად არ მოეპოვებოდა, ხელში ჩაეგდო განუსაზღვრელი უფლება კაცის სინილისზე. ეს იყო მიზეზი, რომ რევოლიუციონურმა მწერლობამ ამჯობინა თავ-დაპირველად სამღვდლოებამ წინააღმდეგობა, მასთან დაეწყო ბრძოლა და მხოლოდ მის შემდეგ მართებლობისათვის მოეკიდა ხელი. საუბედუროთ, მწერლობა დიდათ შესცდა, რადგანაც სამღვდლოების დეენის-თაბავე, მათ დაჰკარგეს სარწმუნოების პატივის-ცემა. გარდაწყვიტეს. რა სამღვდლოების მნიშვნელობის შეფერხება, მათ ამასთანავე სურდათ ქრისტიანობის საფუძვლის

შერყევა. ეს მოხდა მიტომ, რომ ხალხს ვერ შეეგნო ის აზრი, რომ სარწმუნოების და ეკკლესიის მმართველთა შორის განსხვავება არსებობს. ხალხს ეგონა, რომ სამღვდელთა და სარწმუნოების ინტერესები ერთი და იგივეა. ცხადია, რომ ამ დიდი მღვდელთა შერყევი დიდი რევოლუცია უნდა მომხდარიყო. მართებლობა გრძნობდა განსაცდელს და სცდილობდა თავისი პოლიტიკის შეცვლას და ასუსტებდა ამღვდელთა ძალას, მაგრამ ამაოდ. მართებლობამ გააუქმა იესოელების (იეზუიტების) ძმობა, დაიხლოვა პროტესტანტები, ჰპირდებოდა ხალხს გადასახადების სწორედ გაწერას და ზოგიერთი მანებელი კანონების გაუქმებას და, დასასრულ, მართებლობამ მოახდინა საერთო კრება ხალხის წარმომადგენელთა, რომელიც 170 წლის განმავლობაში არ შეკრებილიყო. მაგრამ ყველა ამ გვარი ცდა ახლა გვიან იყო, რადგანაც მორიგების დრო სამუდამოდ დაჰკარგა და დადგა ბრძოლის ხანა...

თ ა ვ ი XIII.

ისტორიული მწერლობის მდგომარეობა საფრანგეთში XVI საუკუნის დამლკვიდგან XVIII საუკუნის დასასრულამდინ.

იმ დიდმა გონებრივმა მოძრაობამ საფრანგეთში, რომელიც ჩვენ აქამომდე დავასურათით, ისტორიის წერის მეთოდშიაც დიდი ცვლილება მოახდინა. თითქმის XVI საუკუნის დასასრულამდინ, ანუ დუ-ჰაილანის „საფრანგეთის მეფეების ისტორიის“ დაწერამდინ, საფრანგეთს არ ჰყავდა არც ერთი მწერალი, რომელიც უკვე მოგროვებულ და მრავალ-გვარ ისტორიულ მასალებს კრიტიკულად შეჰხებოდა. თვით დუ-ჰაილანმა, რომელიც თავისი თხზულება 1576 წელს გამოცა და თავის დროზე დიდი ისტორიკოსის სახელი გაითქვა, მეტად ცოტა დამოუკიდებლობა გამოიჩინა. იგი ხელმძღვანელობდა იმ გვარი წყარო

ებით, როგორც, მაგალითად, იტალიელის, ემილის, ისტორიისა, რომელიც საესეა შეუსაბამო ფაქტებით და ამბებით. მხოლოდ 1588 წელს გამოვიდა მონტენის შესანიშნავი თხზულება, რომელშიაც სკეპტიკური მიმართულება პირველად აღმოჩნდა. მონტენის შემდეგ, 1604 წელს, დე-ტუამ და სუიდმა გამოსცეს თავიანთი ისტორიული შრომები, რომლებიდგანაც სჩანს, რომ სკეპტიკურს შეხედულობას ძლიერი გავლენა მოუპოვებია ისტორიულ მეთოდზე. სწავიო დუბლემ 1621 წელს გამოსცა საფრანგეთის ისტორია, რომელშიაც პირველად იყო ნაჩვენები ისტორიული ფაქტების დამასაბუთებელი წყაროები. 1699 წელს ჯა-ზოხლინმა გამოსცა პარისში წიგნი—„ისტორიის ისტორია“, რომელშიაც ავტორი თვით ისტორიკოსების თხზულებებს კრიტიკულად განიხილავს. გარდა ამისა იმავე წელს გამოიცა რამდენიმე ისტორიული თხზულება. მაგრამ ყველა ამათზე მალ-ლლა სდგას მეზეკე თავისი „საფრანგეთის ისტორიით“, რომელიც XVII საუკუნის ნახევარში გამოიცა. „საფრანგეთის ისტორიის“ ავტორს უცნაური და ზღაპრული ამბების სიმართლე არ სჯერა. მეზერეს უფრო ხალხის მხარე უჭირავს, ვიდრე მართებლობისა და სკდილობს ხალხთა და არა მეფეთა ისტორიის დაწერას. სამწუხაროთ, რაც ჩვენ უკვე ვნახეთ, ლუი მე-XIV მეფობის დროს საფრანგეთის ცივილიზაციის წინ-მსვლელობა ერთბაშით შეჩერდა. ამ მეფის მფარველობითი წესი ისტორიულ მწერლობასაც შეეხო და ამაზედაც იმ გვარივე ცუდი გავლენა იქონია, როგორც მეცნიერების სხვა ნაწილებზე.

სიბერის დროს მეზერეს ხაზინიდგან დაუნიშნეს წელიწადში 4,000 ფრანკი; მაგრამ, როდესაც მან თავისი პატიოსნება გამოიჩინა და არ გადათქვა ის, რაც წინად დაეწერა, მას ჯერ 2000 ფრანკი და მერე მთელი ჯამაგირი წაართვეს. ლუი XIV შვილის-შვილის ოსტატმა, ფენელომმა, დასწერა ცნობილი რომანი „ტელემაკი“, რომელშიაც, მეფის აზრით, ავტორი მართე-

ბლობის საქციელს ჰკიცხავსო; ფენელონი მეფემ სასახლიდ-
გან გააგდო. ლუი XIV-მ სამს მწერალს შეუკვეთა იმ ნაირი
ისტორიის დაწერა, რომლითაც მეფის დიდების სახელი საშვი-
ლიშვილოდ უნდა დაჩინილიყო. ავტორებს მეფე დიდს საჩუქ-
რებს ჰპირდებოდა. ერთმა მათგანმა, იტალიელმა ჰაიმიმ და-
სწერა ამ გვარი ისტორია იტალიანურს ენაზე, რომელიც შემ-
დეგ ფრანგულად გადმოთარგმნეს; მაგრამ ამ თხზულებაში იმ
გვარი ფაქტები იყო მოხსენებული, რომელნიც, მეფის აზრით,
საჯაროდ არ უნდა გამოცხადებულიყო: ამისგამო პრიმის თხზუ-
ლება მეფემ აღკრძალა და თვით ავტორი ბასტილიაში ჩასვეს.
დანარჩენი ორი მწერალი, თუმცა საჩუქარს იღებდნენ, მიგრამ
ისტორიის დაწერა არც-კი უფიქრიათ. ამის შემდეგ გასაკვირ-
ველი არ იქნება, თუ ვიტყვით, რომ ლუი XIV დროს ისტო-
რიული მწერლობა თან და თან ქვეითდებოდა. მაშინდელ ის-
ტორიულს თხზულებებში ყოველი მეფე გმირად არის გამო-
ყვანილი და ყველა ეპისკოპოსი წმინდანად. ისტორიკოსები ვერ
ბედავდნენ დამოუკიდებელი აზრის გამოთქმას და ეს, მეცნიერე-
ბის ყველაზე უმაღლესი და უძლიერესი ნაწილი—მეცნიერება კა-
ტახტისგან განკითხვასე—ჩაუფარდა ხელში იმ გვარ უნიჭო
და მოიქნელ ისტორიკოსებს, როგორც იყვნენ ბუჯენ კილიე,
დანაიე, მემბურს და სხვ.

რომ მკითხველმა სრული წარმოდგენა იქონიოს ისტო-
რიული მწერლობის მდგომარეობაზე საფრანგეთში XVII სა-
უკუნის მეორე ნახევარში, საკმარისია განვიხილოთ მაშინდელი
უპირველესი ისტორიკოსების, ოდიეის და ბოსუეტის, თხზულებ-
ანი. ოდიეი, სხვათა შორის, მოგვითხრობს, რომ ჰაიმის¹⁾
დამაარსებელი იგივე ნოე მამა-მთავარი იყო. ალექსანდრე
მაკედონელმა ვერ გაბედა სკვითებთან ომიო, რადგანაც ისინი

¹⁾ ჰალი—ძველად საფრანგეთს ეწოდებოდა.

²⁾ სკვითია—ახლანდელი რუსეთი.

საფრანგეთის ქვეშევრდომნი იყვნენო. იმ დიდ ერისაგან, რომელმაც ახლანდელი საფრანგეთი დაიჭირა, წარმოიშვა ღმერთები, ყოველ-გვარი ხელოვნება და მეცნიერებაო. ანტიქრისტიე სწორედ მაშინ გაჩნდება, როდესაც საფრანგეთის მეფობა დაიქცევაო. ამ აზრის დარღვევა, აშობს ოდიჟიე, შეუძლებელია, რადგანაც მას მრავალი წმინდანი მოწმობსო და პაველე მოციქულს თავის ეპისტოლეში სოლონიკელებთან ამაზე ცხადად აქვს ნათქვამიო. საზოგადოთ ოდიჟიე განურჩევლად თაყვანს სცემს ყველა მას, რაც შეეხება სამღვდლოებას და სამეფო კარს.

ბოსუეტი უცილოდ დიდი გენიოსი იყო, მაგრამ თანამედროვე ცრუ-მორწმუნეობას მასზედაც დიდი გავლენა ჰქონდა. თავის ისტორიულს თხზულებებში ბოსუეტი სამღვდლოებისაგან გამოგონილ ზღაპრებზე ისე სწერს, როგორც ნამდვილად მომხდარ ამბებზე; ძველის-ძველ ისტორიულ გარდმოცემების შესახებ მას ეჭვიც არ შეაქვს და იმათ ქრონიკულად განმარტებას სცდილობს. ბოსუეტი დიდ ყურადღებას აქცევს ებრაელებს და ამ ჯიუტ და უმეცარ ხალხზე ისე მოგვითხრობს, ვითომც, იგი იყო დედა-ბოძი, რომლის გარშემო მთელი ქვეყნის საქმეები ტრიალებდნენ. ებრაელებზე წინ მომქმედ ერებზე — სპარსელებზე და ეგვიპტელებზე, — ბოსუეტი თითქმის არაფერს არ ამბობს და სრულიად არ იხსენიებს იმ დიდ ერს, რომელიც ინდის და განგის შუა სცხოვრობდა და რომელმაც შექმნა ის ფილოსოფია, რომელიც ალექსანდრიის სკოლას საფუძვლად უძევს. ბოსუეტი არ იხსენიებს პლატონის ფილოსოფიის აფრიკულს შტოს, რომელსაც დიდი გავლენა ჰქონდა ქრისტიანობაზე. იგი არაფერს არ ამბობს ორ შესანიშნავ ქალაქზე — კორდოვანზე და ბალდაზე, სადაც განათლება ძლიერ წინ წავიდა; ამას იმიტომ შერება, რომ ეს ქალაქები მახმადიანებს ეკუთვნოდა, რე თვით მახმადსაც რომელმაც მრავალ მილიონ კერპთ-თაყყანის-მცემელს ერთი ღმერთის ცნება ასწავლა, უწოდებს უსინდისო მატყუარს. იმავე

დროს ბოსუეტი დიდ ყურადღებას აქცევს და დიდის მოწიწებით მოგვითხრობს ტურინის ეპისკოპოსის, მარტინის, ცხოვრებას და მიიჩნია იგი ნამდვილ დიდებულ კაცად: მარტინის უდიდესი საქმე-კი რომლიღაც მონასტრის დაარსება იყო. გარდა ამისა ბოსუეტი მეტად დიდი აზრის იყო საკუთარ ნიჭზე და სხვებს არაფრად აგდებდა. იგი კაცის გონებას არაფითარ ყურადღებას არ აქცევდა და ყველაზე უმეტეს მნიშვნელობას ზესთაბუნებდის გავლენას აძლევდა. სამხედრო საქმეს და მხედართ, — კაცთა-ნათესაეთ ამ ამომწყვეტელთ, რომელნიც მთელს თავის სიცოცხლეს იმას ანდომებენ, თუ რა საშუალება გამოიგონონ კაცობრიობის ამოსაწყვეტად და მით კაცობრიობის უბედურება გაამრავლონ, აი ვის აღიდებდა ბოსუეტი? ყველა ამათ ის უფრო მეტს პატივს სცემდა, ვიდრე სწავლა-განათლებას. ბოსუეტი მონებდა მეფეს, რომელიც მის წოდებას, სამღვდლოებას, ჰფარველობდა.

ოდიჟეს და ბოსუეტის თხზულებანი, თუ რამდენად ეთანხმდებოდნენ თანამედროვე შეხედულებას, ამის სისწორით განსაზღვრა შეუძლებელია. მაგარამ საეჭვო არ არის, რომ მათი მომხიბლავი მოთხრობანი და სწავლანი ხალხის ეროვნულ თავმოყვარეობას თავს უქონებდნენ; მით უფრო, რომ რეაქციის პირველი ნიშნები ამ ისტორიკოსების შემდეგ აღმოჩნდნენ.

რომ აღენიშნოთ თავი და თავი მომენტები იმ დიდი მოძრაობისა, რომელიც მომზადდა ლუი XIV მეფობის დროს, ჩვენ შეეჩერდებით უმთავრეს ფაქტებზე. თავდაპირველად შევადარებთ ვოლტერის და ბოსუეტის თხზულებებს. იმ დროს, როდესაც ბოსუეტი შთანთქმული იყო საეკლესიო ავტორიტეტების შესწავლით და გონებრივი დამოუკიდებლობა მას არაფრად მიიჩნდა, ვოლტერი ღეთის-მეტყველებას არაფითარ ყურადღებას არ აქცევდა. თავის გონებას იგი ანვითარებდა ყოველგვარი რეალური ცოდნით და საზოგადოდ ადამიანის გონებას

დიდს ჰატავს სცემდა. თავის პირველს თხზულებაში „კარლოს XII“, ვოლტერი ამ შესანიშნავ მტარვალს ალტაცებით იხსენიებს და ძრიელ მცირე გულის ტკივილს იჩენს შესახებ იმ საცოდავ ქვეშევრდომებისა და ერებისა, რომელთაც ეს მეფე სჩაგრაედა დიდ მანძილზე შეეცვიდგან დაწყებული სათათრემდინ. სამაგიეროთ ამ თხზულებაში ნიშან-წყალსაც ვერ იპოვიოთ ზესთა-ბუნებით გავლენაზე. ამით ვოლტერი ძველ მეთოდს უარს ჰყოფს და საფუძველს აძლევს ახალს ისტორიულს მიმართულებას. 1752 წელს გამოიცა ვოლტერის ახალი ისტორიული თხზულება, რომელსაც ერქვა „ლუი XIV დრო“. თვით ამ თხზულების სახელი გვიჩვენებს, რომ ვოლტერმა შეიგნო თვისი ძველი მიმართულების შეცდომილება, რომელსაც ადგა იგი „კარლო XII“ ისტორიაში, ე. ი., რომ საჭინოა ანა მთავრობის, ანამედ ერის ისტორიის დაწება. ვოლტერი თავის ისტორიის შესავალში აცხადებს, რომ იგი აპირებს არა მხოლოდ ერთი პირის, არამედ საზოგადოთ ხალხის მიმართულების აღწერას. რომ ეს დაპირება ვოლტერმა აასრულა, ცხადად სჩანს მისი წიგნის შინაარსიდან. ამ თხზულების ერთი თავი შეიცავს ალებ-მიცემობის ისტორიას, მეორე—შინაგან მართებლობის, მესამე—ფინანსების, მეოთხე—მეცნიერების და დანარჩენი სამი თავი—ხელოვნების განვითარების ისტორიას. ამ თხზულების გამოსვლის ოთხი წლის შემდეგ ვოლტერმა დასწერა ახალი შრომა „ზნეობა, ჩვეულება და ხასიათი ერისა.“—„მე მსურსო.“—ამბობს ვოლტერი ამ თხზულებაში,—„საზოგადოების და არაომების ისტორიის დაწერა. მე მსურს ალენიშნო, თუ როგორ ცხოვრობდა ხალხი თავის ოჯახში და რა საქმეს აკეთებდა ის შინაო. ჩემი მიზანია“—განაგრძობს ვოლტერი,—„აღწერო ქაცის გონების ისტორია და არა უმნიშვნელო ფაქტები ჩამოეთვალო. მე არავითარი საქმე არა მაქვს მძლავრ ბარონებთან, რომელნიც საფრანგეთის მეფეებს ებრძოდნენ; მე მსურს ვიცო-

დე, რა გზით გადავიდა კაცობრიობა ბარბაროსობიდან ცივილიზაციაზე“ და სხვ.

დაარღვია—რა ამ გვარად ვოლტერმა დაძველებული ისტორიული მეთოდი, მან თავისი მიმართულება გადასცა, როგორც თანამედროვე შესანიშნავ ისტორიკოსებს—მანტესკიეს და ტიუჩეს, აგრეთვე სხვა მეორე-ხარისხიან მწერლებს, მაგალითად, მადლეს, მახლის, კილის, დიუგლასს და ენესს. ყველა ეს მწერლები მეფეების და ომების აღწერას ძრიელ მკირე ყურადღებას აქცევდნენ. ესენი თავიანთ შრომას ანდომებდნენ კაცობრიობის და ცივილიზაციის განვითარების აღწერას. ცხადია, რომ ისტორიულს მწერლობაში ეს დემოკრატიული (საერო) მიმართულება მოხდა იმ მოძრაობის გავლენის წყალობით, რომელმაც დიდი რევოლიუცია მოამზადა. ვოლტერის მოღვაწეობის ყოველ-მხრივ დახასიათებისათვის საჭიროა დაეუმატოთ, რომ მას არ უყვარდა კერძო ფაქტების შესწავლა, თუ ეს ფაქტები ვერ ახსნიდნენ საზოგადო მოვლენებს. თავის დრამატიულს თხზულებებში ვოლტერი კერძო პირთა გულის თქმას-კი არ ახასიათებდა, არამედ მთელი რომელიმე ერის თვისებას. დრამა „მანმადში“ დასურათებულია დიდი სარწაუნოებრივი ცვლილება, „ალზირში“ — ამერიკის დაპყრობა და სხვ. გარდა ამისა ვოლტერმა ღირსეულად დააფასა ფეოდალური სასტემა და ახსნა რომის პაპის გაძლიერების მიზეზი. მან პირველმა შემოიტანა წინადადება მსოფლიო თავისუფალ ვაჭრობაზე. მან პირველმა ახსნა, თუ რა განსხვავებაა და დამოკიდებულებაა საზრდოს და ხალხის გამრავლებას შუა. ვოლტერამდის საზოგადოება საშუალო საუკუნოებს განცვიფრებით უცქეროდა: მან განფანტა ეს ბავშური შეხედულება. ვოლტერი (ფრანკსავით ინგლისში) სცდილობდა მოესპო ის კრძალვითი პირ-მოთენება, რომელიც მწერლებს ჰქონდათ შეთვისებული შესახებ ძველი ისტორიისა. ვოლტერი ხშირად ხმარობდა იმ იარაღს, რომელიც უფრო მარ-

ჯეე და ხერხიანია მაშინ, როდესაც შეუსაბამო შეხედულებას ებრძვის კაცი,—ეს იარაღი არის გესლიანი დაცინვა. ბოლოს, ვოლტერი ყველაზე უმეტესად სცდილობდა დაემხო ავტორიტეტი სამღვდელოებისა და კლასიკური ისტორიისა, რომელსაც ზღაპრული ხასიათი ჰქონდა.

როგორც ზემოთაც ვსთქვით, ვოლტერის მიმართულება კარგად შეითვისეს მისმა თანამედროვეებმა. 1734 წელს მონტესკიემ გამოსცა პირველი შრომა, რომელიც რომაელების პირველ ნამდვილ და გონიერულ ისტორიად უნდა ჩაითვალოს. 14 წლის შემდეგ ამავე მონტესკიემ გამოსცა მეორე შესანიშნავი თხზულება „თვისება კანონთა“, რომელშიაც დასკვნითს მეთოდს ფრიად ფართოდ ხმარობდა. მონტესკიემ იმით მოგვიტანა უდიდესი სარგებლობა, რომ მან ჩამოაყალიბა ისტორიის მრავალი იგაგები და უმნიშვნელო ბიოგრაფიული წერილმანები. მონტესკიე ამბობს, რომ კაცობრიობის ისტორიაში და ბუნების მოფლენათა სწავლაში მტკიცე კავშირიაო. მართალია, მონტესკიემ „თვისება კანონთა“-ში ეცადა, მაგრამ სწორედ ვერ ახსნა ის ბუნებითი კავშირი, რომელიც არსებობს, ერთის მხრით, სამოქალაქო და პოლიტიკურს კანონმდებლობას და, მეორე მხრით, ჰაერის, ნიადაგს და საზრდოს შუა,—მაგრამ ეს ახსნება მით, რომ მის დროს ბუნების-მეტყველება ჯერ კარგად არ იყო შემუშავებული და პოლიტიკური ეკონომია და სტატისტიკა ხომ სულაც არ არსებობდნენ.

რაც შეეხება ტიურგოს, იგი თავის შესანიშნავ ლექციებში ვოლტერის და მონტესკიეს მიმართულებას მიზღვედა. საზოგადოთ ეს სამი დიდებული მწერალი დემოკრატიულ მოძრაობას იცავდნენ და თავიანთი ცოდნით და მახვილი სიტყვით აღვიძებდნენ ხალხს, რათა იგი სამშობლო ქვეყნის მმართველთა წინააღმდეგ წასულიყო. ამ გვარად საფრანგეთში ყველაფერი

ერთი შედეგისაკენ იყო მიმართული და ყველაფერი ცხადად ამბობდა, რომ საშინელი და სასტიკი ბრძოლა მოახლოვებულია.

თ ა ვ ი XIV.

საფრანგეთის რევოლუციის უახლოესა მაზესება.

მესამე თავში ჩვენ ვცდილობდით აგვეხსნა, თუ რა ნაირად ლუი XIV სიკვდილის შემდეგ მზადდებოდა საფრანგეთის რევოლუციის ნიადაგი. ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ მე-XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში გონებრივი მოძრაობა საფრანგეთში იყო მიმართული სამღვდელოების წინააღმდეგ. პოლიტიკურ შეცდომებს იგი არ ეხებოდა. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყება ამ მოძრაობის მეორე ხანა, რომელიც რევოლუციას პირ და პირ წინამიუძღვის. გონებრივი მოძრაობა აღარ ებრძვის სამღვდელოებს და თანამედროვე პოლიტიკურ წეს-წყობილებას ზე გამოილაშქრებს. სასულიერო წოდების წინააღმდეგ მოძრაობას თვითონ მართებლობა კანონ-მდებლობით ამთავრებს. განსაზღვრა იმ წუთისა, თუ როდის მოხდა ეს ცვლილება, ისე შეუძლებელია, რთგორც შეუძლებელია ავხსნათ ის კითხვა, თუ როდის ჩაისახა მთელი ისტორიული ხანა, ან რომელიმე საზოგადოებრივი საჭიროების სურვილი. ჩვენ შეგვიძლიან ვსთქვათ მხოლოდ, თუ რომელ წელს გამოვიდა ესა და ეს კანონი, მაგრამ პირველად როდის იგრძნეს ამ კანონის საჭიროება, ამის ჭადაწყვეტით თქმა-კი შეუძლებელია. ჩვენ აქ თუობით მივიღებთ 1750 წელს, რომლის ახლო ხანებში მეტად საჩინო შემთხვევანი მოხდა. ამ წლის ახლო ხანებში დაიწყო საფრანგეთში პოლიტიკური ეკონომიის სწავლათა არა ჩვეულებრივი განვიხილვა, რომლის წყალობით საზოგადოებამ შეიგნო, რომ მართებლობის მფარველობითს წესს, მაგალითად, აღებ-მიცემობაში, ზარალის მეტი არასფერი არა მოაქვს. 1755 წლიდან ჩამოვარ-

და განხეთქილება მართებლობას და ხალხს შუა. ეკონომიური და საფინანსო კითხვების ახსნის სურვილი თუ რამდენად იყო გავრცელებული იმ დროს საზოგადოებაში, სჩანს იქიდან, რომ ნეკერისაგან 1781 წელს გამოცხადებული, საფრანგეთის ფინანსების მდგომარეობის ანგარიშის, 6,000 ცალი, პირველსავე დღეს გაიყიდა. შემდეგ დღეებში ორი სტამბა დაუყენებლად ბეჭდავდა ამ ანგარიშს. იმ ხანებშივე გამოიცა ჟან-ჟაკ რუსოს შესანიშნავი თხზულებანი, რომელშიაც სარწმუნოებას თითქმის არ ეხება. რუსო წინააღმდეგა მხოლოდ სამოქალაქო და საპოლიტიკო ბოროტ-მოქმედებებს. რუსოს თხზულებებს დიდი გავლენა ჰქონდა თანამედროვე საზოგადოებაზე.

ამავე ხანებში მართებლობა სამღვდელოების წინააღმდეგ მიმართულებას დაადგა. 1749 წელს გენერალ-კონტროლიორმა, მაშომ, გამოსცა შესანიშნავი კანონი, რომელიც უკრძალავდა სარწმუნოებრივი საზოგადოებების შედგენას მართებლობის ნებადაურთველად. ამის შემდეგ მაშო პროტესტანტებს კათოლიკეთა სამღვდელოების დევნულობისგან იფარავს. იმავე წლებში საფრანგეთის სამღვდელოება ორ დასად გაიყო და ერთი მათგანი მართებლობას მიემხრო. 1787 წელს ტულუზის მთავარ-ეპისკოპოსმა წარუდგინა პარლამენტს შეფის ბრძანება, რომლითაც პროტესტანტებს ყველა მოქალაქური უფლებანი ენიჭებოდათ. იესოელების (იეზუიტების) ძმობის უკანასკნელი წამნი დათვლილი იყო. 1761 წელს იესოელებს აეკრძალათ ახალი წევრების მიღება; მათი სასწავლებლები დაკეტეს და მრავალი მათი შესანიშნავი თხზულებანი დასწვეს. 1762 წელს მართებლობამ გამოსცა კანონი, რომელიც იესოელების ძმობა გაუქმებული იყო; მათი ქონება საჯაროდ გაყიდეს და თანვე გამოცხადდა: „ამ გვარ საზოგადოების არსებობას წესიერი სახელმწიფო უგერ მოითმენსო“.

იესოელების ძმობის გაუქმების შემდეგ, სასულიერო წოდების მნიშვნელობა ძლიერ დაეცა. საკმარისია ვსთქვათ, რომ გამოჩენილი მკვერ-მეტყველის, მასალიონის, სიკვდილის შემდეგ (1775 წ.) საფრანგეთის სამღვდელთაში არ გამოჩენილა არც ერთი შესანიშნავი მეცნიერი, არც ერთი შესანიშნავი მკვერ-მეტყველი, არც ერთი შესანიშნავი მწერალი. ძველი მოღვაწეები და წინამძღოლნი აღარ მოეპოვებოდა სამღვდელთაში. სასულიერო წოდებამ დაჰკარგა მართებლობის ნდობა, ხალხის პატივის-ცემა და გახდა დაცინვის საგნად. სამღვდელთა საბედნიეროდ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში მწერლობამ მას თავი დაანება და მართებლობის წინააღმდეგ დაიწყო მოქმედება.

საზოგადოდ საჭიროა მხედველობაში ვიქონიოთ, რომ XVIII საუკუნის ნახევარში საფრანგეთის მეცნიერნი მთელ თავიანთ ძალას და ღონეს ბუნების შესწავლას ანდომებდნენ. ამ გზით მათ დაჰბადეს ღვთის უარის-მყოფელი (ატეისტური) სწავლა და პოლიტიკური მოძრაობა გააძლიერეს. ეს ღვთის უარის-მყოფელი სწავლა სავსებით გამოითქვა შესანიშნავ „ენციკლოპედიაში“, რომელიც 1751 წელს გამოიცა და „ბუნების სისტემაში“—1780 წ.. გარდა ამისა ამ სწავლას ავრცელებდნენ მრავალი მეორე-ხარისხოვანი მწერალნი—*დამილაფილდი, დეჟიერი, მარშალი, ნეჟონი, ტუსენი და სხვანი*, და მას ცხადად იცავდნენ *კონდორსე, დალამბერი, დენი დიდრო, გელჟეტი, ლამფასი, მირახო და სენ-ლამბერი*.

ყველაზე შესანიშნავი ღვთის უარის-მყოფელი თხზულება არის გელჟეტის წიგნი „სული“, რომელიც 1758 წელს გამოიცა. ამ თხზულებაში ერთ ადგილსაც ვერ ნახავთ, საიდგანაც სჩანდეს, რომ „სული“ (როგორც ჩვეულებრივ ხმარობენ ამ სიტყვას) არსებობდეს. მასში გულვეცი იმ ახალ მეცნიერულ წინადადებას ამტკიცებს, რომ ადამიანს და სხვა ცხოველებს შუა

განსხვავება არის მხოლოდ მათი გარეგანი აგებულების განსხვავების შედეგი. მაგალითად, ხელები, ადვილათ მოსახრელი თითების ნაცვლად, ცხენის ფლოკების გვარად რომ თავდებოდეს, მაშინ კაცს არ ეცოდინებოდა არც სწავლა, არც ხელოვნება და ადამიანის ერთად-ერთი ზრუნვა მხეცებისაგან თავის დაღწევა და საზრდოს შოვნა იქნებოდაო. გარდა ამისა, გელვეცი ამტკიცებს, რომ კაცს აქვს ორი ნიჭიო: შთაბეჭდილების მისაღები და მხსნიერება; გონება, მსჯელობა და ზნეობრივი მისწრაფებანი ამათი ნაყოფიაო; სათნოება, ბიწიერება, თავ-მოყვარეობა და მეგობრობა განისაზღვრება მხოლოდ მით, რომ კაცი ეძებს სიამოვნებას; კეთილის სიყვარული მხოლოდ იმიტომ, რომ იგი კეთილია, ისე შეუძლებელია, როგორც ბოროტების სიყვარული მხოლოდ იმიტომ, რომ იგი ბოროტებააო; რაც ვართ და რაც გვაქვს ყველა ეს გარეგანი ქვეყნის წყალობით შეგვიძენიაო.

ამ ნაირი აზრები ისე ეთანხმებოდნენ მაშინდელ გონებრივ მიმართულებას, რომ გელვეცის სახელი მთელს ევროპაში გაითქვა და ამ აზრების გავლენა, განსაკუთრებით საფრანგეთის საზოგადოებაზე, თან და თან მატულობდა.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ბუნების-მეტყველების ყველა ნაწილი ფრიად განვითარდა. მსწავლეულების მთელმა დასმა.— ჰრეკომ, ფურეიკმ, დადიმბარმა, კულომბმა, კუინუსმა, მალუსმა და ფრენელმა შეამუშავეს და დააწინაურეს სწავლა სითბოზე, სინათლეზე და ელექტრონზე. შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ ქიმია, როგორც მეცნიერება, ჯაკუაზეს ფექმნილია. ამ მეცნიერება მრავალი გენიოსური გამოკვლევანი შესძინა ქიმიას. მან გამოიკვლია დამუავების და დაწვის კანონები, აგრეთვე დაამტკიცა, რომ სუნთქვას ნამდვილი ქიმიური ხასიათი აქვსო.

დედა-მიწის მეტყველებას (გეოლოგიას) ბევრი ღვაწლი შესძინა ბიუფონმა და რამდენიმე სხვა მეცნიერმა. მაგრამ ამ მეცნიერებას ყველაზე უმეტესი სარგებლობა მოუტანა უუდი-

დესმა ბუნების-მეტყველმა კიუვემ, რომელიც იყო გეოლოგიის, როგორც მეცნიერების, დამფუძნებელი. კიუვემ ცხოველთ-მეტყველებასაც (ზოოლოგიას) დიდი სარგებლობა მოუტანა. მან დაარღვია ლინეის-მიერ ცხოველთა და მცენარეთა ხარისხებად დაყოფა, რომელიც მათ გარეგან სახიერებაზე იყო დამყარებული და დაამტკიცა, რომ მათი შესწავლა და ხარისხებად დაყოფა იმათ შინაგან აგებულებაზე უნდა იყოს დამყარებული. გარდა ამისა კიუვემ მრავალი სხვა გამოკვლევანი შესძინა ცხოველთ-მეტყველებას.

კიუვეზე უფრო მაღლა სდგას მეორე მეცნიერი ბიშპ, რომელმაც შენიშნა, რომ არც კიუვეს ხარისხებად დაყოფა არის საკმარისი, რადგანაც ჩვენ, არა მარტო ორღანოები, არამედ ისიც უნდა შევისწავლოთ, თუ რისაგან შესდგება თვით ორღანოები და მხოლოდ მაშინ იქნება შესაძლო ცხოველების შეუცდომლად ხარისხებად დაყოფა. ბიშპი შესანიშნავია თავისი თეორიით სიცოცხლეზე, რომელსაც ბევრი მეცნიერი მის საუკეთესო ღვაწლად სთვლის. „საერთოდ სიცოცხლე ორსხვა ღ სხვა შტოდ განიყოფება“, — ამბობს ბიშპი: „ერთი ეთვისება ცხოველთ, მეორე მცენარეებს. პირველს, რომელიც მხოლოდ ცხოველებს ეკუთვნის, ჰქვია ცხოველი სიცოცხლე, მეორეს, რომელიც ცხოველებსაც და მცენარეებსაც ეკუთვნის, ჰქვია ორღანოთა სიცოცხლე. ამის-გამო მცენარეები მხოლოდ ერთი სიცოცხლით ცხოვრობენ, კაცს-კი ორი სხვა და სხვა გვარი სიცოცხლე აქვს. ორღანოთა სიცოცხლით კაცი მხოლოდ თავისი თავისათვის ცხოვრობს, ცხოველის-სიცოცხლით-კი სხვებსაც შეეხებაო. პირველს ეკუთვნის, მაგალითად, საჭმლის მონელება, სისხლის მოძრაობა და სხვ.; ამათ კაცი ვერ გრძნობს. მეორით-იქ კაცს შეუძლიან თავის ნებით მოძრაობა და მსჯელობაო. თუ ჩვენ დაუკვირდებით საზოგადოთ კაცის ორღანოებს; რომელნიც ასრულებენ სიცოცხლის სხვა და სხვა მოქმედებებს, ჩვენ გა-

ვოცდებით იმ შესანიშნავი ფაქტით, რომ პირველის ორღანოე-
ბი მეტად უთანასწორონი არიან, მეორისა-კი, ე. ი. ცხოველი
სიცოცხლის ორღანოები,—თანაბრიანიო (სიმეტრიული). ამ
მეორეებს შეუძლიან დროებითი შეჩერება, მოსვენება, ორღა-
ნოთა სიცოცხლის შეჩერება-კი სიკვდილიაო“.

საფრანგეთის მეცნიერებმა ბევრი ღვაწლი შესძინეს მცენარეთ-
მეტყველებასაც (ბოტანიკას), სახელდობრ—ანდასენმა, მონსომ,
დეჟენტენმა და ჟუსიმ და მიწალთ-მეტყველებას (მინერალოგიას)
—დეჟაიმა და ჭაუმმა.

ამ დიდ მეცნიერთა საერთო ძალით ბუნების-მეტყველება
გასაოცრად დაწინაურდა და ადამიანის და გარეგანი ბუნების
ერთი მეორეზე დამოკიდულებას ნათელი მოჰფინა. ამ დამოკი-
დულობიდან ბევრი რამ აიხსნა შესახებ საზოგადოებრივი და
პოლიტიკური ცხოვრებისა, რომელმაც გამოიწვია სწავლის შე-
ძენის ხალისი და სურვილი. პარისის სამეცნიერო კრებებზე კით-
ხულობდნენ სახალხო ლექციებს; სამკითხველო დარბაზებში
(აუდიტორებში) იკრიბებოდნენ სხვა და სხვა წოდების პირნი,
სადაც მათ აკავშირებდა საერთო სურვილი—ცოდნის შექმნა. აქ
უვიცობა ცოდნის წინაშე პირქვე ემხოზოდა და უმაღლესი და
საოცრად მარტივი სიამოვნება,—სიამოვნება, რომელსაც გრძნობს
კაცი ახალი ჭეშმარიტების შეძენით, შეიქმნა იმ დიდ კავში-
რად, რომელმაც შეაერთა აქამდინ განცალკევებული წო-
დებანი. აქ ხალხმა შეიგნო, რომ წოდებათა განსხვავება—უმეც-
რების მეტს არასფერს წარმოადგენს და გარეგანი ბრწყინვა-
ლება ამაჲება. სამკითხველოებიდან ეს მიმართულება ვრცელ-
დებოდა ხალხში და დიდ გავლენას იჩენდა საზოგადოებაზე და
იმის ჩვეულებებზე. ამ უკანასკნელი აზრის დასამტკიცებლად
ჩვენ მოვიყვანთ მაგალითს შესახებ ტანისამოსის ხმარებისა. წი-
ნანდელ მდიდრულ, მრავალ-ფეროვან, ოქრო-ვერცხლით მოწ-
ყობილს და ფარჩის ტანისამოსს თითქმის აღარავინ იცვამდა.

თვით გუაროკანთა მანდილოსნები უბრალო სხდა კახეებში დადიოდნენ და, როგორც ამბობენ, კრებებზე მამა-კაცები ჯვრებს და ვარსკვლავებს ტანისამოსის ქვეშ მალავდნენ. მაგრამ დემოკრატიული მიმართულება ყველაზე უფრო კლუბების დაარსებაში გამოიხატა, რომლებშიაც ყველა წოდების პირს შეეძლო შესვლა, ოღონდ-კი ცოტა განათლება მაინც ჰქონოდა და ამ გვარად, რაც პირველი გაგონება იყო, საზოგადოება იმის ნაცვლად, რომ კეთილშობილობით და აწა-კეთილშობილობით გარჩეულიყო, ახლა განათლებით და გაუნათლებლობით ირჩევოდა. პარისის პირველი კლუბები გაიხსნა 1792 წლის ახლო ხანებში. მალე მათ მიიღეს პოლიტიკური ხასიათი და იქამდის გაძლიერდნენ, რომ მათ წინააღმდეგ მართებლობა სხვა და სხვა საშუალებას ხმა-რობდა, მაგრამ ამაოდ.

აქ თავდება ის გრძელი და ძნელი გზა, რომლითაც ფრანგებმა მიაღწიეს მთელი პოლიტიკური წყობილების დაქცევის საშინელ წამამდინ. სარეგულირებელი მასალა უკვე მზად იყო, რომლის აფეთქება მხოლოდ ერთს ნაპერწკალს ელოდდა, და ეს ნაპერწკალი, მოულოდნელად, შორის ქვეყნიდან გადმოვიარდა. ამერიკა აღუდგა ინგლისის მართებლობას და დამოუკიდებლობა მოიპოვა. 1776 წელს ამერიკელებმა უჩვენეს ევროპას ის კეთილშობილური და უკვდავი უწყება (დეკლარაცია), რომელიც ყველა მეფის კარზე უნდა იყოს გაკრული. ეს დეკლარაცია აცხადებდა, რომ მთავრობათა მიზანი საზღვარს უფუჭებთა და თავისუფლების განმტკიცებაა. ახალხანდა რესპუბლიკის გამარჯვებას ფრანგები აღტაცებით მიეგებნენ. ბევრი მათგანი გაემგზავრა ოკეანის გაღმა და ვაჟკაცურად იბრძოდა იქ ამერიკის განთავისუფლებისათვის; როცა ესენი სამშობლოში დაბრუნდნენ, თან მოიტანეს დემოკრატიული აზრები თავისუფლებაზე და ერთობაზე. ამის შემდეგ ფრანგებისათვის საჭირო იყო მხოლოდ მი-

შაძვა ამერიკის მაგალითისათვის და მიჰბაძეს კიდევ: 1789 წელს
საფრანგეთში იფეთქა დიდმა რევოლუციამ...

ნაწილი მეორე.

თ ა ვ ი I.

მოკლე ისტორიული აღწერა გონებრივი მოძრაობისა ესპანია-
ში V საუკუნიდგან XIX საუკუნის სასკვანამდინ.

ამ თხზულების პირველს ნაწილში მე ვცდილობდი დამე-
მტკიცებინა ოთხი დასაბამი დებულება, რომლებიც, ჩვენის აზრით,
ცივილიზაციის ისტორიის საფუძვლებად უნდა ჩაითვალოს: 1)
კაცობრიობის ჰროგრესი დამოკიდებულია მოკლენათა კანონების გა-
მოკვლევასზე და ამ კანონების გავრცელებასზე საზოგადოებაში; 2) ამ
გამოკვლევამდინ საჭიროა თავი იზინოს სკეპტიკურმა შესედულობამ,
რადგანაც იგი ჯერ ესმარება მოკლენათა კანონების გამოკვლევას და
შემდეგ ამ უკანასკნელის დასმარებოთ თვით სკეპტიკური შესედულება
ვითარდება; 3) ეს გამოკვლევანი გონებრივი ტემპარიტების გავლე-
ნას ამდირებენ და ზნეობრივ მოძღვრებათა გავლენას ამცირებენ,
რომლებიც უფრო უძრავნი არიან და უფრო ნაკლებათაც ვითარდე-
ბიან და 4) ამ მოძრაობას და, მაშასადამე, ცივილიზაციასაც, ძრიულ
აბრკოლებს მფარველობითი წესი, რომლის ქვეშ ჩვენ ვიგულისხმებთ
იმ გვარ შესედულებას, ვითომც საზოგადოებას წარმატება არ ექნება,
თუ ადამიანის ყველა მოქმედება ზედა-მხედველობის და მფარველ-
ობის ქვეშ არ არის.

ჩვენი გეგმის თანახმად, ჩვენი შრომის მეორე ნაწილი შეი-
ცავს ესპანიის, შოტლანდიის, გერმანიის და ამერიკის შეერთე-
ბული შტატების ისტორიის გამოკვლევას, ¹⁾ რათა აეხსნათ ის

¹⁾ სამწუხაროდ, როგორც წინასიტყვაობაშიც ვქვონდა მოხსენებული,
ბოკოს არ დასცალდა ამ გეგმის შესრულებაში მოყვანა.

ძირითადი კანონები (პრინციპები), რომელთაც ინგლისში საკმარისი განვითარება ვერ მიიღეს.

ესპანია ძრვიელ წააგავს ცხელ ქვეყნებს, და, როგორც ყველა ამ გვარი ქვეყანა, ყოველთვის ცრუ-მორწმუნოების ბუდე იყო, რომლის გავრცელებას და გაძლიერებას თვით ბუნება ხელს უწყობდა. ხშირი შიმშილობა, მიწის ძვრა, გადამდები სენი და მავნებელი ჰავა ადამიანის დღეგრძელობას ამოკლებდნენ და ამისგამო იგი დახმარებას ევედრებოდა ზესთა-ბუნებას. ყველა ეს ბუნებრივი მიზეზები ესპანიაში უფრო ძლიერი იყო და უფრო მეტი გავლენაც ჰქონდა იქ ხალხზე, ვიდრე ევროპის სხვა ქვეყნებში. ჩრდილოეთ ნაწილის გარდა, მთელს ესპანიაში იცის ხშირი გვალვა. აქ მეტის-მეტი ცხელი ჰავაა და მცირე ნოტიო; ამის უმთავრესი მიზეზი ის არის, რომ ესპანიის მდინარეები მეტად ღრმა კალაპოტში მიმდინარეობენ და ამიტომ მოსარწყავად სრულიად ხელ-მიუწდომელნი არიან; გარდა ამისა, აქ წვიმა იშვიათია. გოლვის შედეგი — შიმშილია და შიმშილისა — სხვა და სხვა გადამდები სენი. ამასთანავე ხშირს მიწის ძვრას ესპანიაში ხალხის გამოხატულებაზე (воображение) დიდი გავლენა ჰქონდა და ჰბადავდა მათში ცრუ-მორწმუნობას. რადგანაც ესპანიაში მიწის მუშაობას სხვა და სხვა მიზეზები აბრკოლებენ, ამიტომ იქ ხალხი უფრო მწყემსობას მისდევს. ყველა ამ მიზეზების და თანვე მახმადიანებთან ხანგრძლივი ომების წყალობით, ხალხს ენერჯია ეკარგებოდა და იგი თადარიგიან მუშაობას ვერ ეჩვეოდა. ხალხის ამ უმეცრებით და ცრუ-მორწმუნეობით სამღვდელოებამ ისარგებლა და მასზე დიდი გავლენა და უფლება მოიპოვა.

რომის იმპერიის დაფუძნის შემდეგ, ესპანიაში 170 წლის განმავლობაში კესტ-გოტების ეროვნული სარწმუნოება, შესანიშნავი ჰაარიოსის მწვალეობა (ერესი) სუფევდა. V საუკუნის დამლევს ფრანკებმა მართლ-მორწმუნეობა აღიარეს; ამისგამო მათ

ვესტ-გოტებთან შეტაკება მოუხდათ და ამ ორ ერთა შორის ასტყდა სარწმუნოებრივი ომი, რომელმაც თითქმის მთელი საუკუნე გასტანა. ამ ბრძოლამ, ერთის მხრით, ვესტ-გოტები დაასუსტა და, მეორე მხრით, არიოსების სამღვდელოება, რომელიც მეფეს შეუკავშირდა, მეტად გააძლიერა. ამ დროიდან სამღვდელოების გავლენა ესპანიაში თან და თან მატულობს. VI საუკუნის დამლევს ლათინების სამღვდელოებამ ვესტ-გოტების მეფე გააქრისტიანა და ამ გვარად არიოსების სამღვდელოების ძალა ლათინების სამღვდელოებას დარჩა. თუ რა გვარად იზრდებოდა სასულიერო წოდების გავლენა სჩანს იქიდგან, რომ XII საუკუნეში მეფეები პირქვე ემზობოდნენ ეპისკოპოსების წინაშე; ეპისკოპოსებს ჰქონდათ უფლება სამსჯავრო საქმეების გარჩევაში მონაწილეობა მიეღოთ; მწვალებლებს (ერეტიკებს) ისე სასტიკად არსად არ სდევნიდნენ, როგორც ესპანიაში; იქ ებრაელებსაც მეტად შეუბრალებლად სდევნიდნენ; მეფეები ვალდებული იყვნენ დაეცვათ სარწმუნოების სიწმინდე.

711 წელს მთელი ესპანია, მიუდგომელი მთიულეთის გარდა, მახმადიანებისგან იქმნა დაპყრობილი. ამის შემდეგ ესპანიელებმა სამშობლოს განთავისუფლებისათვის ასტყნეს თავ-აღებული ბრძოლა, რომელმაც თითქმის რვა საუკუნე გასტანა. მაგრამ ამ საშინელმა ბრძოლამ, რომელმაც ჩაყლაპა ესპანიის ნივთიერი და ზნეობრივი ძალა, არამც თუ არ ავნო სამღვდელოებას, პირიქით, უფრო ხელი შეუწყო. მახმადიანების უფლებამ ხალხი საშინელს სილატაკეში ჩააგდო; სიღარიბემ უვიცობა დაჰბადა და უვიცობამ კრუ-მორწმუნეობა გააძლიერა, რომლითაც სამღვდელოება, როგორც თავისი ძალის გამაგრებელი იარაღით, სარგებლობდა; გარდა ამისა, ომებმა, სახელმწიფოს და სარწმუნოების განთავისუფლებისათვის და დამოუკიდებლობისათვის, მართებლობა და სამღვდელოება ერთმანეთს დაუახლოვა. როდესაც, 1492 წელს, ქრისტიანთა უფლებანი ხელახლად დამ-

ყარდა, საღვთის-მეტყველო ელემენტი ესპანიელებს და მათ მართებლობას ძვალსა და რბილში ჰქონდათ გამჯდარი. XV საუკუნეში გრენადასთან ომი იმიტომ მოხდა, რომ მეფე იზაბელას სურდა ქრისტიანობის გავრცელება. ფერდინანდმა და იზაბელამ გამოსცეს კანონი, რომლის ძალითაც ებრაელები უნდა უანდევილ უოფილიყვენ ესპანიიდგან. მათსავე მეფობის დროს ურწმუნოების ამოსახვრელად ინკვიზიცია¹⁾ იყო დაწესებული. კარლოს V, რომელიც ფერდინანდის შემდეგ მეფობდა, ამავე პოლიტიკის მიმდევარი იყო. კარლოსის დროს სამი დიდი ომი მოხდა: საფრანგეთთან, გერმანიის მეფეებთან და ოსმალეთთან; ამათში ორი უკანასკნელი ომი სარწმუნოებრივი იყო. თუ რა სასტიკობამდინ მიაღწია კარლოსის მიბრჯნელობამ (ფანატიკოსობამ) სჩანს იმ საშუალებებიდგან, რომლებსაც ის ნიდერლანდების მწვალელების წინააღმდეგ ხმარობდა. ამბობენ, კარლოსის მეფობის დროს, ნიდერლანდში ამოწყვეტილი იყო ორმცდა-ათი ათასიდგან ასი ათასამდინ მწვალელები. კარლოსმა გამოსცა მთელი წყება კანონებისა, რომელთ ძალითაც ყველა მოქმედება წინააღმდეგ კათოლიკე სარწმუნოებისა სიკვდილით დასჯილი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ კარლოსი ასე ბარბაროსულად იმიტომ-კი არ იქცეოდა, რომ ის ან გარყვნილი, ან ავი ადამიანი ყოფილიყოს, სრულიათაც არა. მეფე ძრიელ კეთილი გულის კაცი იყო; მას იმდენად ეთვისებოდა მეგობრობა, რომ, ამბობენ, ვინც ახლო გაიცნობდა მეფეს, უეჭველად შეუყვარდებოდა მასაო. კარლოსი იყო თანამედროვე მიმართულების იარალი და ძალა არ ჰქონდა ამ მიმართულებას წინააღმდეგობოდა.

ფილიპე II-ემ მწვალელების დევნით თავის წინაპართ გადააქარბა. ფილიპეს მეფობის პირველს ათს წელს პროტესტან-

¹⁾ ინკვიზიცია ნიშნავს გამოკითხვას; ეს იყო საიდუმლო სამსჯავრო, სადაც საშინელის ტანჯვა-წვალებით ასამართლებდნენ მწვალელებს და საზოგადოთ რჯუ ის მოწინააღმდეგეებს.

ტების სარწმუნოება ესპანიაში ძირიანად აღმოფხვრილი იყო. იმის შემდეგ ფილიპემ ჰოლანდიელებთან სასტიკი ბრძოლა ასტენა, რომელმაც 30 წელს გასტანა. ამ ომში ესპანიელები დაუჯერებელ ბარბაროსობას იჩენდნენ. სარდალი ჯღბა ქადულობდა, რომ 5—6 წელში ჩემის გამგეობისა ჰოლანდიაში, მე 18,000 კაცი დაესაჯე სიკვდილითაო; ამათ რიცხვში არ ჩაითვლება ამაზე უფრო მეტი ომში დახოცილები. მიბრჯნელობით და უზომო უფლების მოყვარეობით დაბრმავებულმა ფილიპემ ააგო უზარმაზარი ხომალდი, რომლითაც მას იმედი ჰქონდა დაემცირებინა ინგლისი, სადაც პროტესტანტები თავს აფარებდნენ, მაგრამ ინგლისელებმა დაამარცხეს იგი.

ამ მტარვალობაზე უფრო გასაოცარია ის კავშირი, რომელიც ცხადათ სჩანს ფილიპეს და მის თანამედროვეთა მიმართულებას შორის. ქვეშევრდომნი, არამც-თუ არც ერთხელ არ აჯანყებულან ამ ბარბაროსის წინააღმდეგ, რომელიც შეუბრალებლად აფრქვევდა მათ სისხლს და სიმდიდრეს და თანვე მეტად მტარვალი, სასტიკი და იმდენად ამაყი ხასიათის იყო, რომ კეთილშობილთა საუკეთესო წარმომადგენელთაც დაჩოქილებს უნდა ელაპარაკათ მეფესთან. პირიქით, ხალხი თითქმის აღმერთებდა მას. ამ შესანიშნავი ფაქტიდგან სჩანს ის მტკიცე კავშირი, რომელიც ყოველთვის და ყოველგან მონებრავა გრძნობას და ცრუ-მოწმუნეობას შუა აწსებებს. ამ კანონს ამტკიცებს ის, რომ, როდესაც მართებლობა და სამღვდელოება ერთმანერთს აღარ ეთანხმებიან, მაშინ ხალხი არჩევანშია, თუ რომელს მხარეს, სასულიეროს, თუ სამხედროს, მიეკერძოს იგი. ამ გვარს მეტად იშვიათს ისტორიულს მაგალითს წარმოადგენს შოტლანდია. ესპანიაში მეფე და სამღვდელოება მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული ერთმანეთთან. ესპანიელების გასაოცარმა მონებრივმა ხასიათმა თავი იჩინა იმათ მრავალ გვარ ლექსებში, სამღვდელოების ყრილობათა განკარგულებებში, სამოქალაქო კანონ-

მდებლობაში და მეფის იმ განსაკუთრებით უფლებაში, რომ, მაგალითად, განსვენებული მეფის საყვარელი ცხენი ხელ-შეუხებლად იყო ჩათვლილი, მეფის სიკვდილის შემდეგ მისი მეუღლე სამუდამოთ ქვრივად უნდა დარჩენილიყო და სხვ.

მონებრივი თვისების და ცრუ-მორწმუნოების შეერთებულმა მოქმედებამ ის ნაყოფი მოიტანა, რომ ხალხი სამღვდლოებას და მართებლობას ბრმად ემორჩილებოდა და ესპანელები შეიქმნენ მამაც მხედრებად, რის-გამო, მათ XV საუკუნის დამლევს მახმადიანებს სძლიეს, მოიპოვეს სრული დამოუკიდებლობა და თვისი სამფლობელო გასაოცრად გაადიდეს.

1478 წელს ესპანიაში იყო რამდენიმე დამოუკიდებელი და ერთმანერთის მოსისხლე სახელმწიფო: გრენადა, კასტილია და არაგონია. 1590 წლამდინ ესპანია არამც-თუ ერთ სამეფოდ შეიქმნა, არამედ მან თან და თან მოიპოვა: არტუა, ფრანშ-კონტე, ნიდერლანდი, მილანი, ნეაპოლი, სიცილია, სარდინია, ბალეარის და კანარის კუნძულები. ამასთანავე ესპანიას დიდი გავლენა ჰქონდა ევროპის საქმეებზე. ერთი ესპანიის მეფე გერმანიის იმპერატორათაც-კი იყო და მისმა შვილმა ინგლისის ქალი-მეფე ცოლად შეირთო. ესპანიამ დასჯაბნა და ყველგან აჯობა ძლიერს ოსმალებს. იგი საფრანგეთსაც ყველგან სლევდა და ერთი მისი მეფე მადრიდში დატყვევებული ჩამოიყვანა. ამერიკაში მას ეკუთვნოდა მექსიკა, შუა ამერიკა, პერუ და სხვა მრავალი ადგილები; აგრეთვე ბევრს ადგილებს ჰფლობდა ესპანია აზიაში და აფრიკაში. ესპანიაში მხედრობა დიდად გაძლიერდა და სამხედრო წოდებამ ჩანთქა მთელი მისი ნივთიერი და გონებრივი ძალა. ესპანიის საუკეთესო მწერალნი, მაგალითად, კალდერონი, სერკანტესი, ლოპე-დე-ვეგა მხედრები იყვნენ.

ესპანია თუმცა დიდ დიდებაში იყო, მაგრამ მისი კეთილ-დღეობა მტკიცე ნიადაგზე არ იყო დამყარებული. მისი დიდება ხელოვნურად შექმნეს რამდენიმე ნიჭიერმა მამულისშვილებმა; იგი არ

იყო შედეგი ესპანიის ერის დამოუკიდებელი ნებისა და მისწრაფებისა. ამისგამო ესპანიის დიდება აუცილებლად უნდა გამჭრათლიყო, როდესაც მთავრობა უნიჭოებს ჩაუვარდებოდა ხელში. რომ უკეთ შევიგნოთ ეს, საჭიროა შევადაროთ ერთმანერთს ესპანია და ინგლისი. ინგლისელები ყოველთვის ფხიზლად იცავდნენ თავიანთ დამოუკიდებლობას და თითონვე ასრულებდნენ იმ დიდ პოლიტიკურ და საზოგადო საქმეებს, რომელნიც ხელს უწყობენ მშვიდობიანს და შეუყენებელს პროგრესს. ამისგამო ინგლისს ვერ აგნეს ისეთმა სუსტი ტვინის, გარყენილმა და უვიცმა მეფეებმა, როგორიც იყვნენ ჰენრი III, კარლოს I, ანა, გიორგი II და გიორგი III. განსაკუთრებით ამ უკანასკნელმა მეტად უვარგისი და საზარალო წეს-წყობილება შემოიტანა. ესპანიაში-კი რამდენიმე შესანიშნავი მეფეების—ფერდინანდის, იზაბელასი, კარლოს V და ფილიპე II ენერგიის და გამჭრიახობის ღვაწლი, რომლის შექმნაში ხალხი მხოლოდ შეუგნებლად პასიურს მონაწილეობას იღებდა, შემდეგმა უნიჭო მეფეებმა სულ ცოტა ხანში დააქვეითეს და გაანადგურეს. ეს მეფეები იყვნენ: ფილიპე III, ფილიპე V და კარლოს II. ამ მეფეების ერთი საუკუნის მთავრობის განმავლობაში (1598—1700 წ. წ.), ესპანია მეტად დამცირებული შეიქმნა და თვისი საუკეთესო ადგილები დაკარგა. ამ დამცირებასთანავე სამღვდლოების უფლება თან და თან ძლიერდებოდა; ხალხის თანაგრძნობა მთავრობიდგან ეკკლესიაზე გადავიდა და ამ უკანასკნელის პოლიტიკური გავლენის ნაყოფი მეტად შემადრწრუნებელი იყო. ზარმაც და ბრჯგუ (გონებით მძიმე) მეფის, ფილიპე III, მეფობის დროს, მართებლობის სათავეში იდგა ჯერმა, რომელიც გრძნობდა, რომ მისი მდგომარეობა იმ დრომდე მტკიცე არ იქნებოდა, სანამ იგი მხოლოდ მეფისგან იქნებოდა დამოკიდებული; ამიტომ, მან მჭიდრო კავშირი შეჰკრა სამღვდლოებასთან და ამ გვარად ხალხი ორის დესპოტიზმის უღელში ჩაე-

ბა. XVII საუკუნეში სამღვდელოების ზომაზე გადამეტებული გაძლიერება ცხადათ სჩანს შემდეგი ფაქტებიდან: მონასტრების და ეკკლესიების რიცხვი და მათი სიმდიდრე გასაოცარის სისწრაფით იზრდებოდა. მადრიდში შეკრებილმა სახელმწიფო საბჭოს წევრებმა (კორტესებმა) განაცხადეს, რომ ხალხს სასულიერო წოდების სასარგებლოდ სცარცვავენო და ესპანიაში მხოლოდ მამა-კაცთა მონასტრები 9,000-მდინ იქნებაო. 1623 წელს ორი ძმობის, დომინიკელებისა და ფრანცისკელების, მონასტრებში 32,000 ბერი ითვლებოდა. სევილის მთავარს ტაძარში 100 მღვდელი იყო. სევილის ეპარქიაში 14,000 და კალაორის ეპარქიაში 18,000 შინა მღვდელი (კაპელანი) ირიცხებოდა. ამ ხანებში ესპანიაში მწერლებს სასულიერო წოდების მიღება დიდ დიდებად მიაჩნდათ. სერვანტესი, თავისი სიკვდილის სამის წლის წინედ, ბერად შედგა. ლოპე-დე-ვეგა მღვდელი იყო და ინკვიზიციაში მსახურებდა; მან 1623 წელს ერთი მწვალელების დაწვის დროს კოკონზე (ცეცხლზე) მონაწილეობა მიიღო. ბრწყინვალე ნიჭის მქონე დრამატიკოსი, კალოდერონი, ფილიპე IV მოძღვარი იყო. კალდერონმა თავისი შესანიშნავი ნიჭი იმდენად დაამცირა მიბრჯნელობით, რომ მას ინკვიზიციის მგოსანს უწოდებდნენ. დრამატიკოსები, ისტორიკოსები, პოეტები, ერთი სიტყვით, ყველა გამოჩენილი მწერალი ან ბერად, ან მღვდლად და ან ინკვიზიციის მოხელედ მიდიოდა. მონასტრებს და ძმობებს საკუთარი (თავიანთი) ისტორიკოსები ჰყვანდათ, რომელნიც თავიანთ ურიცხვ თხზულებებში ჰქადაგებდნენ სარწმუნოებრივი დევნულების საჭიროებას. ფილიპე III მეფობის დროს სამღვდელოების ძლიერი გავლენა დაგვირგვინდა მაკრუბას¹⁾ განდევნით ესპანიიდან.

¹⁾ მაკრუბი—არაბების მოდგმის ხალხია, რომლებმაც 711 წელს დაიპყრეს ესპანია.

ბედ-კრული მავრების დევნა ესპანიაში დაიწყო XV საუკუნის დამლევს, როდესაც ყველა მავრები დაიმორჩილეს ესპანიელებმა, რომელთაც სამშობლოს კეთილ-დღეობა და მეწაღეობის აღმოფხვრა ერთ და იმავე კითხვად მიაჩნდათ. ზოგი საშინელი ტანჯვით და ზოგიც კოცონით და მუქარით, ესპანიელებმა იქამდის მიიყვანეს საქმე, რომ ესპანიაში, როგორც ამბობენ, ერთი მოუნათლავი მავრი აღარ დარჩა. მაგრამ ესპანიელები ამითაც არ კმაყოფილდებოდნენ. 1566 წელს ფილიპე II გამოსცა კანონი, რომელიც ავალებდა მავრებს ყველა იმის დატოვებას, რაც მათ ძველს სარწმუნოებას მოაგონებდა: დედანა, ნაციონალური ტანისამოსი, მამა-პაპათა ჩვეულებრივი თავის-გართობა, აბანო და სხვ. ამის შემდეგ რა გასაკვირველია, რომ ამ საბრალო ერმა საშინელი თავ-განწირული ამბოხება მოახდინა, რომელიც 1568 წელს დაიწყო და მხოლოდ 1571 წელს გათავდა. სამწუხაროდ, ვერც ამ ამბოხებამ შეასმინა ესპანიის მართებლობას, რომ ამ გვარ მიბრჯნელობას არავითარი სარგებლობა არ მოაქვს. თუმცა ამბოხების შემდეგ მოჩასკებს (მონათლულ მავრებს) ძალა და ღონე გამოკლილი ჰქონდათ და მათ არ შეეძლოთ წინააღმდეგობის გაწევა, მაგრამ განსაკუთრებით სამღვდელოება მაინც თავისას არ იშლიდა და ყოველ-გვარი ღონის-ძიებით მართებლობას მიბრჯნელობას უღვიძებდა,—და რაც სამღვდელოებამ ვერ გამოიტანა ფრთხილი ფილიპე II-საგან, ის მან ფილიპე III-ის დროს მოიპოვა. 1602 წელს ვალენციის მთავარ-ეპისკოპოსმა წარუდგინა ფილიპეს წერილი, რომელშიაც მოხსენებული იყო, რომ ღმერთი იმ დრომდე არ დაეხმარება ესპანიას, სანამ იქ ურწმუნონი იქნებიანო. სასულიერო წოდების მაღალ-ხარისხოვან წევრთა შორის მრავალი თანამოაზრენი და მომხრენი იპოვა ამ წერილმა. ტოლედოს მთავარ-ეპისკოპოსი მხოლოდ ერთში არ ეთანხმებოდა ვალენციის მთავარ-ეპისკოპოსს. ეს უკანასკნელი ამბობდა, რომ უკიდურესად

წელზე უმცროსი მორისკების ბავშვები შეიძლება დაგტოვოთ ესპანიაშია; კალენციის მთავარ-ეპისკოპოსი-კი თხოულობდა: დიდი და პატარა გაკწევიტოთ, რადგანაც ქრისტიანობას ერთი მავრის დატოვებაც წაჭბილწავსო. დომინიკელების შესანიშნავი ბერი ბლედს თხოულობდა, რომ ყველა, როგორც მონათლული, ეგრეთვე მოუნათლავი მავრები უნდა ამოვწყვიტოთო, რადგანაც, ამბობდა იგი, ძნელი გასარჩევია, რომელია ნანდვილი ქრისტიანი და რომელი არაო; მაინც სულ ერთია საიქიოს ღმერთი გაარჩევს და ნამდვილს კათოლიკეს სამოთხეს მიანიჭებსო. მინისტრს, ჯეკმას, ეშინოდა საკუთარი უფლების დაკარგვა და სამღვდელოების წინააღმდეგობას ვერ ბედავდა. 1609 წელს მინისტრმა მოახსენა მეფეს, რომ მავრების განდევნა აუცილებლად საჭირო არისო. ფილიპემ უპასუხა: „ეს დიდი გარდაწყვეტილებაა, იყოს იგი აღსრულებასში მოყვანისა!“ და მართლაც იგი შემადრწუნებელი ბარბაროსობით იყო აღსრულებაში მოყვანილი. თითქმის ერთი მილიონი შრომის-მოყვარე ხალხი ანაზღეულად დევნილი შეიქმნა! მორისკებს სდევნიდნენ, სცარკვავდნენ, აწვალდნენ, ხოცავდნენ, შიმშილით სტანჯავდნენ და სწვავდნენ. ჭეშმარიტი წყაროები-დამ ცნობილია, რომ ერთ ლაშქრობაში ესპანიიდან აფრიკაში გაგზავნილი იყო 140,000 მავრი, რომლიდანაც 100,000 კაცი საშინელს ტანჯვაში დაიხოცა.

სამღვდელოება დიდს სიხარულს მიეცა. მთელს ესპანიაში ერთი მწვალებელი აღარ მოიპოვებოდა და ახლა სასულიერო წოდება მართლ-მორწმუნე მცხოვრებლებს მიბრჯნული გატაცებით უხატავდა სამოთხის მადლის სურათებს, რომელიც ზეცა მწვალებლებისაგან განწმენდილ ქხეყანას გადმოსცემდა...

მაგრამ შრომის-მოყვარე ერის განდევნის საშინელმა შედეგმა მალე იჩინა თავი. საუკეთესო მეურნეები და მოხელეები ესპანიაში განდევნილი მორისკები იყვნენ. მათ შემდეგ მეურნეობა, ხელოვნება და ხელოვნობა თან და თან ეცემოდა, ბევრი

ადგილ-მამული შეუქმუშავებლად იყო მიტოვებული და განადგურებული სოფლები ყაჩაღების ბუდეთ შეიქმნა. მცხოვრებლებთან რიცხვიც თან და თან კლებულობდა. მაგალითად, მადრიდში XVII საუკუნის დასაწყისში 400,000 სული ცხოვრობდა, XVIII საუკუნის დამდეგს-კი იქ 200,000 მცხოვრებიც აღარ იყო. საქარხნო წარმოება იმდენად დაეცა, რომ სევილიაში 16,000 საფეიქრო იყო, რომელშიაც 130,000 კაცი მუშაობდა და ფილიპე V დროს დარჩა მხოლოდ 300. ტოლედოში 5⁴ მაულის ქარხნიდგან, ცამეტი-ლა დარჩა. აბრეშუმის მრეწველობაც საშინლად დაეცა. საზოგადოთ, მთელმა ესპანიამ დაკარგა, როგორც მრეწველობითი, ეგრეთვე ვაჭრობითი, მნიშვნელობა. მთელს ესპანიაში საშინელი სიღატაკე ჩამოვარდა და მცხოვრებლებმა არ იცოდნენ, როგორ დაეხსნათ შიმშილისაგან თავი. მართებლობას თითქმის გროშიც აღარ გააჩნდა. მეხარკეები მკვიდრთ გადასახადში ავეჯეულობას ართმევდნენ და საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ როდესაც საწყალ კაცს აღარათფერი ებადა, მეხარკეები სახლებს სახურავებს ხდიდნენ და ჰყიდნენ. ხალხი იძულებული შეიქმნა რამე ნაირად დაეღწია თავი და სადმე დახიზნულიყო. მთელი სოფლები დაცარიელდა. ქალაქებში XVII საუკუნის დასასრულს ორი მესამედი სახლებისა დაქცეული იყო. ესპანიის ჯარი იმდენად გაიხრწნა, რომ თავის დანიშნულებას სრულიად ვეღარ ასრულებდა. როდესაც 1643 წელს ესპანიელებმა „როკრუას“ ომი წააგეს, მხედრების უმეტესობამ ბანაკი დასტოვა; ვინც ადგილზე დარჩა, ჯამაგირს ვერ ღებულობდა და შიმშილით იღუპებოდა. მცხოვრებლები თვით სატახტო ქალაქში და შარა გზებზე შიმშილით იხოცებოდნენ, ყაჩაღები დაუსჯელად დანავარდობდნენ.

ამ სასოწარკვეთილ მდგომარეობიდგან მხოლოდ ერთადერთი საშუალებით შეიძლებოდა დახსნა. ეს იყო სხვის მფლობელობის ქვეშ ჩავარდნა და, მართლაც, ასე მოხდა. სუსტი გო-

ნების მქონე მეფის, კარლოს II, სიკვდილის შემდეგ, 1700 წ. ესპანიაში გამეფდა ბურბონი ფილიპე V, საფრანგეთის მეფის, ლუი XIV, შვილის-შვილი, ზომელიც, როგორც ჩამომავლობით, ეგრეთვე აღზრდით ნამდვილი ფრანგი იყო; ფილიპე V ყველა თანამდებობას ესპანიაში ფრანგებს და უცხოელებს აძლევდა. მხედართ-მთავრად ჯერ იყო ინგლისელი ჰერცოგი ბეკ-კიკი და შემდეგ ფრანგების მარშალი დესსე და ჰერცოგი კანდამი; საფინანსო და სამხედრო სამინისტროსაც ფრანგი ორწი განაგებდა. მას შემდეგ, რაც ლუი XIV გარდაიცვალა და ფილიპემ მეორე ცოლი ითხოვა, ფრანგებმა დაჰკარგეს თავიანთი გავლენა ესპანიაზე; მაგრამ ამ ქვეყნის სვეს მაინც ისევ უცხოელები განაგებდნენ. ამ ხანებში უმთავრესი ადგილი ესპანიაში ეჭირათ იტალიელს, აფხაზებს და პოლანდიელს, აფხაზებს. ყველა ამას ისიც რომ დავუმატოთ, რომ მაშინდელი, ესპანიის მმართველთა შორის არც ერთი გამოჩენილი ესპანიელი არ ჰყვია, ადვილი მისახვედრი იქნება, თუ რა დიდი გავლენა ჰქონათ უცხოელებს ამ ქვეყანაში.

უცხოელების წყალობა იყო, რომ მთავრობა სცდილობდა ეკკლესიის უფლებანი შეესუსტებინა და სასულიერო წოდებისათვის წაერთმია მოხვეჭილი სიმდიდრის ნაწილი. ორწი სცდილობდა ჩამოერთმია სამღვდელოებისათვის განსაკუთრებით უფლებანი და თითქმის დაიყოლია კიდევ ფილიპე. საჭირო იყო ინკვიზიციის გაუქმებაც, მაგრამ ეს წინადადება დატოვებულ იქმნა, რადგანაც ხალხის აჯანყებისა ეშინოდათ. 1707 წელს სამღვდელოებამ დაუთმო მთავრობას თავისი სიმდიდრის ცოტადენი ნაწილი, როგორც მისესხებული ფული. ალბერონმა არც ეს იკმარა. იმის წინადადებით სამღვდელოებას გადასახადი დაადეს და ვინც ამ კანონს არ დამორჩილდა, დასაჯეს. გარეშე პოლიტიკაში ალბერონი უფრო თავამად მოქმედებდა. იგი არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა ესპანიელებში ღრმად ჩანერ-

გულ მწვალებლების და მეტადრე მახმადიანების სიმძულვარეს, იგი მხოლოდ პოლიტიკური მოსახზრებით ხელმძღვანელობდა. ალბერონი კავშირით შეეკრა მახმადიანებს და დაეხმარა მათ ფულით და იარაღით.

აი ამნაირად იჩინა პირველად თავი სარწმუნოების წინააღმდეგმა მოძრაობამ. ესპანიის ხალხს, რომელიც უმეტრებაში სჯდებოდა, იგი ატყვი შეჭსებია. ამ დროის მწერლები მოწმობენ, რომ ესპანიის ახალგაზდობა, არც დაბალი და არც მაღალი წოდებისა, არაერთარ სწავლას არ იქენდა. სასწავლებლები და სხვა საშეცნიერო დაწესებულებანი არსად არ მოიპოვებოდა. სასულიერო წიგნების გარდა სხვა წიგნები სულ არაფრად მიაჩნდათ ესპანიელებს. მადრიდში XVIII საუკუნეში არც ერთი წიგნთ-საცავი არ იყო. დეტორსი, რომელიც ესპანიელი იყო და სალამინაკში სწავლობდა, ამბობს, რომ მხოლოდ ხუთი წლის უნივერსიტეტში ყოფნის შემდეგ გავიგე, რომ მატემატიკური მეცნიერებანი არსებობენო. საფრანგეთის ელჩი მადრიდში, ჰერცოგი სენ-სიმონი ამბობს, რომ ესპანიაში მეცნიერება დანაშაულობა და უმეტრება სათნოებაო. ერთი ინგლისელი მოგზაური სწერს, რომ საშუალოთ განათლებული ინგლისელი ესპანიაში სწავლულ კაცად ჩაითვლებოა. თუ რა სიძულიელით ეკიდებოდნენ ესპანიელები ყველა მას, რასაც განათლების ნიშან-წყალი ეტყობოდა, სჩანს იქიდან, რომ როდესაც ერთმა გამბედავმა მართებლობის მოხელემ შემოიტამა წინადადება, რომ საჭიროა მადრიდის ქუჩები აუარებელი სიბინძურისგან და ნაგვისაგან გავასუფთავოთო და გავსწმინდოთო, მადრიდელი დიდად აყაყანდნენ და თვით ესპანიელი ექიმები ამტკიცებდნენ, რომ სიძულვარე ჰაერის გასაწმენდათ არის საჭიროეო. იმ დროის ესპანიის ექიმები იმდენად უმეცარნი იყენენ, რომ საფალარათო წამლის და სისხლის გამოშვების მეტი არაფერი არ იცოდნენ.

ესპანიაში XVIII საუკუნის ნახევარში კანონმდებლობის,

ფიზიკის, ანატომიის და ბოტანიკის კათედრები სულ არ მოიპოვებოდა. ხელოვნება ხომ სულ ერთიანად დაეცა. ერთი სიტყვით, ყოველგვარი ცოდნა, მრეწველობა, აღებ-მიცემობა, ყველაფერი დაცემული იყო.

ამ გვარად უცხოელებს წინ ედვით ძნელი საქმე დავრდომილი ქვეყნის აღდგენისა, და მათ იმდენად გააუმჯობესეს ესპანიის მდგომარეობა, რამდენადაც ეს შესაძლო იყო იმისთანა ხალხში, რომელიც არაერთარ თანაგრძნობას არ უცხადებდა მათ. უცხოელების შემწეობით დაარსებული იყო მადრიდში და სივილიაში ექიმთა საზოგადოებანი. მათ სამხედრო ლ ზღვის საქმეს ახალი აგებულება მისცეს; მოიწვიეს დახელოვნებული მადნის მთხრელნი, რათა შეემუშავენინათ მდიდარი, მაგრამ უყურადღებოდ დატოვებული, ესპანიის მადნები; იმათ გახსნეს ყოველგვარი ქარხნები და საჭირო ოსტატები მოიწვიეს ჰოლანდიიდან და ინგლისიდან. ესპანიის დიპლომატიაში უპირველესი ადგილები უცხოელებს ეჭირათ. ფილიპე V სიკვდილის შემდეგ 30 წელს ესპანიაში სახელმწიფოს გამოჩენილი მოღვაწენი იყვნენ: ირლანდიელი უოლჯი, ჰენუელი—გრამაჯიდა და სიცილიელი—ესკილასი. საფრანგეთის მინისტრის შუაგულს წყალობით 1767 წელს როგორც იყო აღსრულდა დიდი ხნის ნატვრა: იესოელები ესპანიიდან განდევნეს. საფრანგეთში აღზრდილი ესპანელი, კასტილიის პრეზიდენტი, ბჟანდა, ყოველს ლონის-ძიებას ხმარობდა, რომ ინკვიზიციის თვითნებობისათვის ფრეთები მოეკვეცა. მან ინკვიზიციის გაუქმების გეგმაც შეადგინა და საქმე იქამდინ მიიყვანა, რომ 1781 წლის შემდეგ არც ერთი მწვალებელი (ერეტიკოსი) აღარ დაუწვამთ ესპანიაში. ფლორდა და ბჟანკაში, რომელიც ყველაფერში ჰბაძავდა გრიმალიდს და მისი პოლიტიკის მიმდევარი იყო, შეჰკრა მშვიდობიანობის პირობა ოსმალეთთან, ტრიპოლთან და ტუნისთან, ე. ი. იმერებ-

თან, რომელთა ჟღერა ესპანიელებს ყველა საქრისტიანო მართებლობის უწმიდეს მოვალეობად მიაჩნდათ.

მაგრამ ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ის რეფორმები, რომლებმაც ესპანია გააძლიერეს, მრეწველობა და ხალხის ენერგია ააღორძინეს, უმეტესობით კარლოს III წყალობით მოხდა. კარლოსი ესპანიის სხვა მეფეებთან შედარებით განათლებული კაცი იყო. იგი თავ-გამოდებით ებრძოდა სამღვდელოებს, რომელიც თავის მხრით ყველა ძალით და ღონით სცდილობდა შეენახა საკუთარი უფლებანი. მართებლობა ამაოდ სცდილობდა ცრუმორწმუნე და თითქმის ბარბაროსი ხალხის სვე-ყოფა წესიერი კანონდებულებით გაეუმჯობესებინა. როდესაც კარლოს III ავიდა ტახტზედ ესპანია მესამე ხარისხის სახელმწიფოდ ძლივს ჩაითვლებოდა, მის დროს-კი იგი პირველ ხარისხოვან სახელმწიფოდ შეიქმნა. კარლოს მესამემ სამხედრო და ზღვის საქმე მკვიდრ ნიადაგზე დააყენა, გადასახადების უფრო სამართლიანი სისტემა შემოიღო, თავისუფალი ვაჭრობის კანონები დააფუძნა, ხალხის განათლების საქმე წინ წასწია და კარგ გზაზედ დააყენა, სატახტო ქალაქი მდიდრული შენობებით დაამშვენა, მშვენიერი გზები და არხები გააყვანინა და სხვა. ამეებს ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ კარლოსი ხალხის გადასახადის შემსუბუქებას სცდილობდა. მაგალითად, იმან აკრძალა რომის პაპისთვის ფულის შეკრება და გაგზავნა. მაგრამ ამ რეფორმებმაც ვერ უშველეს ესპანიას, რადგანაც განათლებული მეფის პოლიტიკას ხალხის გონებრივ მიმართულებასთან არავითარი კავშირი არ ჰქონდა.

1700 წლიდგან 1788 წლამდინ ესპანია ყოველმხრივ პროგრესს შია. მაგრამ რეაქცია, რომელიც ხალხის უმეცრებაში ბუდობდა, უცდიდა მხოლოდ მარჯვე დროს, რომ დაექცია ყველაფერი, რაც ხელოვნურად იყო აშენებული. ეს რეაქციონური ხანა კარლოს IV გამეფებასთანვე დადგა 1788 წელს. კარლოს IV იყო ნამდვილი ესპანიელი, სამღვდელოების ერთგული, ცრუ-

მორწმუნე და უმეცარი. ამ მეფეს თავისი წინაპრების ლიბერალური პოლიტიკის გაუქმებისათვის ხუთი წელიც არ დასჭირებია. სამღვდელოებამ და ინკვიზიციამ ხელახლად მოიპოვეს თავისი ძველი ძალა. მწერლობა და მწერლები დევნილი შეიქმნენ. კარლოს III-ს მინისტრები თანამდებობიდან დაითხოვეს, არანდი და ფლორიდა ბლანკა დაამპატიმრეს. ამ ნაირად კარლოს IV თავისი მამის საუკეთესო თანამშრომლები თავიდან მოიშორა და დაიახლოვა იმ ნაირი პირნი, რომელნიც თავისი უფიცილობით თვით მეფეს არ ჩამოუვარდებოდნენ და რომლებმაც ესპანია უკანასკნელ მდგომარეობაში ჩააგდეს. ამ დესპოტიურ მართებლობის დასახსნათებლად მოვიყვანთ ერთს უწყებას, რომელიც კარლოს IV მინისტრმა გაუგზავნა უნივერსიტეტებს. ამ უწყებაში სხვათა შორის მოხსენებულნი იყო: მეფეს ფილოსოფოხები-კი არ სჭირია, არამედ ერთგული ქვეშევრდომებო.

მე-XVIII საუკუნის დასასრულს ესპანიის საქმეები ისეთ სამწუხარო მდგომარეობაში იყო, რომ ფრანგების შემოსევამ მთელი ესპანია საშინელს უბედურებაში და დამცირებაში ჩააგდო. ბედკრულმა ესპანიის ხალხმა საკუთარი ღონით ფეხზედ წამოღგომა ვეღარ შესძლო, რადგანაც ესპანიაში რამდენიმე ჩამომავლობა პოლიტიკურს მოძრაობაში არავითარ მონაწილეობას არ იღებდა და იგი თვითმართველობას სრულიად მიჩვეული არ იყო. მე-XIX საუკუნეში სამჯერ სცადეს ესპანიისათვის კონსტიტუციის მინიჭება, მაგრამ ამაოდ: უმეცარი და ცრუმორწმუნე ხალხი თავისუფლებას ვერ ითვისებდა და დესპოტიური მართებლობა ყოველთვის ადვილად იმარჯვებდა ესპანიაში. ფრიად შესანიშნავია, რომ სამოქალაქო უფლებანი და ქალაქების თვით-მართველობა ესპანიაში ინგლისზედ ბევრად ადრე ყოფილა შემოღებული, მაგრამ ესენი მხოლოდ თავისუფლების ფორმას წარმოადგენდნენ; ნამდვილი თავისუფლება-კი არ მოიპოვებოდა მათში. ესპანიის მართებლობა რაიმე მიზნისათვის უბოძებდა ხოლმე რომელიმე

ქალაქს უფლებებს და როცა უხლოდა უკან წაართმევდა, ასე რომ მე-XVII საუკუნის დასასრულს ძველად მინიჭებული უფლებანი არც ერთს ესპანიის ქალაქს აღარ შერჩენოდა. თუ რა ღრმად იყო ჩანერგილი ხალხში მონებრივი თვისება და ცრუმორწმუნეობა სჩანს შემდეგიდგან: იესოელების განდევნის ერთი წლის შემდეგ, როდესაც კარლოს III თავის დღეობას ჩვეულებრივ გამოეცხადა ხალხს, რათა ებოძებინა ის, რასაც მას ხალხს სთხოვდა, ხალხმა ერთ ხმად ითხოვა იესოელების დაბრუნება, რათა ესპანია გაბედნიერებული ყოფილიყო წმიდა მამათა ცქერით. იმ ბარბაროსულ დაწესებულებას, რომელზე უარესიც კაცის გონებას არასოდეს არ გამოუგონია, ე. ი., ინკვიზიციას, ესპანიაში საზოგადოებრივი აზრი ცხადად იცავდა. ესპანიელებს რომ ინკვიზიცია ძლიერ მოსწონდათ, მტკიცდება შემდეგი ფაქტით. 1889 წელს ერთი მწვალებლის სიკვდილით დასჯის დროს უწარჩინებულესნი აზნაურნი უბრალო მოსამსახურის თანამდებობას ასრულებდნენ, და თავის თავს ბედნიერად რაცხდნენ, რადგანაც ამით ეკკლესიას მორჩილებას უტყუებდნენ.

ესპანიას დასაბამიდანვე ყველაფერი მოეპოვებოდა, გარდა ცოდნისა, რომელიც არის საზოგადოების განვითარების პირველი ძალა. ესპანიას იმისთანა მდებარეობა აქვს, რომ შეეძლო მსოფლიო ვაჭრობა ხელში ჩაეგდო. ამ ქვეყანას ჰქონდა მინიჭებული მოქალაქური უფლებანი, დამოუკიდებელი პარლამენტი, მდიდარი ქალაქები, მშენებრივი ხელოვნება, აუარებელი ბუნებრივი სიმდიდრე, ძვირფასი მადნეულობა, ერთი სიტყვით, მას ჰქონდა ყველა ის, რაც კაცის სულიერს და ხორციელს მოთხოვნილებებს უხვად დააკმაყოფილებს; ამასთანავე ესპანიელები განთქმულნი იყვნენ კეთილშობილური ხასიათით, მამაცობით, პირდაპირობით და ზომიერობით. მაგრამ ყველა ამებს არ მოჰქონდათ და იქამდისინ არც მოუტანს ესპანიას სარგებლობას, სანამ ესპანიელები უვიცობის წყვლიადში იქნებიან შთანთქმულნი.

საუბედუროდ ესპანიის ხალხს სცნობდა მართებლობის სასარგებლო მოღვაწეობას. თუმცა ესპანიის ინკვიზიცია 1820 წელს სამუდამოთ გაუქმებული იყო, მაგრამ გაუქმდა მხოლოდ მისი გარეგანი ფორმა; ის გრძნობა-კი, რომელმაც ინკვიზიცია დაჰბადა, ეხლაც სუფევს ხალხში. 1809 წელს მონაზონთა ძმობანი გაუქმებულნი იყვნენ და მათი ქონება სახელმწიფომ მიითვისა; მაგრამ ხალხს მონაზონების მხარე ეჭირა, და ამიტომ ცოტა ხნის შემდეგ მონასტრები კვლავ აღადგინეს. 1836 წელს მართებლობამ წაართვა სასულიერო წოდებას აუარებელი სიმდიდრე და 1845 წელს-კი გამოაცა კანინი, რომლითაც სამღვდლოებას უკან უბრუნდებოდა წართმეული ქონება. 1855 წელს ლიბერალების დასმა სამღვდლოებას განსაკუთრებით უფლებანი მოუხპო. ამან გამოიწვია ამბოხება, რომელიც 1856 წელს შესწყდა მით, რომ ლიბერალებმა საქმე წააგეს. 1857 წელს ხალხის წარმომადგენლებმა, კორტესებმა, დაამტკიცეს კანონი, რომლის ძალით აკრძალული იყო საეკკლესიო ქონების გასყიდვა და ეპისკოპოსებს ძველი უფლებანი უბრუნდებოდათ.

ასე და ამგვარად, იმ დროს, როდესაც მთელი კაცობრიობა სისწრაფით ვითარდებოდა, ესპანია უმეცრების და ცრუმორწმუნეობის მორევში ცურავდა, და მისცემოდა ღრმა ძილს. დღეს ესპანია ყველა ევროპის ქვეყნებზედ უკან სდგას, თუმცა თავი მოწინავე ქვეყანად მიაჩნია. ესპანიას თავი მოაქვს მით, რისაც მას უნდა რცხვენოდეს: იგი მედიდურობს თავისი აზრის სიძველით, თავისი, ვითომ-და, მართლმორწმუნეობით, მწვალებელთა სიძულელით და მიბრჯნელობით...

თ ა ვ ი II.

მოტლანდის მდგომარეობა მე XI V საუკუნის დასასრულამდინ.

ზემო მოყვანილ მოკლე ისტორიულ მიმოხილვაში ჩვენ

შიშინაობის-გამო შოტლანდიაში ქალაქური ცხოვრება სრულიად არ აყო განვითარებული.

14 საუკუნის განმავლობაში უცხოელები სცდილობდნენ დაეპყრათ შოტლანდია; ამიტომ ეს ქვეყანა ყოველთვის აწიო-კებული იყო და ხალხის კეთილდღეობა ვერასოდეს ვერ დამყარდა შოტლანდიაში. I საუკუნიდან მე-V საუკუნემდე შოტლანდია რომაელებს ეჭირათ. მაგრამ მშვიდობიანობის მუდმივ მტრებს, რომაელებს, თავიანთ სამშობლოში არჰქონდათ შექმნილი კეთილდღეობა და, თქმა არ უნდა, რომ უცხო ქვეყანაში უფრო ვერ შეიტანდნენ მას. რომაელების ძალამ და უფლებამ მოუპოვა მათ სიმდიდრე, სიმდიდრე-კი მათი უფლება დაამხო. ამ ხანებში რომის იმპერია სისწრაფით ეცემოდა და იმის გავლენა კაცობრიობაზედ თან და თან სუსტდებოდა. მე-V საუკუნის ნახევარში რომაელებმა თავიანთი ჯარები გაიყვანეს შოტლანდიიდან. რომაელების შემდეგ შოტლანდიის დასავლეთ ნაწილში ირლანდიელები და სკოტები დამკვიდრდნენ და აღმოსავლეთის ნაწილის მკვიდრთ, პიკტებს, აუტეხეს ბრძოლა. ამ ბრძოლამ 400 წელს გასტანა და გათავდა მით, რომ მე-IX საუკუნის ნახევარში სკოტებმა გაიმარჯვეს. მე-IX საუკუნეშივე ნორვეგიის მეკობრეები გამაგრდნენ შოტლანდიის ზოგიერთ ადგილებში, და 300 წელს მთელი მხარე შიშის ქვეშ ჰყავდათ; 1263 წელს ერთ ლაშქრობაში ნორვეგიელებმა საშინლად ააოხრეს შოტლანდია, მაგრამ სუსხი ჰაეისაგან და ზღვის ღელვისაგან ნორვეგიელების ჯარი და ხომალდები სულ დაილუპა. ამ ლაშქრობის შემდეგ შოტლანდია გადურჩა ჩრდილოეთ მეკობრეებს, მაგრამ მშვიდობიანობა მაინც ვერ ელირსა მას. 1290 წლიდან ინგლისელები სცდილობდნენ შოტლანდიის დამონაგებას. შოტლანდიის დაპრობა ინგლისელების მიზნად შეიქმნა და ამ მიზნის მისახწევად ინგლისის მეფეები (ედვარდ I, II და III და რიჩარდ II) ყოველგვარ ღონისძიებას ხმარობდნენ. აქ დასახე-

ლებული ინგლისის მეფეები მეტად სასტიკად ეპყრობოდნენ შოტლანდიას: ქალაქებს აოხრებდნენ, მონასტრებს სწავდნენ და ხალხს შეუბრალებლად ხოცავდნენ და სცარცავდნენ. გამუდმებული შემოსევის შემდეგ უეჭველად შიმშილობა და საშინელი სიღატაკე უნდა ჩამოვარდნილიყო შოტლანდიაში; გამუდმებულივე ომიანობის წყალობით შოტლანდიაში მიწის შემუშავება ძლიერ დაეცა; მეურნეები ზოგან თავშესაფარ ადგილებში იხიზნებოდნენ, ზოგან-კი ამოწყვეტილნი იყვნენ. შიმშილისაგან გაცოფებულნა მტაცებელნი მხეცნი თითქმის შუა სოფლებში და ქალაქებში ნავარდობდნენ და ადამიანებს ხლეჩდნენ. შიმშილობამ იქამდინ მიალწია, რომ კაცის მჭამლებიც აღმოჩნდნენ: ჩვენ ვიცით თანამედროვე წყაროებიდგან, რომ ერთი ცოლ-ქმარი, რომელნიც ბოლოს სასამართლოს საუფარდენ ხელში, დიდი ხნის განმავლობაში იმით ცხოვრობდნენ, რომ იჭერდნენ ადამიანებს და მათს ხორცს და სისხლს სჭამდნენ.

მხოლოდ 1400 წლიდგან მტერი აღარ შეჰსევია შოტლანდიას და მას შეეძლო თავისი ძალა საკუთარი კეთილდღეობისათვის მოენდომებინა; მაგრამ შოტლანდიელების კეთილდღეობას ძრიელ აბკროლებდა მაღალი წოდება და სამღვდელოება. შოტლანდიის მოქალაქენი მეტად უძლურნი იყვნენ და უმაღლესი წოდების გაძლიერებას-კი თვით შოტლანდიის ბუნება უწყობდა ხელს: მიუწდომელი მთები, ტბები, ჭაობები და გზების უქონლობა აძლევდნენ შოტლანდიის წინამძღომლებს იმისთანა თავ-შესაფარს, სადაც თვით მეფეები თავიანთი ჯარით ვერაფერს აკლებდნენ მათ. 1346 წელს შოტლანდიის მეფე დავით II, ინგლისელებმა ტყვედ წაიყვანეს და ორი წელი ჰყავდათ დატყვევებული; ამ დროს შოტლანდიის აზნაურობა თვითნებობას მიეცა და მათმა ძლიერებამ იმატა. ეს იყო მიზეზი, რომ შემდგომში შოტლანდიის მეფენი იძულებულნი შეიქმნენ მოქალაქეებში მოეძებნათ დახმარება; მაგრამ იმ დროს

შოტლანდიაში დიდი ქალაქები სრულიად არ მოიპოვებოდა და შოტლანდიელებში არ იყო გავრცელებული მოქალაქობრივი თვისება. ზემო ნაჩვენების მიზეზების-გამო მრეწველობის ნიშან-წყალიც არ მოიპოვებოდა შოტლანდიაში. ამიტომ იქ რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში ეკონომიური წარმატება შეფერხებული იყო. შოტლანდიელებმა არაერთარი ხელობა არ იცოდნენ: ყველა საჭირო იარაღი და საოჯახო ავეჯულობა იმათ სხვა ქვეყნებიდან მოჰქონდათ.

შოტლანდიის უდიდეს ქალაქებში მცხოვრებელთა რიცხვი ძლიერ ცოტა იყო. მაგალითად, უძველეს ქალაქში, გლასგოში, 1000 კაციც არ ცხოვრობდა, აბერდინში—2900, სატანტო ქალაქში ედინბურგში—16000 და სხვა დიდ ქალაქებში ამაზე ნაკლები. ქალაქის სახლები ფაცხებს წააგედნენ და სახლებს ლერწმის სახურავი ჰქონდათ. საზოგადოთ შოტლანდიის უმეტესი ქალაქები სოფლებს ჰგეანდნენ. ამის შემდეგ, გასაკვირველი არ არის, რომ ღარიბი, დამცირებული და უმეცარი მოქალაქობა უმაღლესი წოდების მფარველობას ეძებდა. თვით ქალაქის თავის (უფროსის) ამორჩევა უმაღლეს წოდებაზე იყო დამოკიდებული, რომელიც ხალხთა წარმომადგენელთა არჩევანსაც განაგებდა.

ამ გვარ უძლურ მოქალაქეებისაგან დახმარება დიდ სარგებლობას არ მოუტანდა შოტლანდიის მეფეებს; ამიტომ იმათ მიმართეს ერთ მეტად ძლიერ წოდებას—სამღვდელოებას, რომლის გაძლიერებას, როგორც ჩვენ უკვე ვიცით, ხალხში გავრცელებული ცრუ-მორწმუნეობა ხელს უწყობდა. შოტლანდიის ბუნება ხალხში ყოველთვის შიშს და ამაო-მორწმუნეობას ნერგავდა. ქარი-შხალი, ნისლი, ნიადაგ მოღრუბლული ცა, ხშირი ჭექა-ქუხილი, ელვა, გრიალი, წყალ-დიდობა და სხვა ამ გვარი ბუნებრივი მოვლენანი შოტლანდიაში აღელვებდნენ კაცის გამოხატულებას და ნერგავდნენ მათში რწმენას ზესთაბუ-

ნებისადმი. ამდენ ბუნებრივ განსაცდელებს ზედ ერთობოდა ომიანობა, რომლის დროს სამღვდლოება უწინასწარმეტყველებდა ხალხს ღეთის ნებას. ამის-გამო ხალხი ხსნას და სულის სიმშვიდეს ეკკლესიაში ეძებდა და მრავალი შოტლანდიელი სასულიერო წოდებას იღებდა. მე-XIV საუკუნეში, როდესაც შოტლანდიის უბადრუკმა მდგომარეობამ უმაღლეს წერტილამდინ მიაღწია, სამღვდლოება მეტად გაძლიერებული იყო და მას უფრო მეტი სიმდიდრე ჰქონდა, ვიდრე ყველა დანარჩენ წოდებებს ერთად; ამასთანავე უმეცრება უფრო და უფრო მჭიდროდ ფეხს იკიდებდა ხალხში. მე-XV საუკუნემდინ შოტლანდიაში არც ერთი უნივერსიტეტი არ მოიპოვებოდა და მთელს შოტლანდიაში ძნელად ნახავდით იმისთანა აზნაურს, რომელსაც ხელის მოწერა შესძლებოდა. ერთი მწერალი ამბობს, რომ იმ დროის შოტლანდიაში გავლურებული ადამიანების რიცხვი უფრო მეტი იყო, ვიდრე პირუტყვებისაო. ეკკლესიისთვის ეს ფრიად სახელდახელო იყო: იგი თავის სიმდიდრეს უმატებდა და იმის გავლენა იმდენად გავრცელდა, რომ მეფემ მიჰმართა სამღვდლოებას დანხარებისათვის. ეს იყო უკანასკნელი საშუალება ურჩ არისტოკრატებთან საბრძოლველად.

თ ა ვ ი III.

შოტლანდიის მდგომარეობა XV და XVI საუკუნეებში.

XV საუკუნის დასაწყისში ცხადად აღმოჩნდა, რომ მართებლობას და სამღვდლოებას კავშირი ჰქონდათ შეკრული, და მათ ამ კავშირით სურდათ აზნაურობის დამხობა. ამას ჩვენ ნათლად ვხედავთ ალბინის პოლიტიკაში, რომელიც შოტლანდიას მართავდა 1406 წლიდან 1419 წლამდინ. ალბინმა თავის მიზნად გაიხადა სამღვდლოების დაცვა და მასთანვე აზნაურობის დამცირება. როდესაც ძლიერმა ბარონმა, დონალდმა,

ხელთ იგდო როსის საგრაფო, ალბინმა, სამღვდლოების დახმარებით, ძალით ააღებინა დონალდს ხელი ამ საგრაფოზე და მას მართებლობისადმი მორჩილება გამოაცხადებინა. ამ გვარი შემთხვევა შოტლანდიაში იმ დროს პირველი გაგონება იყო.

ამის შემდეგ მართებლობა უფრო ენერგიულად მოქმედებდა და როსის საგრაფოს გარდა მან ჩაიგდო ხელში დასავლეთის კუნძულები. ალბინის პოლიტიკას უმეტესი ენერგიით განაგრძობდა იაკობ I, რომელიც სამღვდლოებას მრავალ გვარს შეღავათს აძლევდა და იმავე დროს ბარონებს აპატიმრებდა, სჯიდა მათ სიკვდილით და მათ ქონებას ხაზინას უსაკუთრებდა. მაგრამ ვერც ამ პოლიტიკამ, რომელმაც მთელი თავისი ღონე კერძო პირებთან ბრძოლას მოანდომა, შესძლო იმის აღმოფხვრა, რაც ძვალსა და რბილში ჰქონდა გამჟღარი შოტლანდიას. საზოგადო ბოროტების კერძო საშუალებით აღმოფხვრა შეუძლებელი იყო; ამის-გამო იაკობ I-ის ცდამ უნაყოფოთ ჩაიარა და მამაცობაც ძვირად დაუჯდა: 1436 წელს აზნაურობა წინააღმდეგ მას და მოჰკლა იგი. ამის შემდეგ აზნაურები სწრაფად აღორძინდნენ. სამხრეთ შოტლანდიაში მეტად ძლიერნი იყვნენ ღუგლასები; ამ ოჯახიდან ერთ გრაფს იმდენივე შემოსავალი ჰქონდა, რამდენიც თვით მეფეს. ჩრდილოეთ შოტლანდიაში უძლიერეს აზნაურებად ითვლებოდნენ გრაფები კრაფორტი და როსისი.

იაკობ II-რე პოლიტიკაში თავისი წინაპრის გზას დაადგამან, 1440 წელს, მოტყუებით დააპატიმრებინა და მოაკვლევინა ორი მცირე-წლოვანი გრაფი, ღუგლასები. 1452 წელს იაკობ II ღუგლასის გვარის წარმომადგენელი მიიტყუა და საკუთარის ხელით მოჰკლა იგი. ასე თამამად მოქმედებდა მართებლობა. სამღვდლოებას ამ გვარს მოქმედებებზე დიდი გავლენა ჰქონდა. ოცი წლის განმავლობაში იაკობ მეორის უან-

ხლოვესი მრჩეველი იყო ეპისკოპოსი კეხედი, რომელიც ეუბნებოდა მეფეს, რომ, თუ არისტოკრატების საერთოდ მოსოზა ძნელია, მათი თვითეულად ამოწყვეტა ხომ ადვილიაო. ამის დასამაგალითებლად კენედიმ მეფეს ერთად შეკრული ისრები უჩვენა და უთხრა: „ერთად ამათი დამსხვრევა ძნელია, ცალ-ცალკე-კი ადვილად დაიმტვრევაო“. მაგრამ არისტოკრატია მკვიდრი ნიადაგზე იდგა და მართებლობა ვერას აკლებდა მას. 1482 წელს, არისტოკრატია შეიპყრო იაკობ III, დაპატიმრა იგი და 1488 წელს მოჰკლა კიდეცა. იაკობ IV-ც თავის მამა-პაპათა პოლიტიკას შეუდგა; მეფე სამღვდლოებთან კავშირს იცავდა და არისტოკრატის დამცირებას სცდილობდა. მაგრამ მიუხედავად ამისა, არისტოკრატია არამც-თუ ჰკარგავდა თავის ძალსა და ღონეს, არამედ, იაკობ V მცირე-წლოვანების დროს, იმდენად გაძლიერდა, რომ შოტლანდიის მაშინდელი მმართველი (რეგენტი), ალბანი, იძულებული შეიქმნა ამ თანამდებობაზედ ხელი აეღო და შოტლანდია დაეტოვებინა. დუგლასებმა მეფე შეიპყრეს და მთავარ-ეპისკოპოსს, ბიტონს, დიდ-ვეზირობაზე დატანებით უარი ათქმევინეს. მაგრამ სამღვდლოებამ ისევ მალე იჩინა თავისი ძალა. ბიტონმა შეთქმულება მოახდინა, რომლის შემწეობით 15 წლის იაკობი, 1512 წელს, გამოექცა დუგლასებს. იაკობმა მალე დაიხსლოვა სასულიერო წოდება და არისტოკრატის სასტიკი ღვინა დაუწყო. შევიწროებულმა და გაბრაზებულმა არისტოკრატია, სამღვდლოების ჯიბრზე საიდუმლო საქმეები დაიჭირა ინგლისთან და არისტოკრატის დიდმა უმეტესობამ პროტესტანტობა მიიღო. იაკობი, თავის მხრით უფრო დაუახლოვდა სამღვდლოებს. მეფე იმდენად მტრობდა არისტოკრატის, რომ იმათ სიკვდილის დასჯას თვით ესწრობოდა. 1535 წელს იაკობმა მიიღო წოდება „დამცველი სარწმუნოებისა“. 1538 წელს მან მეორე ცოლად შეირთო მარია დე-გიზი და ამით დაუმეგობრდა კათოლიკე სარწმუნოების უძ-

ლიერეს სამეფო სახლს. სასტიკა დევნებამ აიძულა პროტესტანტები, რომ მათ ინგლისში შეეფარათ თავი. ამ პროტესტანტებს მხოლოდ დუგლასების იმედი ჰქონდათ, რომელნიც ჰენრი VIII სასახლეში შეხიზნულიყვნენ. ამათ ბევრი თანამოაზრენი ჰყავდათ შოტლანდიაში და, როგორც იყო, ამ უკანასკნელებისთვისაც დადგა მოქმედების დრო. 1542 წელს იაკობმა მოსთხოვა არისტოკრატებს, რომ ისინი ინგლისთან სამომრად წასულიყვნენ, მაგრამ არისტოკრატებმა ცივი უარი შეუთვალეს. სამღვდლოებას იმედი ჰქონდა, რომ ეს ომი სამუდამოდ დაამხობდა მწვალებლობას. ამ მიზნით მან რამოდენიმე წარჩინებული პირი მიიმხრო და ცოტაოდენი ჯარი შეკრიბა. მაგრამ ამასობაში ინგლისელები უეცრად დაეცნენ შოტლანდიელებს, აჯობეს მათ და აუარებელი ტყვე გარეკეს ინგლისში. მოულოდნელმა დამარცხებამ იაკობის ჯანმრთელობაზე საშინელი გავლენა იქონია: იგი იმავე წელს ციებ-ცხელებით გახდა ავად და გარდაიცვალა. იაკობმა მემკვიდრეობა თავის მცირე-წლოვან ასულს, მარიას, დაუტოვა. მეფის სიკვდილის შემდეგ არისტოკრატია ხელ-ახლად გაძლიერდა. 1543 წელს, ანგუსი, დუგლასი და ბევრი სხვა არისტოკრატი დაბრუნდნენ შოტლანდიაში და დაბრუნეს თავიანთი ქონება და უფლება. ამათ დაპატიმრეს რეგენტი ბატონი და მისი თანამდებობა გრაფს აჩანს მისცეს. ლორდი მაკსკელის წინადადება, რომ ხალხს მიეცეს ნება სამშობლო ენაზე გადმოღებული დაბადების (ბიბლიის) წაკითხვისა პარლამენტმა შეიწყარა და მართებლობამაც დაამტკიცა. ამით რეფორმაციას შოტლანდიაში გზა ეხსნებოდა. 1545 წელს, პროტესტანტმა არისტოკრატებმა ლალათით მოჰკლეს მთავარ-ეპისკოპოსი ბიტონი და ხელში ჩაიგდეს ანდრეუსის ციხე-დარბაზი. ამ მუხანათურ საქმეში მათ ხელს უწყობდა გამოჩენილი ჯონ-ნოკსი, კაცი დაულალავი, მამაცი, გაპბედავი და უშიშარი. 1547 წელს, ფრანგებმა დაუბრუნეს ანდრეუსს მისი ციხე და ნოკსს კა-

ტორლა გადაუწყვიტეს, რომელშიაც ძან ორი წელი დაჰყო. ამის შემდეგ, 1559 წლამდინ, ნოკსი ინგლისში და სამზღვარ გარეთ იმყოფებოდა. ამასობაში არისტოკრატები ნიადაგს ამზადებდნენ შოტლანდიის ნთავარი ეკკლესიის დასამზობლად. ნოკსმა, შოტლანდიაში დაბრუნების რამდენივე დღის შემდეგ, 11 მაისს 1559 წელს, პერტში წარმოსთვა სიტყვა, რომლის შემდეგ დაიწყო რევოლიუცია.

ხალხი ეკკლესიებს სცარცეავედა, მონასტრებს ანგრევედა და მართებლობის ჯარიც დაამარცხეს; მარიამმა დასტოვა სატახტო ქალაქი და 29 ივნისს პროტესტანტები დიდის-დიდებით ედინბურღში შევიდნენ. აზნაურების დიდმა უმეტესობამ კავშირი შეჰკრა, რათა ურთიერთს დაეხმარონ და მტარვალური მართებლობის წინააღმდეგ იბრძოლონ. ამ აზნაურებს დაერქვათ „ლორდები კონგრეცისა“. 1560 წელს, ამათ შეკრეს პირობა ინგლისის მეფესთან, ელისაბედთან, რომლის ძალით ფრანგების ჯარი შოტლანდიიდან უნდა გასულიყო და მათი ადგილი ინგლისელების ჯარს დაეჭირა. ამ გვარად 150 წლის ბრძოლა არისტოკრატებსა და სამღვდელოებს შორის რეფორმაციის დაფუძნებით და არისტოკრატების გამარჯვებით გათავედა, მაგრამ გამარჯვება ხანგრძლივი არ იყო. სამღვდელოების ძველი იერარქია, ახალ იერარქიად შეიცვალა, რომელიც ხალხის ცრუ-მორწმუნეობაში დიდ დახმარებას პოულობდა და მით არისტოკრატებისთვის მეტად საშიშო შეიქმნა. ამ ორ წოდებათა შორის შეტაკების მიზეზიც მალე აღმოჩნდა. არისტოკრატები არ ფიქრობდნენ მითვისებული საეკკლესიო ქონების დაბრუნებას. 1560 წელს, აგვისტოში, ნოკსმა და მისმა თანამოღვაწეებმა სთხოვეს პარლამენტს, რომ წართმეული დაუბრუნდეს ეკკლესიას. ამაზე არისტოკრატებმა არაერთარი პასუხი არ მისცეს ნოკსს. 1566 წელს სამღვდელოების თხოვნა განმეორებელი იყო. არისტოკრატებმა უპასუხეს: „რეფორმაციულ სამღვდელოებს ეკკლე-

სიის ქონებიდგან ერთი შეექვსენდო ერგებაო“. სამღვდლოება მეტად აღელდა: იგი ყველგან ქადაგებდა, რომ არისტოკრატები არიან ეკლესიის მტერნი და სატანის მომხრენი. არისტოკრატებიც, თავიანთის მხრით, სამღვდლოებას შეურაცყოფას აყენებდნენ და სასაცილოდ იგდებდნენ. 1572 წელს გრაფმა მარტონმა რეგენტობა მიიღო და მეტად სასტიკად დაუწყო დევნა სამღვდლოებას. სადაც საეკლესიო თანამდებობანი განთავისუფლდებოდა, იქ მორტონი არავის აღარ ნიშნავდა და ადგილის შემოსავალს თვითონ იღებდა. მან საჯაროდ გამოაცხადა, რომ შოტლანდიაში იქამდის მშვიდობიანობა არ ჩამოვარდება, სანამ რამოდენიმე ჩვენ წინააღმდეგ მქადაგებელ მღვდელს არ ჩამოვალრჩობთო.

როგორც ვხედავთ ეკლესიის და არისტოკრატების შუა სრული განხეთქილება მოხდა. სამღვდლოება ხალხს უკავშირდებოდა და დემოკრატიულ მოძრაობას აქეზებდა. 1575 წელს სამღვდლოებამ ფრიად ნიჭიერი, თამამი და მოხერხებული ანდრეუ მაჯვილის გავლენით დაიწყო წაქეზება ხალხისა, რათა ეპისკოპოსობის თანამდებობა გაუქმებული ყოფილიყო და სასულიერო წოდების ყველა წევრს თანასწორი უფლება მიჰნიჭებოდა. 1580 წელს სამღვდლოებამ მართლაც გამოაცხადა, რომ ეპისკოპოსობის თანამდებობა უქმდებაო. მაგრამ მართებლობა ამ აზრს არ თანაუგრძნობდა და 1581 წელს რაბერტ მონკომერი დანიშნეს გლაზგოს მთავარ-ეპისკოპოსად. სამღვდლოებამ, თავის მხრით, საერთო კრებაზე განუცხადა მონგომერს, რომ თუ იგი მიიღებს მართებლობისაგან შეძლეულ თანამდებობას, მაშინ მას ეკლესია შეაჩვენებს. მონგომერი შეშინდა და მთავარ-ეპისკოპოსობაზე უარი განაცხადა. ამ გვარად მართებლობამ ვერაფერი ვერ გააწყო სამღვდლოების წინააღმდეგ. გარდა იმისა, რომ მან ერთი გამოჩენილი მქადაგებელი მღვდელი განდევნა შოტლანდიიდან. 1581 წელს თავი იჩინა რაბერტის

შეთქმულობამ, რომლის ~~შედეგად~~ მეფე იაკობ VI დაპატიმრებული იყო. ამის შესახებ სამღვდელოება აცხადებდა ხალხში, რომ მეტად სასარგებლო საქმე მოხდაო. სამღვდელოება მეფის განთავისუფლების შემდეგაც არ სტოგებდა თავის პოლიტიკას. მღვდლები და სხვები საჯაროდ სწყევლიდნენ მეფეს და ევედრებოდნენ ზეცას, რათა მან თავისი რისხვა მოუფლონოს იაკობს. 1588 წელს ინგლისის მეფემ, ელისაბედმა, გადასწყვიტა შოტლანდიის მეფის დედის, მარიამის, სიკვდილით დასჯა. იაკობმა გამოუცხადა სამღვდელოებას, რომ მათ მისი დედისთვის, მარიამისთვის, ელოცათ, მაგრამ მღვდლებმა უარი განუცხადეს მეფეს. 1594 წელს ჯონ-როსმა მეფე და მისი თანამოღვაწენი გამცემლებლად და სამშობლოს მოღალატედ აღიარა. 1609 წელს დაკითხულ იქნა ერთ თავის ქადაგებაში სთქვა: „მეფე სატანა არისო და პარლამენტის ლორდები და ყველა არისტოკრატები გამცემელნი და ეკკლესიის მტერნი არიანო“. იმავე წელს მუჯღიჯმა პირველად შეურაცხყო მეფე. 1596 წლის ქრისტეშობის თვეში მღვდელმა კლემენტმა ერთ ქადაგებაში უთხრა თავის მრევლს: „მეფე აქამდისინ მხოლოდ ერთ სატანას ჰყავდა შეპყრობილიო და როდესაც იგი განდევნეს მის მაგიერ შვიდი, უფრო უარესი, სატანა შევიდა მეფეშიო, და ამიტომაც, ცხადია, რომ მეფე თავის ჭკუაზე არ არისო და მას უფლება უნდა წაერთვასო“.

ყველა აქ მოყვანილი ფაქტები ამტკიცებენ, რომ სამღვდელოება მეტად განრისხებული იყო და მის სასოწარკვეთილებას საზღვარი არა ჰქონდა. თუმცა სამღვდელოების მოქმედება იმ ნაირი იყო, რომ იგი ჩვენს დროის ადამიანს ზიზღს მოჰგვრის, მაგრამ ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, ერთის მხრივ, რომ სამღვდელოება მოქმედებდა გახრწნილი და უფიცი დროს გავლენის ქვეშ და, მეორე მხრივ, ჩვენ უნდა ვათვსებდეთ იმ დიდ სარგებლობას, რომელიც მან შოტლანდიას მოუტანა. პროტესტან-

ტების სამღვდლოება ყოველწლიურად შოტლანდიის თავისუფლები მცველი იყო, ყველა გაჭირებაში და შიშში იგი წინ მიუძღოდა ხალხს, უნერგავდა მას დემოკრატიულ შეხედულებას, ასწავლიდა ხალხს პოლიტიკური შემთხვევების დაფასებას და არისტოკრატების სურვილს და ლტოლვილებას ყოველთვის ზიზლით დასცინოდა. ამ გვარად სამღვდლოებამ აღძრა ხალხში დამოუკიდებლობის სურვილი, რომელმაც იაკობის და კარლოს I დესპოტიურს პოლიტიკას სძლია.

თ ა ვ ი IV.

შოტლანდიის მდგომარეობა XVII და XVIII საუკუნეებში.

ინგლისის ტახტზე ასვლისთანვე იაკობმა თავისი ახალი ძალა სამღვდლოების დამცირებას მოანდომა, რადგანაც ეს უკანასკნელი წოდება მეფეს ხელს უშლიდა მტარვალურს მართვლობაში. 1584 წელს მეფემ დროებით აღადგინა ეპისკოპოსობა. მაგრამ 1592 წელს იაკობი იძულებული შეიქმნა დაეთმო სამღვდლოებისათვის: პარლამენტმა გამოსცა კანონი, რომელიც არღვევდა ეპისკოპოსების უფლებებს და აფუძნებდა პროტესტანტობას, ე. ი. იმ გვარ სარწმუნოებრივ სისტემას, რომელიც თავისუფლებაზე იყო დამყარებული, და ამ სახით იგი შოტლანდიის ეკკლესიის მოთხოვნილებებს ეთანხმებოდა. ეს გამარჯვება ძლიერ ძვირად დაუჯდა სამღვდლოებას და ხალხს, რადგანაც განრისხებული მეფე არავითარ საშუალებას არ თაკილობდა, ოღონდ-კი თავისი სურვილი შეესრულებინა. იაკობმა გამოიწვია ჩრდილოეთის ავაზაკი-მთიულები და სამხრეთის ბარონები, რომელნიც 1 იანვარს 1597 წელს სატახტო ქალაქში ჩამოვიდნენ და იძულებული ჰყვეს სამღვდლოება, რომ იგი მეფეს დამორჩილებოდა, რომელსაც სურდა ეპისკოპოსობის აღდგენა. გარდა ამისა მეფე სასულიერო „საზოგადო კრების“

ტავლენის დამცირებას და ~~საქართველოს~~ სკდილობდა. ამ მიზნით მან ჩრდილოეთის სამღვდელოებას „საზოგადო კრებაში“ მონაწილეობა მიაღებინა, რადგანაც ჩრდილოეთი შოტლანდიის მღვდლები სრულიად არ იყვნენ გამსჭვალულნი დემოკრატიული აზრებით, მაგრამ მეფემ ეპისკოპოსობის აღდგენა ჯერ-ჯერობით მაინც ვერ მოახერხა და იგი უფრო მარჯვე დროს ელოდებოდა. ამ მდგომარეობაში იყო საქმე, როდესაც ეკკლესიისაგან დაკუთვნილი შოტლანდიის თავისუფლებას დაღუპვა მოელოდა. ელისაბედი გარდაიცვალა და შოტლანდიის მეფე ინგლისის ტახტზედ ავიდა. 1604 წელს იაკობმა სამღვდელოების „საზოგადო კრება“ საკუთარს უფლებით გადასდო და შემდეგ წელშიაც ეს განკარგულება გაიმეორა. მაგრამ, როდესაც სასულიერო წოდებამ, მეფის აღკრძალვის მიუხედავად, მაინც გახსნა „საზოგადო კრება“, მაშინ მართებლობამ უბრძანა მათ, დაიშალეთ; გარდა ამისა იაკობმა 14 სასულიერო წოდების პირი დააპატიმრა და ექვსიც სამუდამოდ სამშობლოდგან განდევნა. 1610 წელს „საზოგადო კრებამ“, რომლის წევრები მართებლობისგან იყვნენ დანიშნულნი, აღადგინა ეპისკოპოსობა და, რაც შოტლანდიისათვის დიდი დამცირება იყო, შოტლანდიის სამი მთავარ-ეპისკოპოსი ინგილისის მთავარ-ეპისკოპოსმა აკურთხა ლონდონში. მთავარ-ეპისკოპოსები დაბრუნდნენ შოტლანდიაში და მათაც თავის მხრით სხვები აკურთხეს ეპისკოპოსებად. ამ დროიდან სამღვდელოება და ხალხი ახალ მტარვალებს ჩაუვარდათ ხელში. მიიღეს-რა მართებლობისგან დანიშნულმა ეპისკოპოსებმა ვრცელი უფლება, მაშინვე დაუწყეს სამღვდელოებას დევნა. გარდა ამისა ისინი ართმევდნენ ქალაქებს თვით-მართველობას და მათ მაგიერ სახელმწიფო მოხელეებს აყენებდნენ; მათ მიითვისეს პარლამენტში ლორდების დანიშვნის უფლება და სატახტო ქალაქის მცხოვრებლებს ძლიერ სასტიკად ეპყრობოდნენ.

მტარვალობას, რასაკვირველია უნდა გამოეწვია და მართლაც 1637 წელს ამოიყვანა დაიწყო. 1638 წელს „საზოგადო კრებამ“ გააუქმა ეპისკოპოსობა, გადააყენა ეპისკოპოსები და აღადგინა წინანდელი დემოკრატიული პრესვიტერიული წეს-წყობილება. 1639 წელს შოტლანდიელებმა მეფე კარლოს I-ელს ომი გამოუცხადეს. 1641 წელს შოტლანდიელები შეუერთდნენ ინგლისელებს და რამდენჯერმე დაამარცხეს მეფე. ბოლოს შოტლანდიელებმა კარლოსი შეიპყრეს და, რომ ომში დახარჯული ფული დაებრუნებინათ, მეფე დიდ ფასად მიჰყიდეს ინგლისელებს.

თუ რა განუსაზღვრელი იყო ის სიმძულვარე, რომელიც ამ მეფის მტარვალობამ ჩანერგა ხალხში, სჩანს იქიდგან, რომ მისი მოადგილე, კარლოს II, ძძულეებული შეიქმნა თვისი მშობლის პოლიტიკა მანვე პოლიტიკად გამოეცხადებინა და თვისი საკუთარი შეცდომილებანიც საქვეყნოდ შეენანა.

მაგრამ ამ რევოლიუციის ნაყოფი არ იყო დამყარებული მტკიცე ნიადაგზე. კარლოს II და იაკობ II მეფობა მათი წინაპრების პოლიტიკის განმეორება იყო. 1660 წლიდან 1688 წლამდინ შოტლანდიელებმა გამოსცადეს შეუსაბამო დესპოტიური მართებლობის საშინელება. ამ დროს არისტოკრატია და უძლიურებული და დამცირებული იყო და ხალხს შეუბრალებლად სდევნიდნენ და სცარცვავდნენ. 1633 წელს გამოცემული ყველა კანონები გააუქმეს. ახლად აღდგენილ ეპისკოპოსობის საბავეში იდგა ცბიერი, უღმობელი და ხარბი მკრამი, რომელიც სდევნიდა ხალხს და ძველი წირვა-ლოცვის ნებას არ აძლევდა: მართებლობის დესპოტობას საზღვარი აღარ უჩნდა. იგი უსევდა ხალხს გამხეცებულ მხედრებს და თუ ვინმე ცოტაოდენ წინააღმდეგობას უწევდა, მას სცარცვავდნენ, აუპატიურებდნენ და ჰკლავდნენ. 1674 წელს სატახტო ქალაქიდგან განდევნილ იყვნენ ის ვეჟილები, რომელნიც სამსჯავროებში უდანაშაულო პირებს.

იკავდნენ. 1678 წელს ~~რუსეთის~~ გადაიწვია მთიულები, რომელნიც სამი თვის განმავლობაში სტარცვადნენ, ხოცავდნენ და სწვავდნენ მცხოვრებლებს. იაკობ II იმდენად ავი აღამიანო იყო, რომ თავისი ქვეშევრდომების ტანჯვის ცქერაში სიამოვნებას პოულობდა. მის მეფობის დროს ძნელად დასაჯერებელი ბარბაროსობა ხდებოდა: ანაწილში და ნიტდალში მხედრებმა წაართვეს მშობლებს ყველა ბავშვები ექვსი წლიდან ათ წლამდინ და მათ დახოცვას აპირებდნენ; მართებლობამ აუარებელი ხალხი გადაასახლა ხაშმიან ადგილებში; ამ დროს ბევრ მამაკაცებს ყურებს აჭრიდნენ და დედა-კაცებს ხელებზე და კისერზე დაღებს ასვამდნენ.

მთავრობის ამ ნაირმა საქციელმა ხალხი მოთმინებიდგან გამოიყვანა. 1688 წელს შოტლანდიელები შეუერთდნენ ინგლისელებს და წინააღმდეგენ იაკობს, რომელიც იძულებული შეიქმნა გაქცეულიყო და, როგორც კარლოს II ქმნა ეს, მოემხრო თავის ერთად-ერთი მეგობრები—მთიულები. ამ ველური ხალხის შემოსევა გათავდა მით, რომ ამათ დასტაცეს მკვიდრთ აუარებელი სიმდიდრე. 1745 წელს მთიულები უკანასკნელად შამოესივნენ შოტლანდიას და ინგლისს, შემდეგ დაბრუნდნენ თავიანთ მთებში და მას აქეთ შოტლანდია და ინგლისი მათ აღარ შეუწუხებიათ.

1745 წლის შემდეგ შოტლანდიისათვის დგებ მშვიდობიანი და განუწყვეტელი პროგრესის ხანა. მას შემდეგ ამ ქვეყანაში კეთდება გზები და მშვიდობის-მოყვარე მცხოვრებნი უახლოვდებიან მთიულებს ჭ განათლება შეაქვთ მათში. მალე შოტლანდიაში მხედრების ნაცვლად პირველ ადგილს მრეწველები და მოქალაქენი იჭერენ. XVII საუკუნეში აღებ-მიცემობა და XVIII საუკუნეში მწერლობა ფეხს იდგამს. შოტლანდიელების სასტიკი ხასიათი თანდათან ჩვილდება. რომ იმ დროის შოტლანდიაში მოქალაქეები და მრეწველები უპირატეს ადგილს იჭერენ, სჩანს იქიდგან, რომ არისტოკრატებს ერთმევათ მსაჯულობის უფლება! იმ

საზოგადო მიზეზების გასაძლიერებლად აზნაურობა მთელს ევროპაში დასცა, შოტლანდიის არისტოკრატების დაუძლიურება ორი ადგილობრივი მიზეზის შედეგი იყო. ერთი, რომ შოტლანდიის და ინგლისის შეერთებამ (1707 წელს) ორთავე სამეფოს კანონმდებლობა გააერთა და 145 შოტლანდიის ლორდებიდგან, მხოლოდ 16-ს მიეცა ხმა ინგლისის პარლამენტში. მცირე რიცხვის და უმეცრების-გამო, შოტლანდიის ლორდებს ინგლისის პარლამენტში არავითარი მნიშვნელობა არა ჰქონდათ. მათი უძლიურება და მოუხერხებლობა პარლამენტის საქმეებში იყო იმის მიზეზი, რომ შემცირდა ის პატივის-ცემა, რომლითაც შოტლანდიელები ეპყრობოდნენ თავიანთ არისტოკრატებს. მიუხედავად თავიანთ არა სასურველ მდგომარეობისა ინგლისში, შოტლანდიის არისტოკრატები მიეშურებოდნენ ლონდონისაკენ, სადაც ყველა კეთილშობილები თავს იყრიდნენ ხოლმე. შოტლანდიის აზნაურებს თანდათან ავიწყდებოდათ სამშობლო ქვეყანა და სამშობლოც თავის მხრით ივიწყებდა მათ. ამ გვარად **XVIII** საუკუნეში მოიპოო ის უუძველესი კავშირი, რომელიც შოტლანდიის ხალხს და აზნაურობას შუა სუფევდა.

მეორე მიზეზი აზნაურობის დაუძლიურებისა ის იყო, რომ 1745 წლის ამბოხების მოსპობის შემდეგ, შოტლანდიის უძველესნი კეთილ-შობილნი, რომლებმაც ამ ამბოხებაში მონაწილეობა მიიღეს, იძულებულნი შეიქმნენ დაეტოვებინათ თავიანთი ქვეყანა, და, როდესაც მათ, 40 წლის შემდეგ, შოტლანდიაში დაბრუნება დაიწყეს, ამათ აქ ახალი წეს-წყობილება დახვდათ; გარდა ამისა ამ დროს განმავლობაში, როგორც თვით არისტოკრატების, აგრეთვე მათი წინანდელი ხელ-ქვეითების შეხედულება შეცვლილიყო.

როგორც წინათ ვსთქვით, შოტლანდიის პროგრესი მრეწველობის და აღებ-მიცემობის განვითარებასთანავე დაიწყო. ამა-ნაც დიდი გავლენა იქონია კეთილ-შობილურ ჩამომავლობის

მნიშვნელობის დაცემაზე. — ~~მათი უკიდურესობაში~~ პირველი ადგი-
ლი სიმდიდრეს ეჭირა, სიმდიდრე-კი მრეწველობის და ვაჭრო-
ბის ნაყოფი იყო. შოტლანდიის მრეწველობის და აღებ-მიცე-
მობის განვითარებას ყველაზე უმეტესად ინგლისთან შეერთება
დაეხმარა. ამის შემდეგ შოტლანდიამ ამერიკასთან პირ-და-პირი
მისვლა-მოსვლა გამართა ასე, რომ რამდენიმე წლის განმავლო-
ბაში შოტლანდიის ქალაქები — გლასგო და გრინოკი პირველ-
ხარისხოვან ნავთ-სადგურებად შეიქმნენ და ქალაქი ჰაისლამ მრეწ-
ველობის ცენტრად გახდა. შოტლანდიაში თანდათან სხვა-და-
სხვა წარმოება იბადებოდა, მათ შორის ყველაზე უფრო წინ
წავიდა ტილოს ქსოვა. 1749 წელს ებერდინში დაარსებული
იყო შოტლანდიის პირველი ბანკი და მას შემდეგ საფინანსო
საქმეც კარგად წავიდა შოტლანდიაში. 1768 წელს დაიწყო
დიდი საქმე: აღმოსავლეთი და დასავლეთი შოტლანდიის არხით
შეერთება.

ამ ახალმა მოძრაობამ წამოაყენა ორი ძლიერი წოდება:
მრეწველები და გონებით მშრომელნი. ამ გვარად შოტლანდია
თანდათან მდიდრდებოდა და მასთანვე ცოდნის ყველა ნაწილში
აღმოჩნდნენ დიდი მეცნიერნი. XVIII საუკუნემდინ-კი შოტ-
ლანდიას მხოლოდ ორი შესანიშნავი მწერალი ჰყვანდა:
ბუკანანი და ნეპერი. საუბედუროთ, შოტლანდიის ხალხმა ძველ
ცრუ-მორწმუნოების მორევიდგან მაინც ვერ იხსნა თავი. გასაო-
ცარი იხ არის, რომ XIX საუკუნის საშუალო წლებამდინ
მრეწველობის და გონებრივმა განვითარებამ და მეცნიერების
მთელმა დასმა შესამჩნევად ვერ შეამცირეს სამღვდელოების უფ-
ლება და ხალხის კონსერვატორული შეხედულება სარწმუნოე-
ბაზე. განმარტება ამ შესანიშნავი მოვლენისა იქნება ქვემო თა-
ვების საგანი.

განხილვა გონებრივი მოძრაობისა შოტლანდიაში XVII საუკუნეში.

შესახებ შოტლანდიის ისტორიისა ამ ნაწილის დანარჩენ ორ თავში ჩვენ განვიხილავთ შემდეგს: 1) რომ ერთი და იგივე ერთი პოლიტიკაში ლიბერალია, ხოლო სარწმუნოებაში არა და 2) რომ თავისუფალმა და სკეპტიკურმა მწერლობამ, რომელიც შოტლანდიელებს XVIII საუკუნეში ჰქონდათ, ვერ შეამცირა ამ ხალხის ცრუ-მორწმუნეობა. პირველ მიზეზს ჩვენ ამ თავში განვიხილავთ. წინამავალ თავებში ჩვენ ნაჩვენები გვქონდა ის პოლიტიკური შემთხვევები, რომლებმაც სამღვდელოებას და ხალხს შუა ვიწრო კავშირი დაჰბადეს, და მათი შეერთებული ძალა მართებლობის წინააღმდეგ მიმართეს, რომელიც, თავის მხრით, ან არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა ეკკლესიას, ან არა და სდევნიდა მას. ჩვენ ვნახეთ, რომ XVI საუკუნის დასასრულს სამღვდელოება ხალხში ეძებდა თავ-შესაფარ ბანაკს და XVII საუკუნის პირველ ნახევარში იგი ხალხის ბედობაღმოს უკვე განაგებდა. მაგრამ სამღვდელოება ხალხში უმეცრებას წერგავდა და გონებრივ მოძრაობას აბრკოლებდა. სამღვდელოების ბრძოლა მაღალ წოდებასთან რეფორმაციის შემდეგ ახლო ხანებში დაიწყო და გათავდა მით, რომ ეპისკოპოსობა გაუქმდა (1638 წ.); ამოდენა დროს განმავლობაში სამღვდელოება ეკკლესიას და ხალხის თავისუფლებას, ორივეს ერთნაირის ენერგიით, იცავდა. ამან, რასაკვირველია, სამღვდელოების გავლენა განამტკიცა ხალხში და შეეცადა, რომ ერთ და იმავე დროს პატრიოტული გრძნობა და ეკკლესიის სიყვარული ერთნაირად ჩანერგულიყო ხალხში.

1650 წელს კრამეკელი შამოესია შოტლანდიას, დაიმონავა

(დაიმორჩილა) ხალხი და სასტიკი ღიშოვებას, როგორც თავისი პოლიტიკის მტერს, სასტიკი დევნა დაუწყა. მაგრამ კრომველმა ვერ დასცა შოტლანდიის სამღვდლოება, რადგანაც იგი მტკიცე ნიადაგზე იდგა და ხალხს მტრების წინააღმდეგ აქეზებდა. ამ გვარად ხალხი მჭიდროდ შეკავშირებული იყო სამღვდლოებასთან; სულის მამები-კი ყველა პოლიტიკურ შემთხვევას და საზოგადოებრივ და კერძო ცხოვრების მოვლენას ცრუ-მორწმუნეობის დაღს სდებდნენ. კარლოს პირველთან ბრძოლა უფრო სარწმუნოებრივი, ვიდრე პოლიტიკური, ომი იყო. შოტლანდიელები თავის თავისუფლებას იცავდნენ და იმავე დროს სკდილობდნენ წარმართი მეფე და ინგლისის წარმართი ეკკლესია დაემხოთ. ორი სამეფოს შეერთების დროს, ინგლისელები მხოლოდ სამოქალაქო კავშირს ეძებდნენ, შოტლანდიელები-კი თხოულობდნენ, რომ სარწმუნოების შესახებ პირობა ყოფილიყო შეკრული.

ცრუ-მორწმუნე შოტლანდიელები დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ომი ღვთის მფარველობის ქვეშ ხდება და მას სხვადა-სხვა სასწაულები წინ მიუძღვის. რადგანაც სამღვდლოების და ერის შეერთებულმა მოქმედებამ მთელი მე-XVII საუკუნე გასტანა, ამიტომ სულიერმა მამებმა ძლიერ დიდი გავლენა მოიპოვეს ხალხზე და გონებრივი განვითარება თითქმის ერთი საუკუნით შეაჩერეს. ჩვენ აქ დავახასიათებთ იმ დროის მქადაგებელთა მოღვაწეობას. ქადაგებდნენ ყველა ეკკლესიაში თითქმის ყოველ დღე; ყოველი მქადაგებელი სკდილობდა, რაც შეიძლება დიდხანს არ გაეთავებინა სიტყვა; ქადაგებდნენ იქამდის, სანამ მსმენელნი მთლად არ დაიქანცებოდნენ. ზოგიერთ ეკკლესიებში ყოველ დღესასწაულ დღეს რამოდენიმე ქადაგება ითქმოდა, და ერთ სატახტო ქალაქის ტაძარში კვირაში 24-ჯერ ქადაგებდნენ. ხალხიც ძლიერ მუყაითად უსმენდა მღვდლებს; აქ მოვიყვანთ ერთ შემთხვევას: 1653 წელს საზიარებელი ხალხ-

ხი ამ წესით მოიქცა: ოთხსა და ოთხს დაიწყო მარხვა-მარხულობა და ამ დღეს რვა საათი ეკლესიაში დაჰყევს. შაბათს სამი ქადაგება მოისმინეს; კვირას 12 საათი დაჰყევს ეკლესიაში და ორშაბათს, სამადლობელოდ ღვთისა, ოთხზე მეტი ქადაგება მოისმინეს.

რაც შეეხება იმას, თუ რა ნაირად ეპყრობოდა სასულიერო წოდება ხალხს, ეს სჩანს შემდეგი ფაქტებიდან. ყველა ეკლესიაში სამღვდელოება მრევლთა შორის რამდენიმე მართლ-მორწმუნე პირს ირჩევდა; ესენი შეადგენდნენ ასე წოდებულს „საკეკელსიო კრებას“; მას მინიჭებული ჰქონდა ურჩი მოქალაქეების დასჯის უფლება. ამ კრებას შეეძლო დამნაშავესთვის საკუთრების წართმევა და საზოგადოებიდან მისი განდევნა. ამ სამჯავროს სათავეში იდგნენ მღვდლები, რომელნიც კაცის კერძო ცხოვრებასაც-კი დესპოტიურად ეპყრობოდნენ. მაგალითად, საგანგებოდ დანიშნული ჯაშუშები თვალს ადევნებდნენ, რომ არაინ დაჰკლებოდა ქადაგებას. მქადაგებლის სახელი, როგორც წმანდა რამ, უბრალოდ არ უნდა ყოფილიყო მოხსენებული და მათი სახელის მოხსენება დაბეჭდილს წიგნებში ნება-დაურთველად არ შეიძლებოდა.

შოტლანდიის სამღვდელოებამ თავის მრევლს შესძინა შემდეგი უშესაბამო აზრები: ვინც სამღვდელოებას ეწინააღმდეგება, ის, როგორც საიქიოს, ისე სააქაოს, დასჯილი იქნებაო. მხოლოდ მღვდელმა იცის საიდუმლონი ღვთისა და ამის-გამო მას შეტყობილი აქვსო, თუ ვის, რა მოელის საიქიოს. მღვდელს ყოველი პირის ცხონება და წაწყმედა ხელთა აქვსო... ამის დასამტკიცებლად ბევრი დაუჯერებელი ამბავი იყო გავრცელებული ხალხში სამღვდელოებისაგან: ერთი კათოლიკე, რომელმაც მქადაგებელი ჯონ-კელშის დაცინვა გაბედა, ანაზღვეულად მოკვდაო; ერთ ქალს, რომელმაც მღვდელი გალანძღა, ენა და ღრძილები დაუსივდაო; სამმა პირმა გაბედა და მღვდელს ქადაგება

გააწყვეტინა, სამივე მალევე ~~შეიქცა~~; ერთმა აზნაურმა მქა-
დაგებელი საქადაგოდგან ჩამოათრია; სამაგიეროდ იგი მალე ვი-
ლაცამ მოკლაო. ამათის თქმით, სამღვდელოების შეურაცყოფის
სამაგიერო შთამომავლობაზედაც გადადიოდა. ვინც მღვდელზე
საჩივარს შეიტანდა, მას ღვთის რისხვა მოელოდა და სხვა, და
სხვ.

სამღვდელოების მედიდურობას და პატივის-მოყვარეობას
საზღვარი არა ჰქონდა. ისინი თავის თავს უწოდებდნენ: ღვთის
ელჩებად, ანგელოზებად, სამოთხის ლამპარად და სხვ. ამასთან-
ნავე სამღვდელოება ამტკიცებდა, რომ მქადაგებლის სიკვდილის
დროს აუცილებლად რაიმე სასწაული ხდებოდა...

რათა სამღვდელოებას ჩაენერგა ხალხში სარწმუნოებრივი
ცრუ-მორწმუნება, რომელიც მის მიზანს ასე ხელს უწყობდა,
მქადაგებელი აშინებდნენ ხალხს შემადრწუნებელი ამბებით ბო-
როტ სულებზე და საიქიოს სატანჯველებზე. ისინი ასწავლიდნენ
ხალხს, რომ დედ-მიწა და ჰაერი მთვნე სულებით არის სავსეო;
სატანა და მისი თანაშემწენი ყველგან, სადაც-კი რაიმე ბორო-
ტების ჩადენა შეიძლება, უეჭველად გაჩნდებიან და საშინელი
ცბიერებით სცდილობენ, რომ ქრისტიანის სული ხელში ჩაიგლო-
ნო. ამ გვარი მოთხრობებით მღვდლებს ხალხი იმდენად შეში-
ნებული ჰყვანდათ, რომ ყოველთვის, როცა მქადაგებელი ეშმაკს
იხსენიებდა, საშინელს კვნესას და ოხვრას მოჰყვებოდა მრევლი.
დაშინებულს შოტლანდიელს შესაზარი სურათები ნიადაგ თვალ-
წინ ეხატებოდა და მცირე ხმაურობა საშინლად ათრთოლებდა
მას. უფრო შემადრწუნებელი მოთხრობები იყო გავრცელებული
ხალხში შესახებ ჯოჯოხეთის სატანჯველისა; ამავს, ზემომო-
ხსენებული ავი სულების ამბავი ზედ ერთობოდა და ართმევდა
შოტლანდიელს ყოველივე იმედს სააქაო ცხოვრების ბედნიერე-
ბაზე და ცხონებაზე. ამ გვარად, არამც-თუ მხოლოდ ეშმაკი
იყო მიზეზი ყოველისა უბედურობისა, არამედ თვით ისიც, რო-

მელიც ჩვენ ყველა დიკუსი... სიგვანია (ე. ი. ღვთაება);
შოტლანდიის სამღვდლოებას აზრით ხგა (ე. ი. ღვთაება) იყო
შურის-მაძიებელი, ცბიერი, სისხლის მსმელი; ხგა ყოველ-გვარ
ლონის-ძიებას ეძებდა, რომ რამე ნაირად ევნო ადამიანისათვის.

ამ ბნელით მოცული მოძღვრების გავლენით კაცის ყველა
კეთილი გრძობა ცრუ-მორწმუნეობით და შიშით დახშული
იყო. შოტლანდიელი ყოველივე ბუნების მოვლენას, ყოველი
სენის გაჩენას ზესთა-ბუნებას აწერდა. კუდიანი ვარსკვლავი, მი-
წის-ძვრა, შიმშილიანობა, გადამდები სენი და ავადმყოფობა,
ომი, პირუტყვების ჭირი, ცუდი მოსავალი, ცივი ზამთარი და
სხვა ამ გვარი მოვლენა შოტლანდიელებს ღვთის რისხვად მი-
აჩნდათ.

ცო-ცოტაობით სამღვდლოებამ შექმნა ვრცელი ზნეობ-
რივი კანონები, რომლებსაც ცხოვრების ყველა მცირე შემთხვე-
ვა მხედველობაში ჰქონდათ მიღებული. შოტლანდიაში ადამიანის
ბუნებრივი მიდრეკილებანი—სიამოვნება, გართობა, მხიარულე-
ბა, სიცილი,—ცოდვად ითვლებოდნენ. ღვთისნიერი კაცი არ
უნდა სტკებოდეს ბუნების მშვენიერებითო... იმ დროს შოტ-
ლანდიაში მოღვექსეობა დანაშაულობად ირიცხებოდა; მუსიკა
ქორწილშია-კი აღკრძალული იყო; ცეკვა „საზოგადო კრებაში“
განსაკუთრებითი კანონით აღკრძალა; ღარიბთა ნათლობაში და
ქორწილში ყოველ გვარი სიმხიარულე დაშლილი იყო; მდიდართ-
ქორწინებას ჩვეულებრივ მღვდელი უნდა დასწრებოდა, რომ
თვალ-ყური დაეჭირა და ქორწინება მდიდრულად არ გადაეხა-
დათ. აგრეთვე სამღვდლოებას ცოდვად მიაჩნდა, რომ შოტლან-
დიელს კათოლიკეთა ქვეყანაში ემგზავრა, ან და კათოლიკე თა-
ვიანთ სასტუმროში მიეღოთ. შოტლანდიელი ქალისათვის სას-
ტუმროში მოსამსახურეთ შესვლა, ან მარტო ცხოვრება, ცოდ-
ვად ირიცხებოდა. შაბათობით და ორშაბათობით, რადგან ეს
დღეები კვირასთან ახლოს არიან, ვაჭრობა და სხვა საქმის კე-

ნიდა. მაგრამ ისინი ვერც შეძლეს აღენ: შოტლანდიის ეკ-
კლესია პოლიტიკურს ასპარეზზე ლიბერალური იყო, ესპანიისა-
კი ყველაფერში თავის მოწიურს ხასიათს იჩენდა. შოტლანდიე-
ლებს ესეც რომ არ ჰქონოდათ, მათი მდგომარეობა აუტანელი
იქნებოდა...

თ ა ვ ი VI.

განხილვა გონებრივი მოძრაობისა შოტლანდიაში XVIII საუ- კუნეში.

შოტლანდიის გონებრივი ცხოვრების ისტორიის და ანა-
ლიზის შესავსებლად საჭიროა განვიხილოთ ის თავისებური მოძ-
რაობა, რომელმაც XVIII საუკუნეში იჩინა თავი. ეს მოძრაო-
ბა იყო ღვთის-მეტყველური იმ მიმართულების წინააღმდეგი
რეაქცია, რომელსაც XVII საუკუნეში უპირატესი ადგილი
ეჭირა. დესპოტურ მართებლობასთან ხანგრძლივმა და სასტიკმა
ბრძოლამ დაჰბადა გონებრივი სიფხიზლე და ენერჯია, რომელიც
ამ ბრძოლის შემდეგაც დარჩა შენახული, და რომლის ნაყოფი
იყო XVIII საუკუნის დაბადებული მწერლობა.

შოტლანდიის გონებრივ მოძრაობას ერთი გასაოცარი ხა-
სიათი აქვს. ყველა ქვეყნებში, სადაც გონება წინააღმდეგ
ეკლესიის უფლებას, იქ არსდებოდა ინდუქტიური ფაქტობრივი,
რომელიც ასე აიხსნება: „არ იყოს შემოდებელი მეცნიერებაში
ზრავითარი დასახამითი მიზეზი (პრინციპი), რომელიც ფაქტებით
დამტკიცებული არ არის. ღვთის-მეტყველებაში-კი თავიდანვე აღე-
ბულია რამდენიმე დაუმტკიცებელი დასახამითი მიზეზი და სხვა
დასკვნა აქედგან გამოჰყავთ; ამას ჰქვია ინდუქტიური მეთოდი.
ინდუქტიური მეთოდი კერძო ფაქტებიდგან და გამოცდილები-
დგან ეძებს საზოგადო კანონებს; დედუქტიურ მეთოდს-კი სა-
ზოგადო, დაუმტკიცებლად აღებულ კანონებიდგან გამოჰყავს

კერძო კანონები. საფრანგეთში ~~მეფე~~ ჰადგან სჩანს, თუ რა ნაირად, ინდუქტიური მეთოდის გაძლიერებით XVIII საუკუნეში მთავარ ეკკლესიას საფუძველი შეერყა. ინგლისში ბეკონის¹⁾ ფილოსოფიამ, რომელიც ინდუქტიურს მეთოდზე იყო დამყარებული, დაჰბადა ის მოძრაობა, რომლითაც ინგლისის ეკკლესია დაიშო კარლოს I დროს. თუ რამდენად თვალსაჩინო იყო ინდუქტიური მეთოდის წარმატება ინგლისში სჩანს იქიდგან, რომ სამღვდლოება სცდილობდა ეს მეთოდი ღვთის-მეტყველებაშიაც შეეტანა, მაგრამ მისმა ცდამ უნაყოფოდ ჩაიარა, რადგანაც ღვთის-მეტყველების აშენება ინდუქციასზე შეუძლებელია.

რადგანაც შოტლანდიის მწერლობამ შეითვისა დედუქტიური მეთოდი, რომელიც ღვთის-მეტყველებასაც ჰქონდა შეთვისებული, ამიტომ შოტლანდიის მწერლობამ ხალხში ღრმად ჩანერგილი ცრუ-მორწმუნეობის ამოფხვრა ვერ შესძლო. XVIII საუკუნემდინ შოტლანდიაში ყველა გამოჩენილი და შესანიშნავი მეცნიერი, ნეპირის გარდა, იყვნენ სასულიერო წოდებისა. სამღვდლოება მართავდა ხალხს, რომელიც მხოლოდ ქადაგებიდგან და სასულიერო წოდების თხზულებიდან იძენდა ცოდნას; საეკკლესიო წიგნები-კი დედუქტიური მეთოდით იყვნენ შედგენილნი. ღვთის-მეტყველური სისტემა დაფუძნებული იყო განყენებულ დასაბამზე, რომელიც ღვთისაგან გადმოცემულად ითვლებოდა და ამიტომაც მათზე იჭვის შეტანა შეუძლებელად მიაჩნდათ. ამას, რომ ისიც დაუმატოთ, რომ ყველა სასწავლებელი შოტლანდიაში სამღვდლოების ხელში იყო; მაშინ ადგილგასაგები შეიქმნება, თუ რისათვის დედუქტიურ მეთოდს მთავარი ადგილი ეჭირა შოტლანდიაში, სადაც თვით ახალი მეცნიერება ვერ განთავისუფლდა ამ მეთოდისაგან.

¹⁾ ბეკონი იყო ინგლისის გამოჩენილი ფილოსოფოსი. დაიბადა 1561 წელს, გარდაიცვალა 1626 წ.

თუმცა მე-XIX საუკუნეში გლისში და საფრანგეთში რამდენათმე დაუბრუნდნენ დედუქტიურს მეთოდს, მაგრამ ეს მხოლოდ მაშინ მოხდა, როდესაც მეცნიერებამ მოამზადა მრავალი მასალა, რომელიც დედუქციისთვის საჭირო იყო; შოტლანდიაში-კი დედუქტიური მეთოდი ყოველთვის მეფობდა.

რადგანაც ჩვენ აქ ვაპირებთ განხილვას, თუ რა ნაირად XVIII საუკუნეში ამ მეთოდმა სწავლის სხვა-და-სხვა ნაწილში იჩინა თავი, ამიტომ საჭიროა მკითხველმა შეითვისოს და მხედველობაში იქონიოს ინდუქტიური და დედუქტიური მეთოდების განსხვავება.

შოტლანდიაში საერო ფილოსოფიის დამფუძნებელი უცილობელად ფრანსის გიუტჩესონი (1694—1747) უნდა ჩაითვალოს. მან პირველმა გაბედა ღვთის-მეტყველების დაუხმარებლად ზნეობრივი სწავლის აშენება (აგება) და ღვთის-მეტყველების სწავლის წინააღმდეგ სცნო, რომ გონებას შეუძლიან გამოიკვლიოს იმ გვარი ამოცანები, რომლებიც აქამდისინ კაცის გონებისათვის მიუწდომელად მიაჩნდათ. გიუტჩესონი წრფელი მომხრე იყო თავისუფალი პირადი მსჯელობისა. იგი მხნედ წინააღმდეგა ასკეტობას, რომელსაც სამღვდლოება თვისი ქადაგებით ავრცელებდა ხალხში. გარდა ამისა გიუტჩესონი ამტკიცებდა, რომ მშვენიერებას კაცზე დიდი გავლენა აქვსო და უიმისოდ კაცი ყოველმხრივ ვერ განვითარდებაო; იგი იკვლევდა იმ კანონებს, თუ რა გვარად იბადება ადამიანში წარმოდგენანი მშვენიერებაზე. გიუტჩესონი ამბობდა, რომ ჩვენ პატივს უნდა ვცემდეთ მშვენიერს ხელოვნებას არა მარტო იმიტომ, რომ ისინი სასიამოვნონი არიან, არამედ იმიტომაც, რომ მათ კაცობრიობისათვის სარგებლობა მოაქვთო. გიუტჩესონი იცავდა იმ აზრს, რომ სიმდიდრის სურვილი ბოროტება არ არისო და ამტკიცებდა, რომ ადამიანის მოთხოვნალების დაკმაყოფილება მალე ზნეობას არ დააბრკოლებსო. ერთი სიტყვით, იგი გულ-მოდგინეთ იცავდა

ადამიანის ბუნებას და უბუნებოებს უბუნებოებს, საძღვრებს წარმოადგენილი ჰქონდა, როგორც ცოდვებით სავსე საგანი.

შოტლანდიის მეორე შესანჩქნავი მეცნიერი, ადამ სმიტი, სარწმუნოების დაუხმარებლად, კაცის ცხოვრების მოქმედებათა კანონების მეცნიერულად ახსნას სცდილობდა. მან გამოსცა, 1759 წელს, „თეორია ზნეობრივ გრძობათა“ და 1776 წელს — „ხალხთა სიმდიდრე“. პირველ თხზულებაში სმიტი განიხილავს ადამიანის ბუნების თანაგრძობითს მხარეს და მეორეში — თვით-მოყვარებითს (ანგარებითს) მხარეს. მაგრამ, რადგანაც ამათი ყოველმხრივი გამოკვლევა შესაძლოა მხოლოდ მაშინ, როდესაც მასალა საკმარისად იქნება შეკრებილი, სმიტის დროს-კი ეს მასალა ძლიერ ცოტა იყო და მათ შეკრებას კიდევ რამდენიმე საუკუნე დასჭირდებოდა, ამიტომ სმიტი იძულებული შეიქმნა ინდუქტიურ მეთოდზე უარი ეთქვა და მიეღო დედუქტიური მეთოდი. ამასთანავე სმიტმა ძალიან ხელოვნურად ისარგებლა ერთი თავისებური საშუალებით, რომელიც იმაში მდგომარეობს, რომ თუ ესა და ეს საგანი ინდუქციას არ ექვემდებარება, მაშინ შეიძლება გონებაში გავყოთ განუყოფელი ფაქტები და მათზე მსჯელობა ვიქონიოთო. ამ მეთოდით გეომეტრიაში ხშირად ხელმძღვანელობენ. მაგალითად, ხაზს ყოველთვის ორი ზომა აქვს, სიგრძე და სიგანე, მაგრამ როდესაც საჭიროა ამოცანის გაადვილება, მაშინ ამბობენ, რომ ხაზს ერთი ზომა აქვსო. ამით ჭეშმარიტებისაგან ისე ცოტად არიან დაშორებული, რომ მას გეომეტრიულ დასკვნაზე არავითარი გავლენა არა აქვს. ამ გვართვე პოლიტიკო-ეკონომისტები, რომ გაადვილონ თავიანთი საგანი, ყველა კანონი და ცხოვრებითი დამოკიდულება გამოჰყავთ ანგარებიდამ, კაცის ზნეობრივ მხარეს-კი პოლიტიკური ეკონომია არავითარ ყურადღებებს არ აქცევს. მიუხედავად ამისა პოლიტიკური ეკონომიის თეორიები მეცნიერულად საფუძვლიანები არიან, თუმცა კერძო შემთხვე-

ვებში შესაძლოა, ~~სადაც~~ უკვე შეწყნარებულნი, ან და გამოცდილებით იყვნენ შეცვლილნი. ამ მეთოდით ადამ სმიტი შესანაშნავად ხელმძღვანელობდა. სმიტს თავის „თეორია ზნეობრივ გრძობაზე“-ში კაცის ყოველივე მოქმედება მხოლოდ თანამგრძობლობიდან გამომდინარე და ადამიანის ანგარებით მხარეს-კი ზრავითარს ყურადღებას არ აქცევს. „ხალხთა სიმდიდრეში“-კი სმიტს კაცის ყოველი მოქმედება ანგარებიდან გამომდინარე და თანამგრძობლობას აქ სრულიად არ იღებს მხედველობაში. პირველი შეხედვით ეს ორი თხზულება ერთმანეთს სრულიად არ ეთანხმება, მაგრამ ეს უთანხმოება მალე ჰქრება, როდესაც ამ თხზულებებს ისე განვიხილავთ, როგორც ერთი შრომის ორს ნაწილს, რომლებითაც დიდებულია მეცნიერმა სცადა ორი სხვა და სხვა გზით შეექმნა მტკიცე საძირკველი მომავალი მეცნიერებისათვის კაცის ბუნებაზე. პირველი თხზულება დამყარებულია თანამგრძობლობაზე, რომელიც, ამბობს ადამ სმიტი, ადამიანის საზოგადოებრივი ცხოვრების ნაყოფიაო. კაცი თავის ცოდნას და წარმოდგენას გარეშე ცხოვრებიდან იძენს; იგი შედის სხვის მდგომარეობაში და რაც საქებარი და მართალი ჰგონია, იმას ჰბაძავსო. ამ დედა აზრზე სმიტს დამყარებული აქვს და ხსნის მრავალ საზოგადოებრივ მოვლენებს. მაგალითად, რისთვის თანაუგრძობს კაცი სხვის ბედნიერებას და წარმატებას? როგორ წარმოსდება ერთგულება? რა მიზეზია, რომ ფილოსოფოსები სწავლას და განათლებას თანაუგრძობენ? რა მიზეზის-გამო არსებობს დასაჩუქრება და დასჯა და საიდგან წარმოსდგება ხასიათების განსხვავება? ყველა ამას და სხვა ამ გვარსავე მოვლენებს სმიტი განიხილავს განსაკუთრებით, როგორც თანამგრძობლობის შედეგს, თუმცა იმავე დროს სმიტი გრძობდა, რომ თანამგრძობლობის დაკმაყოფილება ადამიანს სიამოვნებას ანიჭებს; ცხადია, რომ ეს უკანასკნელი თვით-მოყვარეობის შედეგია. თუმცა ადამ სმიტი საგანს

ერთი მხრით უცქერიდა ჩიობას უკუღრები, თავის შრომის საზღვარში, რაც შესაძლო იყო, ყველაფერი მიმოიქმედა, რომ ოლონდ-კი ქეშმარიტებას დაახლოვებოდა.

ადამ სმიტის მეორე თხზულება, როგორც ვსთქვით, დამყარებულია ანგარებაზე, რომელსაც იგი რაცხს ყოველი მოქმედების თავ-და-პირველ წყაროდ. სმიტი თავის თხზულებას „ხალხთა სიმდიდრეს“ ორი დებულებიდან იწყებს: 1), რომ სიმდიდრე მიწის ნაყოფი-კი არ არის, არამედ შრომისა და 2) რომ სიმდიდრე რამოდენიმედ დამოკიდებულია შრომის ხასიათზე (ავ-კარგიანობაზე) და რამოდენადმე იმაზე, თუ მშრომელთა რიცხვზე რამდენი არა-მშრომელი მოდის. ამ ორი დებულებით ადამ სმიტი იკვლევს ყველა საზოგადოებრივ მოვლენებს და ხელმძღვანელობს მხოლოდ (მარტო) კაცის თვით-მოყვარეობით და ანგარებით; ზნეობრივ იძულების გავლენას-კი იგი მხედველობაში არ იღებს. კაცი ეძებს თავის სარგებლობას და ამით სხვის სარგებლობას უნებლიეთ ხელს უწყობს. ამისგამო, ამბობს სმიტი, კაცის თვით-მოყვარეობა შეეწროვებული არ უნდა იყვესო. ამავე მეთოდით სმიტმა ბევრი სხვა საზოგადოებრივი და ეკონომიური მოვლენანი ახსნა.

ადამ სმიტის თანამედროვეთაგან ერთი უპირველესთაგანი მეცნიერი თავისი ნიჭით და სახელ-განთქმულობით არის დაჯიშოვი, რომლის პოლიტიკურ-ეკონომიური შრომანი 1752 წელს გამოიცა. თუმცა იუმი კარგი ენის პატრონი და თანვე ღრმა და გამბედავი მოაზრე იყო, მარგამ მას არ შეეძლო სმიტსავეთ ყველაფრის ერთად დანახვა და წარმოდგენა. ამისგამო იუმის თხზულება „ინგლისის ისტორია“, თავისი მშვენიერი და შემუშავებული კილოთი, თუმცა სამაგალითო ხელოვნურ შრომას წარმოადგენს, მაგრამ აქ ავტორი ისე ვერ ხიბლავს კაცს, როგორც ის, მამაცნი და კეთილ-შობილნი მოლვაწენი, რომელნიც XVII საუკუნეში თავისუფლებისთვის თავ-განწირულნი იბრძოდნენ. ძლი-

ერი, მაგრამ აუშფოთლებს იუმისა დიდ მოძრაობის კერძო მხარეებს და მოქმედებს ადვილად სწვდებოდა; მაგრამ მან ვერ შესძლო მთელი საუკუნის საერთო სურათის დახატვა, მიუხედავად ამისა, იუმმა შექმნა ბევრი შესანიშნავი თეორია, ყველაზე უფრო-კი საყურადღებოა იუმის „მიზეჯეობის თეორია“ და „იდეების ასოციაცია“. „მიზეჯეობის თეორიასთან“ მჭიდრო კავშირი აქვს იუმის „სასწაულთა თეორიას“, რომელიც დღესაც უარ-ყოფილი არ არის მეცნიერებისაგან. იუმმა აგრეთვე შეამუშავა „საჩვეულებების თეორია“. გარდა ამისა მან შთამამავლობას დიდი ღვაწლი მოუტანა საკუთარი ეკონომიური თეორიებით, რომლებიც ვაჭრობის თავისუფლებას იცავდნენ. იუმამდინ ეგონათ, რომ მოვაჭრე სახელმწიფონი ერთმანეთის მოკამათენი უნდა ყოფილიყვნენ, მაგრამ იუმა დაამტკიცა, რომ ეს შეცდომა არისო. იუმის მეცნიერულ ასპარეზზე მოღვაწეობიდან ყველაზე უფრო გასაოცარი ის არის, რომ მან შეამჩნია სმიტის შეცდომა, რომელიც ამტკიცებდა, რომ ფასი სამი ელემენტიდან შესდგება: ხელფასიდან, მოგებიდან და ლალიდან (რენტიდგან); იუმმა-კი დაამტკიცა, და ახლაც ასეა მეცნიერებაში მიღებული, რომ ფასი შესდგება მხოლოდ ხელფასიდან და მოგებიდან, რენტა-კი ფასის ელემენტი არ არისო. თუმცა იუმის მიერ აღმონაჩენი თეორიები საკმარისად საფუძვლიანები არიან, მაგრამ იუმის მეთოდი ნამდვილი დედუქტიური იყო. იგი იღებდა დიდ ყურადღებას აქცევდა, ფაქტების გამოკვლევას-კი ძლიერ მცირე ალაგს უთმობდა. იუმს არაფრად მიაჩნდა ბეკონის ფილოსოფია, რომელიც ინდუქტიურ მეთოდზედ არის აშენებული. დედუქტიურ მეთოდის განმარტების შესანიშნავ მაგალითს წარმოადგენს იუმის მეორე თხზულება „საწმუნოების ისტორია“, რომელშიაც ავტორი სცდილობს ახსნას, თუ როგორ იბადებიან და ვითარდებიან სარწმუნოებრივი იდეები. თავდაპირველად იუმმა მიიღო ის განყენებული დებულება, რომ ერთი ღმერთის

რწმენის წინედ კაცობრიობას ~~წყლიან~~ ძრავალი ღმერთი სწამდა, რაიცა ადამიანის ველური მდგომარეობის ნაყოფია. ამ დებულებების მისაღებად, გონებას მრავალ ღმერთებიდგან ერთ ღმერთზე გადასვლა ბუნებრივი ეგონა. ამ გვარადვე, როდესაც იუმი რომაელების და ბერძნების ძველ სარწმუნოებაზე მსჯელობს, იგი მხოლოდ განყენებულ აზროვნობას ხმარობს; საზოგადოთ-კი იუმს მხედველობაში აქვს მხოლოდ იმ გვარი თეატები, რომელნიც მის მიზანს ეთანხმებიან, სხვა თეატებს-კი ის თავიდგან იშორებს.

ახლა ჩვენ გადავალთ განყენებული აზროვნობიდან ბუნების მეტყველებაზე, რომელშიაც, ვგონებ, ინდუქტიურ მეთოდს უფრო მეტი ადგილი უნდა ეჭიროს, ვიდრე დედუქტიურს. იმ ცოდნის ნაწილებში, რომლებიც უორლანო საგნებზე მსჯელობენ, თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს კანონებს სითბოზე. XVIII საუკუნის დასაწყისში პროფესორმა ბლექმა დააფუძნა თეორია „დაფარული სითბოს ჯედა“—ზე. ამ თეორიამ მისცა დასაბამი იმ სწავლას, რომ ნივთიერება და ძალა საუკუნონი არიან და დაადგინა, რომ სითბო და სინათლე ერთგვარი საგანი არისო. მაგრამ ამ თეორიის ინდუქტიურად შექმნა შეუძლებელი იყო, რადგანაც კაცი „დაფარულ სითბოს“ ვერ იგრძნობს; ამიტომ, ეს დიდი აღმოჩენა მხოლოდ გონებაში დაიბადა და აღმოჩნდა, როგორც ნაყოფი განყენებული დედუქციისა. ამ გვარივე განყენებული აზროვნებით ბლექის მეცნიერების მიმდევარმა ლესლიმ დაამტკიცა, რომ სითბო და სინათლე ერთი და იგივე არიანო, რომელიც შემდგეში გამოცდილებით დამტკიცდა. გარდა ამისა ლესლიმა დაამტკიცა, რომ ნივთიერს ქვეყანაში არ არსებობს არც სიცარიელე და არც შეჩერება, და ესრედ წოდებული „ბუნების გაყოფა“ ორლანიულად და არა ორლანიულად მხოლოდ ჩვენს გონებაში არსებობსო.

გოტტონმა დედუქტიური მეთოდით XVIII საუკუნის და-

სასრულს შექმნა შესაბამისი სოციალ-ლოგიური თეორია.— XVIII საუკუნის საშუალო წლებში გეოლოგიურ მეცნიერებაში ინგლისელები ინდუქტიური მეთოდით ხელმძღვანელობდნენ; შოტლანდიელები-კი—დედუქტიურით.

ჩვენ აქ უნდა ვსთქვათ, რომ ყველანაირი გეოლოგიური ცვლილების ძირითად მიზეზად ცეცხლი და წყალი ითვლება. მაგრამ გეოლოგები არ ეთანხმებოდნენ ერთმანეთს იმის შესახებ, თუ ამ ორ მიზეზში, რომელს უფრო დიდი ადგილი უჭირავს. კერძო გეოლოგიურ ცვლილების თავდაპირველ მიზეზად წყალს რაცხდა და, იმის თეორიით, თავდაპირველად მთელი ქვეყანა ერთ დიდ ზღვას წარმოადგენდა, რომელშიაც მოძრაობა აღიძვრა; ამისაგან კლდეები და ნიადაგი წარმოსდგა; ამის შემდეგ ეს წყნარი მოძრაობა საშინელ ღელვად გარდაიქცა, რომელთა შორის აღმოცენდა სიცოცხლე და ორლანიული ქვეყანაო. გოტტონი-კი თავ-და-თავ მომქმედად ცეცხლს რაცხდა და ყველა გეოლოგიურ მოვლენას „სითბოს კანონებით“ (რომლის აღმოჩენა ბლეკს ეკუთვნის) ხსნიდა. ამ ორმა მეცნიერმა, კერძო და გოტტონმა, თავიანთი სწავლა დედუქტიურ მეთოდზე დააფუძნეს და ინდუქტიურად სრულიად არ განიხილავდნენ ბუნებას; მაგალითად, გოტტონი ვულკანებზე (ცეცხლ-მქშენავ მთებზე) მსჯელობდა, ვულკანი-კი მას თავის დღეში არ ენახა.

ჩვენ დავამთავრეთ განხილვა გონებრივი მოძრაობისა შოტლანდიაში XVII და XVIII საუკუნეებში. ამ ორ ხანათა განსხვავებამ უნდა გააოცოს მკითხველი. XVII საუკუნის მწერლობა წმინდა ღვთის-მეტყველური იყო და, როგორც ნაშობი სამღვდლოებისა, აქვებდა უმეცრებას, შეუწყნარებლობას, ცრუმორწმუნეობას და ფარისევლობას. XVIII საუკუნის მწერლობა-კი შექმნილი იყო შესანიშნავ მეცნიერთა მთელი დასისაგან, რომელთაც შეიტანეს სინათლე ცოდნის ყველა ნაწილში და შოტლანდიას მაღალი ადგილი მიანიჭეს ევროპის ცივილიზა-

ციის ისტორიაში, მაგრამ ამ ~~ოპორტუნისტული~~ ~~მწერლობის~~ ერთი განსაკუთრებით თვისება ჰქონდა; ორივე დიდის უმეტესობით დედუქტიური იყვნენ. ამ განსაკუთრებით თვისებაში უნდა ვეძიოთ ის მიზეზი, რომ გამბედავმა და გენიოსურმა მწერლობამ XVIII საუკუნისამ ისეთი სუსტი გავლენა იქონია შოტლანდიელების ეროვნულ ხასიათზე. დედუქტიური მეთოდის მეცნიერული დასკვნანი უმეტესობისათვის გაუგებარია; თვალსაჩინო ფაქტები-კი, რომელნიც ინდუქციას აქვს მასალად, უბრალო გონებისთვისაც-კი ადვილად მისახვედრია. აი რატომ ინდუქტიურ ფილოსოფიისათანავე ილუზიებს საზოგადოებრივი გონება, სკეპტიკური შეხედულება და დემოკრატიული მოძრაობა. ამ ხზრს ამტკიცებს ინგლისის და საფრანგეთის მწერლობა. საბერძნეთის, გერმანიის და შოტლანდიის მწერლობა-კი თავისი მეთოდის წყალობით მხოლოდ პატარა წრის ხვედრი ხდება და უმეტესი უმეტესობა-კი მასზე დაშორებული იყო. საკმარისია ესთქვათ, რომ გარდა ადამ სმიტის წმინდა დემოკრატიულ თხზულებისა „ხალხის სიმდიდრე“ — სი, რომელსაც ათი ათასობით მკითხველი ჰყავდა, გარდა ამისა, ეგონებ არც ერთი შოტლანდიური თხზულება ხალხში გავრცელებული არ ყოფილა.

თუ რამდენად გამაგრებული იყო გონებრივი მოძრაობის წინააღმდეგ ცრუ-მორწმუნეობის მეფობა შოტლანდიაში სჩანს თანამედროვე შოტლანდიელების ხასიათიდან, მათი აზროვნებიდან და ტრადიციებიდან. სანამ ჩვენ ამ ნაწილს დავამთავრებდეთ საჭიროთ ვრაცხთ მოვიყვანოთ ერთი გასაოცარი შემთხვევა, რომელიც ნათლად ხატავს შოტლანდიელების გონებრივ მდგომარეობას. 1853 წელს, ხოლერა, რომელიც ევროპის სხვა-და-სხვა მხარეში ნაწარმოებდა, შოტლანდიასაც ეწვია. შოტლანდიის მდგომარეობის პირობები იმ გვარი იყო; რომ ხოლერა იქ ადვილად უნდა გავრცელებულიყო, რადგანაც ხალხი ცუდად იკვებება, ბინძურად ინახავს თავის თავს და სცხოვრობს უსუფ-

თაოდ და ნოტიო სახლიე... ამ სენის გაჩენა შოტ-
ლანდიაშიაც მოსალოდნელი იყო, ამიტომ მართებლობა და
მცხოვრებლები უნდა შეცდილიყვნენ და სჩქაროთ შემოელოთ
ის ჰიგიენური საშუალებანი, რომელიც ყოველმა გონიერმა
კაცმა იცის. ამის ნაცვლად, სამღვდლოებამ საზოგადო მარ-
ხულების დადება გადასწყვიტა, რომელიც ხალხის ცუდ სას-
მელ-საჭმელთან შოტლანდიელებს მთლად დაასუსტებდა და
ამით, რასაკვირველია, სენი უფრო სისწრაფით გაერცელდებო-
და. მაგრამ სამღვდლოებამ ვერ გაბედა საკუთარი უფლებით
მარხულობის გამოცხადება და მართებლობას მიართვა წერილი.
შოტლანდიელები ძლიერ თანაუგრძნობდნენ ამ წერილს და,
როგორც სჩანდა, მართებლობა ამ შემთხვევაში იმდენად ფრთხი-
ლად მოიქცეოდა, რომ მათ ეროვნულს თავმოყვარეობას არ
შეურაცყოფდა. მაგრამ, ღორღმა ჰაღმქვს(ჯანმა ამჯობინა შოტ-
ლანდიელების და მათი სამღვდლოების შეურაცყოფა და ნება
არ დართო მავნებელ ღონისძიებაზე. მან გაუგზავნა ედინბურ-
ლის სამღვდლოებას წერილი, რომელშიაც იგი ურჩევდა მათ,
რომ ისინი ქალაქების გასუფთავებას ცდილიყვნენ. ეს ფაქტი
ცხადათ ახასიათებს, ერთის მხრით, შოტლანდიელების გონებრივ
სილატაკეს და, მეორეს მხრით, მამაცობას, რომლითაც აღმინი-
სტრატორს ჩვენ დროში შეუძლიან ცრუ-მორწმუნეობას წინ
აღუდგეს.

ძველი ცრუ-მორწმუნეობა, რომელიც ერთ დროს ყველ-
გან სუფევდა, თან და თან ჰკარგავს თავის გავლენას და ძალას.
სწავლას და მსოფლოდ სწავლას შეუძლიან გააუქმოს ეს შესაზარი
შეტდომანი. — მეცნიერება გვასწავლის, რომ ყველაფერში წეს-
წყობილება და კანონი სუფევს; ამიტომ იგი არღვევს ძველ
ღვთის-მეტყველებას, რომელიც ზესთა-ბუნების ძალაზედ და გავ-
ლენაზეა დამყარებული და ჰემმარიტს სარწმუნოებას უკავ-
შირდება. — რამდენათაც მეცნიერება წარმატებაში მიდის, იმ-

დენად ჰქრება სრუ-მორწმუნება და კაცის გონება თავისუფლ-
დება იმ მონურ შიშისაგან, რომელსაც იგი დიდი ხანია შეპ-
ყრობილი ჰყავს. და ეს თავისუფლება აღრე თუ გვიან აუცი-
ლებლად უნდა დადგეს. შეიძლება ჩვენმა საუკუნემ ვერ იხილოს
ეს განთავისუფლება, მაგრამ, როგორც ის მართალია, რომ კაცის
გონება წარმატებაში მიდის, აგრეთვე ისიც მართალია, რომ
მისი განთავისუფლების საათი დაჰკრავს.

დასასრული.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

ქართულ მკითხველს.

წინასიტყვაობა.

ბოკლი.

I. განსილვა დამხმარებელ საშუალებათა ისტორიის შესწავლისათვის. დამტკიცება კაცთა მოქმედების სისწორისა. ამ მოქმედებას განაგებენ სუფიერი და ფიზიკური კანონები და ამიტომ ორივე კანონების შესწავლას საჭირო.—11 გვ.

II. ბუნების კანონების გავლენა საზოგადოების წყობილებაზე და კერძო ზირების ხასიათზე.—16 გვ.

III. განსილვა მეთოდისა, რომელსაც ხმარობენ მეტაფიზიკები კანონების კანონების აღმოსაჩენად.—31 გვ.

IV. კაცის სულის კანონები განიყოფებიან ზნეობრივ და გონებრივ კანონებად. შედარება ზნეობის კანონებისა გონების კანონებთან და გამოკვლევა იმ მოქმედებისა, რომელიც აქვსთ მათ საზოგადოების განვითარებაზე.—34 გვ.

V. საწმენოების, მწერლობის და მართებლობის გავლენაზე.—42 გვ.

VI. ისტორიის დასაწყისი და ისტორიული მწერლობის მდგომარეობა საშუალო საუკუნეებში.—49 გვ.

VII. მოკლე ისტორიული აღწერა გონებრივი მოძრაობისა ინგლისში XVI საუკუნიდან XVIII საუკუნის ბოლომდინ.—53 გვ.

VIII. მოკლე ისტორიული აღწერა გონებრივი მოძრაობისა საფრანგეთში XVI საუკუნის ნახევრიდან ლუი მე-XIV ტახტზე ასვლამდინ.—66 გვ.

IX. მფარველობითი სისტემის ისტორია და მისი გავლენა საფრანგეთზე და ინგლისზე.—81 გვ.

X. ფრონდის წარუმატებლობა აინსნება მფარველობითი სის-